FACULTATEA DE ISTORIE

SINTEZE

Anul I Învățământ la distanță

Autori: Prof. univ. dr. *Ştefan Ştefănescu*
Prof. univ. dr. *Ligia Bârzu*
Prof. univ. dr. *Gheorghe Zbuchea*
Conf. univ. dr. *Mioara Turcu*
Lector univ. dr. *Vasile Dupoi*
Lector univ. dr. *Ecaterina Lung*
Lector univ. dr. *Rodica Ursu Naniu*

© Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 2003
ISBN: 973-582-769-7
Vol. I: 973-582-770-0

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Sinteze: istorie. Bucureşti: Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 2003
228 p; 20,5 cm
Bibliogr.
ISBN 973-582-769-7
Vol. I. - 2003. - ISBN 973-582-770-0

94(498)(079.1)

UNIVERSITATEA *SPIRU HARET*

FACULTATEA DE ISTORIE

SINTEZE

Anul I

Învățământ la distanță

Prof.univ.dr. GHEORGHE ONIŞORU
Prof.univ.dr. ŞTEFAN LACHE

coordonatori

EDITURA FUNDAȚIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
Bucureşti, 2003

Redactor: Constantin FLOREA
Tehnoredactor: Ileana LACHE
Coperta: Stan BARON

Bun de tipar: 31.07.2003; Coli tipar: 14,25
Format: 16 / 61x 86

Editura şi Tipografia Fundaţiei *România de Mâine*
Splaiul Independenţei, nr.313, Bucureşti, Sector 6,
Oficiul Poştal 83
Telefon, fax: 410 43 80; www.spiruharet.ro

CUPRINS

Introducere 9

ISTORIA ANTICĂ UNIVERSALĂ (I)
(Prof.univ.dr. *Ligia Bârzu*)

Condiţiile generale ale apariţiei statului în Orient. Tipologia statelor orientale. Natura şi funcţiile regalităţii 11
Bibliografie selectivă 27

ISTORIA ANTICĂ UNIVERSALĂ (II)
(Lector univ.dr. *Rodica Ursu Naniu*)

Introducere în istoria Greciei şi Romei antice. Probleme generale 28
1. Problema originilor 29
2. Condiţiile apariţiei structurilor statale în lumea greacă şi cea romană 31
3. Structuri mentale. Particularităţile societăţii romane şi ale celei greceşti 32
4. Forme de guvernare 36
A. Regimuri autoritare 36
B. Regimuri oligarhice 41
C. Regimuri democratice 42
Bibliografie selectivă 47

ISTORIA ANTICĂ A ROMÂNILOR (I)
(Lector univ.dr. *Vasile Dupoi*)

I. Epoca veche a pietrei sau paleoliticul (circa 1.000.000 – 12/10.000 î. Chr.) 48
II. Epoca mijlocie a pietrei sau mezoliticul (circa 12.000 – 6.000 î. Chr.) 53
III. Epoca nouă a pietrei sau neoliticul (circa 6.000 – 3.000 î. Chr.) 56
IV. Epoca bronzului (circa 3.000 – 1.150 î. Chr.) 61
Bibliografie selectivă 63

ISTORIA ANTICĂ A ROMÂNILOR (II)
(Lector univ. dr. *Vasile Dupoi*)

I. Prima epocă a fierului sau Hallstatt (circa 1150 – 450 î. Chr.) ……. 65
II. A doua epocă a fierului (circa 450 î. Chr. – 100 d. Chr.) ……..…….. 67
Bibliografie selectivă …… 74

PREISTORIE GENERALĂ ŞI ARHEOLOGIE (I)
(Conf.univ.dr. *Mioara Turcu*)

I. Preistorie generală ……... 75
1. Definiția preistoriei. Scurt istoric …… 75
2. Omul – origine şi evoluție ……... 76
3. Paleoliticul ……... 78
4. Mezoliticul ……... 80
5. Neoliticul …… 81
6. Epoca metalelor ……... 83
II. Arheologie ……... 84
1. Ce este arheologia? …….. 84
2. Scurt istoric al arheologiei ……... 85
3. Organizarea cercetării arheologice ……..... 87
Bibliografie selectivă …… 90

PREISTORIE GENERALĂ ŞI ARHEOLOGIE (II)
(Conf.univ.dr. *Mioara Turcu*)

1. Metode şi tehnici de datare …… 91
2. Meşteşuguri …… 93
3. Schimbul. Căi de comunicație. Mijloace de transport ……... 97
4. Aşezări. Locuințe. Fortificații. Monumente comemorative ……... 98
5. Urbanismul ……100
6. Decorația monumentală ……100
7. Arta ……102
8. Religia ……104
9. Rit funerar ……..105
Bibliografie selectivă ……105

ISTORIA MEDIE UNIVERSALĂ (SECOLELE V – XIV)
(Lector univ.dr. *Ecaterina Lung*)

I. Structuri politice în Evul Mediu ……106
II. Lumea rurală ……...134
III. Oraşul medieval ……137

IV. Cultura în Evul Mediu ……140
V. Biserica în Evul Mediu ……..148
Bibliografie selectivă ……149

ISTORIA MEDIE UNIVERSALĂ (SECOLELE XV – XVII)
(Prof.univ.dr. *Gheorghe Zbuchea*, Lector univ.dr. *Ecaterina Lung*)

I. Structuri politice ……150
II. Geneza relațiilor capitaliste. Economia europeană în secolele XIV – XVII ……167
III. Renașterea ……..173
IV. Reforma religiei din secolul al XVI – lea ……...179
V. Marile descoperiri geografice ……190
VI. Relațiile internaționale în Occidentul Europei la sfârșitul Evului Mediu și începutul epocii moderne (secolele XVI – XVII) …….195
Bibliografie selectivă ……196

ISTORIA MEDIE A ROMÂNILOR (SECOLELE IX – XVI)
(Prof.univ.dr. *Ştefan Ştefănescu*)

De la etnogeneza românilor la formarea națiunii române moderne

I. Rezistența daco-romană și continuarea romanizării la nordul Dunării după retragerea aureliană ……. 197
II. Către definirea identității statale a românilor ……199
III. În apărarea Țării și a Creştinătății ……..202
IV. Relații negociate cu Imperiul otoman ……... 209
V. Crearea Daciei românești ……..…211

ISTORIA MEDIE A ROMÂNILOR (SECOLELE XVI - XVIII)
(Prof.univ.dr. *Ştefan Ştefănescu*)

I. De la unirea românilor sub conducerea lui Mihai Viteazul la „monarhia culturală brâncovenească” …….. 214
II. Secolul al XVIII – lea. Între tradiție și modernitate ……221
Bibliografie selectivă ……228

INTRODUCERE

Facultatea de Istorie a Universității *Spiru Haret* beneficiază de condiții optime pentru a-şi desfăşura activitatea didactică şi de cercetare ştiințifică. Fructificând din plin aceste condiții, Facultatea asigură studenților o temeinică pregătire de specialitate şi un larg orizont cultural, astfel încât, o dată cu încheierea studiilor şi obținerea licenței, să poată face față cu competență şi dăruire nobilei profesiuni de istoric.

Conform planului de învățământ şi metodologiei adoptate la Facultatea de Istorie, studenții sunt familiarizați în primii doi ani de studiu cu problematica generală a istoriei românilor şi a celei universale. Astfel, în primul an, se studiază arheologia, preistoria, istoria antică şi cea medievală. Având în vedere că misiunea principală a Facultății noastre constă în formarea de profesori, cercetători, muzeografi, arhivişti, arheologi, numismați etc., cursurile fundamentale au drept scop să-i deprindă pe studenți să folosească literatura de specialitate, să folosească şi să interpreteze critic izvoarele istorice.

Un rol important revine studiului preistoriei şi arheologiei. Dincolo de latura teoretică, ce poate fi descoperită şi în paginile acestui volum de sinteze, un loc semnificativ este rezervat practicii arheologice, prilej pentru studenți de a intra în contact nemijlocit cu vestigiile preistoriei şi antichității. Cursurile de istorie veche a României nu pot fi desprinse de rezultatele cercetărilor arheologice, extrem de importante mai ales acolo unde documentul scris lipseşte.

Prin studierea istoriei antice universale avem posibilitatea să călătorim la începutul civilizației umane, pornind din Orient, trecând apoi prin înfloritoarele civilizații ale Greciei şi Romei. Vom putea astfel să sesizăm punctul de plecare pentru curente şi tendințe care influențează şi astăzi omenirea.

Istoria medievală a românilor ne conduce de la „sat la stat”. O evoluție remarcabilă de la obștile săteşti la statele medievale, cu momente de glorie în secolele XV şi XVI datorate lui Ştefan cel Mare, Vlad Țepeş ori Iancu de Hunedoara, încununate de fapta lui Mihai Viteazul.

La rândul ei, studierea istoriei medievale universale oferă o trecere în revistă a civilizației umane, subliniind efortul de modernizare, paralel cu redescoperirea valorilor Antichității. Este perioada care a lăsat în patrimoniul cultural universal valori incomensurabile.

Astfel, după primul an de studiu, studenții vor fi deja în măsură să aprecieze evoluția istorică a societății, să tragă concluzii pe marginea creşterii şi descreşterii imperiilor, dar şi să aprecieze eforturile şi lupta unor popoare mici, numeric vorbind, dar care au lăsat amprente importante în timp.

Sintezele cuprinse în volumul de față, adresat studenților din anul I, reprezintă un îndreptar în vederea studierii temeinice a literaturii de specialitate, stabilită prin programa analitică a fiecărei discipline de învățământ. Desigur, sintezele nu pot suplini, în nici un caz, lectura – obligatorie – a cursurilor, manualelor, a altor lucrări didactice la disciplinele respective, studierea bibliografiei indicate.

Vă invităm, aşadar, dragi studenți să deschideți „cartea de căpătâi a oricărei națiii”, care nu este alta decât cea de istorie.

Coordonatorii

ISTORIA ANTICĂ UNIVERSALĂ (I)

Prof.univ.dr. **LIGIA BÂRZU**

CONDIȚII GENERALE ALE APARIȚIEI STATULUI ÎN ORIENT. TIPOLOGIA STATELOR ORIENTALE. NATURA ŞI FUNCȚIILE REGALITĂȚII

Statele vechiului Orient s-au constituit pe un imens teritoriu, extins mult dincolo de ariile de formare originare prin colonizare. În spațiul originar intră Africa nord-estică, Semiluna fertilă, platourile Asiei Mici şi Iranul, Asia Centrală, zona indo-gangetică şi Câmpia Chinei Centrale. Din această simplă enumerare rezultă constatarea că nu se poate vorbi de o identitate de caractere fizico-geografice. Dimpotrivă, statele orientale apar în condiții de mediu şi regim climatic extrem de diverse – de la câmpii aluvionare (Egipt, Mesopotamia Centrală şi de Sud, delta Hilmandului, India, China) la platouri aride, semideşerturi, oaze şi câmpii costale (Iran, Siria, Fenicia, Palestina, Urartu, Anatolia Centrală). În aceste împrejurări nu are temei încercarea de a stabili un raport de interdependență absolută între anumite zone geografice, momentul apariției şi natura statului în Orient. Ideea de mai sus nu impune, în mod automat, concluzia că factorii geografico-climatici nu ar fi jucat vreun rol în istoria lumii orientale vechi, ci permite doar precizarea că aceştia nu au fost determinanți pentru evoluția socio-economică şi politică a spațiului luat în considerare. Această concluzie obligă la luarea în discuție a funcției agriculturii irigate în apariția statelor de tip oriental şi, în ultimă instanță, a conceptului de societate hidraulică propus de Wittfogel.

Nu se poate contesta faptul că cele mai timpurii formațiuni statale orientale care evoluează în forme mai mult sau mai puțin clasice se asociază cu agricultura irigată (Egipt, Sumer, Harappa, China în Shang). Dar, urbanizare şi stat se întâlnesc şi în zone în care irigația este de mai mică însemnătate sau lipseşte cu totul. Pornind de la asemenea

constatări şi fapte, V.M. Masson şi Southall au pus în circulaţie o serie de concepte noi precum acelea de **culturi urbane centrale şi periferice** sau de **state unitare** şi **state segmentare**. În primul grup, V.M. Masson aşază ţările cu economie centralizată, concentrată în mari bazine hidrografice, caracterizate prin rată de creştere şi productivitate ridicate, spor demografic important şi inventarea unui sistem de scriere.

În cel de-al doilea grup ar intra ţările din zonele de podiş şi stepă, care s-ar caracteriza prin trăsături opuse acelora dintâi. Ideea lui Southall este mai articulată şi mai fină, întrucât pune în relaţie modul de formare şi natura guvernării, independent de caracterul hidraulic sau nonhidraulic al economiei. Prin state unitare, Southall înţelege formaţiuni cu o structură ierarhică administrativă complexă, bine definită, gravitând în jurul unor centre hegemonice, cu centralizare specializată, într-un teritoriu clar delimitat. Trebuie să intre în această categorie: ţări rezultate din evoluţii de sine stătătoare ca Egiptul, oraşele – state sumeriene, unele din oraşele-state canaanite, cum sunt Ebla sau Ugarit. În cazul statelor segmentare apărute, de foarte multe ori, datorită unui stimul exterior (colonizare sau influenţă) se constată un nivel inferior de integrare al diferitelor structuri administrativo-politice, tendinţa zonelor periferice de a se sustrage autorităţii centrale şi, în consecinţă, existenţa unui grad mai înalt de autonomie locală.

În mod concret, această trăsătură se reflectă în lipsa de abilitate a autorităţii centrale de a colecta surplusul rural prin tribut sau taxe, slăbiciunea legăturilor politice şi economice, tendinţa de a se reduce subordonarea faţă de putere la o formă strict ritualică (prestarea de omagii). Acesta pare să fie cazul aşezărilor databile la mijlocul şi sfârşitul mileniului al III-lea din zona Karababa.

Este de remarcat aici insuficienta forţă de rezistenţă a unor asemenea structuri. Apariţia lor este legată de un transfer de civilizaţie care a dus la destrămarea relaţiilor gentilice şi la apariţia unor structuri socio-politice noi. Numai că aceste structuri se prăbuşesc o dată cu centrele din sud, zona revenind la formele ancestrale de pastoralism nomad.

O altă cale este aceea care a dus la formarea aşa-numitei civilizaţii Habur (circa 2600 î. Chr.) şi a unor state segmentare datorită apariţiei în zonă a unor grupe mici de „agenţi" sudici cu misiunea de a stabili relaţii de schimb cu şefii locali.

Ca urmare a acestor contacte, comunităţile indigene adoptă forme administrative mesopotamiene, inclusiv practica organizării de

depozite centralizate, sigilate cu sigilii cilindrice după moda sumeriană. Inovația a favorizat sau a grăbit o anumită evoluție socio-economică; iar aceasta a dus la treptata transformare a economiei, la apariția stratificării, a centrelor rezidențiale şi a controlului specializat. Descoperirile din nivelul III de la Leilan confirmă această interpretare. Ca şi în cazul zonei Karababa însă, asemenea structuri s-au dovedit a fi extrem de fragile, ele dispărând în perioada akkadiană fără să se poată preciza exact împrejurările în care fenomenul s-a produs.

Dacă se ia în considerare gradul de autonomizare sau marginalizare economico-politică sau de periferizare a unor provincii, atunci se poate afirma că regatele hittit, assirian şi chiar persan şi chinez, în perioada Zhou, se înscriu în categoria statelor segmentare, întrucât o parte din teritoriile subordonate lor se sustrag sau au tendința de a se sustrage puterii centrale. Se pot cita în sprijinul acestei afirmații existența provinciilor de margine guvernate de viceregi cu drept de transmisie ereditară a tronului (Karkemish) sau relațiile „vasalice" stabilite cu țara Wiluissa sau Arzawa, în cazul regatului hittit, statutul satrapiilor extrem orientale (Bactria, Sogdiana, de exemplu) în imperiul persan şi tendința de atomizare şi de autonomizare a statelor intrate în componența regatului Zhou.

Aceste câteva exemple impun menționarea altor două aspecte extrem de importante. Primul priveşte *condițiile şi căile apariției statului în Orientul Antic* şi care se dovedesc departe de a fi unitare şi uniforme. În realitate, *fiecare evoluție constituie un caz particular şi devine extrem de dificilă încercarea de a stabili o cale clasică sau tipică,* aşa cum s-a încercat să se demonstreze. Fără îndoială că unele tendințe comune pot fi înregistrate, dar forma lor concretă de manifestare este variabilă în funcție de o multitudine de factori dintre care tradițiile culturale particulare nu pot lipsi.

Cel de-al doilea aspect derivă din precedentul şi priveşte *marea variabilitate a structurilor, variabilitate prezentă chiar şi în cazul unor formațiuni dezvoltate într-o arie geografică restrânsă*, deşi pornesc de la premise mai mult sau mai puțin unitare. În sprijinul acestei afirmații se pot cita diferențele dintre Umma şi Lagash, de pildă, primul stat conservând formula rege-preot, în vreme ce în Lagash se înregistrează tendința de laicizare a puterii regale şi, în consecință, de separare a funcțiilor religioase de cele politico-militare.

Stabilirea factorilor principali care au determinat sau au grăbit trecerea la stat nu constituie o sarcină uşoară, mai ales în condițiile în

care nu există un consens între specialişti. De la început, trebuie precizat că s-a încercat elaborarea unei alternative cronotipologice în care să se proiecteze evoluţia vieţii urbane. Numai că orice taxonomie socială, ca şi schemele interpretative realizate pe baza ei sunt anulate de extrem de marea variabilitate a mecanismelor socio-economice. De altfel, orice studiu istoric concret atestă o diversitate de situaţii, care se înscriu sau nu într-o schemă prestabilită. În legătură cu acest aspect s-a atras atenţia asupra cazului Catal Huyuk, calificat drept fenomen aberant, prematur şi care, în consecinţă, s-a „înfundat" (Kohl şi Wright), adică s-a dovedit neviabil.

Cât priveşte acea grilă vizând testarea şi încadrarea unei societăţi pe o anumită treaptă de dezvoltare, ea se constituie dintr-o serie de criterii formulate în 1950 de V.Gordon Childe, amendate ulterior de C.Renfrew (1972), R.Adams şi Tosi (1973), şi anume: 1) creşterea demografică; 2) centralizarea populaţiei; 3) specializarea economică a aşezărilor sau a cartierelor; 4) restructurarea teritoriului în sensul ierarhizării structurilor teritoriale; 5) diviziunea muncii inter- şi intracomunitare; 6) apariţia arhitecturii monumentale şi a altor lucrări colective; 7) stratificarea socială, adică apariţia elitelor sociale ereditare cu drept de control asupra producţiei; 8) organizarea comerţului la mare distanţă şi transformarea acestuia într-un catalizator al civilizaţiei zonale.

Se pune un accent atât de mare pe ultimul criteriu, întrucât el este considerat a reprezenta mijlocul unic de integrare a centrului cu peri-feria, mai exact, de instituţionalizare a schimbului interregional de valori ale cărei consecinţe esenţiale au fost formarea unui sistem mondial mai larg şi mai important decât orice unitate politică a vremii; un sistem „transnaţional" sau „transregional", principiul unic în jurul căruia acest sistem funcţiona fiind cel economic, deşi existenţa lui în afara legăturilor politice şi culturale (Kohl) era imposibilă.

Un model de astfel de relaţie este cel propus de Tosi pentru spaţiul mesopotamo-irano-indian. La rândul lui, Alden prezintă o alternativă pentru perioada protoelamită. Pe baza unor astfel de modele au fost elaborate şi conceptele de **tectonica plăcilor culturale** sau a **zonelor de interferenţă a curentelor culturale**, de exemplu, **Bactriana, marea placă elamită, placa indiană, Oxus etc.** Chiar dacă conceptul de sistem mondial pare prea modern, nu se poate nega faptul că schimbul făcea parte dintr-o reţea mai vastă de relaţii, că a jucat un rol esenţial în procesul de aculturaţie sau de colonizare şi că a

avut drept rezultat fie accelerarea proceselor interne de urbanizare (vezi **Mari şi Leilan)**, fie implântarea, într-un teritoriu străin, a unor structuri noi (vezi **Shortughai, Tell Brak).** Asemenea constatări nu trebuie să conducă la absolutizarea acestui criteriu, cum înclină Tosi, Lamberg-Karlovsky sau Ratnagar, dar nici nu poate fi minimalizat, aşa cum procedează adepţii conceptului de **mod de producţie asiatic.**

Înţelegerea importanţei contactelor comerciale pentru lumea orientală a determinat elaborarea unor formule menite să exprime mai bine şi mai nuanţat formele şi efectele lor asupra comunităţilor umane legate prin asemenea reţele stabile de schimb. Astfel, se vorbeşte despre **obiect supracultural** sau **stil intercultural** pentru a desemna obiecte cu forme şi funcţii identice în mai multe culturi, dar şi despre **stil** şi **semantică supraculturală,** şi se încearcă a se distinge între tipuri de **mesaje interculturale** (structurale, nestructurale şi tehnice). Cu alte cuvinte, se atrage atenţia asupra nevoii de a se inventa sisteme de comunicaţie şi echivalente prin limbă, sisteme unice de greutăţi şi măsuri, ca şi de a elabora unele forme specifice de relaţii politice şi economice.

Dovezile acceptării unui limbaj intercultural sau supracultural comun sunt: folosirea limbii akkadiene ca limbă diplomatică şi a tranzacţiilor comerciale chiar şi în perioadele de timp în care aceasta a devenit o limbă moartă, circulaţia manualelor scribale în arii culturale diferite (vezi circulaţia manualelor sumeriene), circulaţia monedelor sigilare şi a greutăţilor şi măsurilor, apariţia vocabularelor sau a dicţionarelor.

În sfârşit, este necesar să se atragă atenţia şi asupra faptului că prin intermediul relaţiilor de schimb se reduce distanţa efectivă dintre centru (focar) şi periferie (zonă marginală), operaţie care a mers până la constituirea unui *Koine* cultural, de exemplu *Koine*-ul elamobactrian sau mesopotamian.

Toate aceste fenomene au avut ca efect ultim dispariţia multora dintre trăsăturile particularizatoare, cel puţin, la nivelul elitelor, ceea ce a contribuit la formarea impresiei că există o anumită similaritate, dacă nu chiar identitate de evoluţie. Numai în măsura în care nu se pierd din vedere detaliul şi nuanţa, este posibil să se ajungă la precizarea caracteristicilor deosebitoare între structuri.

În acelaşi timp, observaţiile înregistrate până acum sunt suficient de numeroase şi semnificative pentru a face să dispară din gândirea istoricilor ideea unor evoluţii paralele, în vase închise, fără sau cu foarte

slabe contacte. *Indiferent de ponderea care se acordă acestor contacte, apare limpede acum că ele au fost numeroase şi că au precedat, la mare distanţă în timp, momentul apariţiei statelor orientale*. Nu are importanţă în acest context mobilul schimburilor. Semnificativ rămâne doar faptul că, indiferent de natura mărfurilor schimbate, materii prime sau obiecte necesare vieţii ceremoniale sau bunuri destinate consumului obişnuit, ele răspundeau unei nevoi colective.

Problema este dacă schimbul a jucat rolul de stimul sau a avut o importanţă cauzală în apariţia şi dezvoltarea centrelor urbane. Fără îndoială că nu se poate vorbi de un aport exclusiv la această evoluţie. Dar nu se poate nega faptul că, întrucât obiectul schimbului era impus de o necesitate economică, socială sau culturală, tranzacţiile au pretins existenţa unei autorităţi şi, prin aceasta, constituirea elitelor, care şi-au putut extinde ulterior controlul din sfera comerţului în sfera altor sectoare ale economiei şi, în cele din urmă, în sfera politicului, ca şi în sfera religioasă.

Creşterea importanţei schimbului, cu toate transformările care decurg din aceasta, nu este de conceput în afara dezvoltării tehnologiei, la rândul ei un răspuns la o cerere socială. Evident, rolul tehnologiei nu trebuie să fie absolutizat. Mai exact, nu trebuie să fie apreciat, abstract şi mecanic, în sensul că oricărui progres tehnologic trebuie să-i corespundă, în mod necesar, o creştere a producţiei şi transformări socio-economice notabile. Pe de altă parte, saltul pe o treaptă superioară a societăţii nu presupune neapărat un cumul de invenţii şi progrese tehnologice.

De pildă, efortul lui C. Renfrew de a face plauzibilă trecerea la o societate protourbană în Egeea mileniului III î.Chr., datorită progreselor înregistrate concomitent în trei sectoare economice (cerealicultură, viticultură, horticultură, pe de o parte, metalurgia şi navigaţia, pe de altă parte), s-a dovedit lipsit de consistenţă. Căci studii mai recente au demonstrat că nici viticultura, nici horticultura (creşterea măslinilor) nu au avut vreo importanţă economică deosebită în Egeea până în mileniul II î.Chr. În schimb, *dezvoltarea navigaţiei cu* ***corăbii lungi*** *a putut să provoace spargerea structurilor comunitare şi apariţia societăţilor pe ranguri.*

Observaţia este cu atât mai valabilă în cazul unor state orientale. Astfel, în Egipt şi India harappiană, metalurgia nu joacă un rol excepţional în perioadele pre şi protodinastice. În schimb, în agricultură se inventează noi tehnici (se extinde agricultura umedă) şi se fac progrese

în domeniul transporturilor (numai pe apă în Egipt, pe apă şi pe uscat în India).

Aceste progrese se asociază cu un spor demografic semnificativ care a avut drept efect apariţia posibilităţii de a mobiliza o mână de lucru importantă. În acest fel, a fost posibil să se obţină creşterea producţiei şi mărirea productivităţii muncii. La un pol opus se află Anatolia Centrală, unde metalurgia bronzului şi fierului cunoaşte un avânt extraordinar, unde apar şi alte progrese (transport pe uscat, creşterea animalelor, viticultură, pomicultură, schimbul la mare distanţă) şi totuşi statul format aici nu evoluează în mod clasic.

Explicaţia este de căutat în rolul economic nesemnificativ jucat de metalurgia fierului. În acelaşi timp, nu trebuie să se piardă din vedere că în această zonă negustorii assirieni organizaţi în aşezări – coloniile comerciale – au jucat rolul de factori stimulatori în raport cu populaţia locală şi că apariţia statului nu s-a datorat unei dezvoltări exclusiv autonome.

Aşa cum s-a amintit mai sus, între factorii favorizatori se numără şi *sporul demografic*. Este drept că, în condiţiile Antichităţii orientale, creşterea numărului populaţiei a avut două consecinţe. Pe de o parte, asigură mâna de lucru necesară obţinerii unui spor de produse agricole sau pentru marile lucrări de construcţie. Pe de altă parte, în condiţiile unor tehnologii primitive, nici o arie geografică nu poate să asigure, pe o durată de timp nelimitată, resursele necesare întreţinerii unei populaţii excedentare. Mai ales, când aceasta este concentrată în mari oraşe şi este antrenată în alte tipuri de activităţi decât acelea de subzistenţă.

În momentul în care echilibrul dintre aria geografică, resurse vegetale, animale şi minerale, populaţie umană era distrus, în faţa comunităţilor umane trăitoare în acea zonă nu existau decât trei alternative posibile: 1) noi soluţii tehnologice şi optimizarea exploatării resurselor; 2) o mai bună diviziune a muncii; 3) migrarea unei părţi din populaţie spre periferie. Este ceea ce se întâmplă în perioada Uruk târzie, când sunt populate cu locuitori veniţi din sudul Mesopotamiei, Susiana, regiunea râului Djala, nordul Mesopotamiei şi din nordul Siriei cu rezultatul deja amintit, adică de uniformizare culturală. Este necesar să se menţioneze că această ultimă alternativă reprezintă ruperea lanţului cauzal propus de Cowgill, şi anume **stress, răspuns, schimbare**, forma cea mai firească de reacţie la presiunea demografică.

Trebuie făcută şi precizarea că pentru a putea vorbi de o structură nouă sunt necesare concentrarea şi centralizarea populaţiei în centre urbane mari. Fenomenul a fost cel mai bine observat prin studii în teren în zona oraşelor Uruk şi Ur. În baza acestor studii, s-a observat cum, la mijlocul mileniului IV î.Chr., Uruk-ul era deja un centru important având ca element central un Ziggurat, iar în jurul oraşului gravita un număr mare de aşezări rurale (circa146). Către sfârşitul aceluiaşi mileniu însă, în măsura în care suprafaţa oraşului se extinde, se asistă la diminuarea numărului aşezărilor din teritoriul rural. Mai întâi rămân 76, apoi 24. O situaţie asemănătoare a fost constatată la Ur.

Tendinţa generală este de concentrare a populaţiei urbane. O asemenea transformare determinată fie de motive de ordin militar, fie de tendinţa firească de deplasare a locuitorilor satelor către oraş pretindea, pe de o parte, o perfectă organizare şi un control eficient şi, pe de altă parte, asigurarea condiţiilor socotite de Barker absolut obligatorii pentru a face posibilă existenţa a ceea ce el numeşte „megalopolis".

Aceste condiţii rezultă din natura simbiotică a raporturilor dintre rural şi urban şi dintre diversele sectoare ale economiei şi se reduc la: 1) realizarea unui surplus în sectorul resurselor (agricole, materii prime de bază); 2) asigurarea lemnului necesar pentru prepararea hranei, desfăşurarea unor meşteşuguri şi a construcţiilor; 3) asigurarea transporturilor pe apă şi pe uscat întrucât, indiferent de importanţa resurselor, acestea nu au nici o valoare dacă lipsesc mijloacele de transport; 4) spor demografic continuu pentru a contracara efectele mortalităţii sporite în condiţiile mediului urban, în primul rând, prin absorbţia populaţiei din zonele rurale.

Pentru atingerea acestor condiţii era necesară intervenţia de mare anvergură a statului în calitate de constructor şi organizator. În cazul statelor hidraulice acest rol se materializează în apariţia lucrărilor de irigaţie şi extinderea lor la scară mare, distribuţia controlată a apei, coordonarea şi planificarea muncii, dezvoltarea altor sectoare care pretind o acţiune de planificare cum sunt construcţiile, totul vizând o productivitate stabilă şi sporirea bogăţiei. De aici, necesitatea structurării administraţiei ierarhizate, constituirea arhivelor şi elaborarea unui calendar. Schema nu are valabilitate generală în sensul că nu pentru toate statele distribuţia apei şi lucrările hidraulice aveau importanţă. *Ceea ce rămâne ca trăsătură general valabilă este intervenţia puterii centrale în*

sectoarele economice-cheie, aducătoare de profit. De exemplu, se sugerează că săparea, la circa 3000 î.Chr. a două canale, concomitent cu fundarea oraşului Mari, nu a fost determinată decât de nevoia de a realiza navigaţia între Habur şi Eufrat, şi nu de tipul de agricultură practicat. În plus, pare mult mai probabilă ipoteza că acest oraş faimos, situat pe Eufratul mijlociu, este rezultatul complementarităţii economiilor bazinului mediteranean, piemontului Taurus şi coastei de vest a Siriei. Este semnificativ că în jurul oraşului Mari gravitau o serie întreagă de centre mai mici, situate în valea mijlocie a Haburului şi în nordul Siriei, cum sunt acelea de la Teli-al-Ragai, Leilan şi Brak care oferă un alt model de integrare centre urbane/hinterland rural. În acest caz, aşezări mici, specializate din punct de vedere economic, erau încorporate într-un sistem administrativ mai larg, dispunând de un control instituţionalizat asupra surplusului. Dovada acestei stări de lucruri o constituie descoperirea sigiliilor, *bullae*-lor din lut şi a tăbliţelor economice în relaţie cu structuri arhitectonice asociabile cu o activitate administrativă şi fiscală (mari silozuri de stat), precum şi cu construcţii destinate activităţilor religioase (temple, capele sau altare). În acelaşi tip de structuri, textele confirmă *existenţa pământului proprietate de stat sau a templelor, ca şi folosirea mâinii de lucru dependente, concomitent cu menţinerea proprietăţii private asupra unei părţi din pământ, supus controlului comunităţii şi obligaţiilor fiscale*.

O situaţie particulară este reprezentată de *Assur*, a cărui transformare dintr-un mic sat într-un oraş-stat s-a petrecut în perioada akkadiană, datorită rolului de punct de control pe care el l-a jucat în cadrul schimburilor la mare distanţă pe traseul dintre Akkad şi zona muntoasă din nord.

Există şi cazuri clare din care rezultă că urbanizarea este rezultatul unui act politic. Exemple rămân aşezările assiriene de la Tell al Rimah şi, pentru o dată mai timpurie, oraşul *Puzris* Dagan (Drehem).

O situaţie aparte o constituie *Egiptul,* considerat a reprezenta *modelul unei civilizaţii fără oraşe*, opus, adică, aceluia *tipic mesopotamian de oraş-stat*. Ideea este dezvoltată de Frank Kolb, care admite, pentru Egipt, existenţa doar a unor capitale de nome constând din fortăreaţă, templu şi, eventual, un centru comercial. Lista completă a acestora apare în mormântul lui Reckmire, care ne prezintă centrele conduse de funcţionari locali şi în care se colectau taxele anuale. **Papirusul Wilbour** atestă totuşi că unele din capitalele nomelor erau şi centre administrative care controlau pământul, templele, funcţionarii.

De altfel, în perioada Regatului Mijlociu exista în Egiptul de Sus o rețea de orașe majore, echidistante în raport cu Nilul, a căror funcție era exploatarea resurselor umane și agricole, ca și supravegherea navigației pe fluviu. Din păcate, nu rezultă din izvoare în ce măsură orașele respective dispuneau și de un teritoriu rural propriu, de o populație urbană semnificativă din punct de vedere numeric și în ce măsură ele îndeplineau funcții economice și sociale proprii. Imaginea negativă este îngroșată de cele trei capitale Memphis, Theba, Akhetaton, care, judecând după stadiul actual al informației, apar mai curând drept palate-orașe, adică reședințe ale faraonilor, centre administrative, religioase, loc de rezidență a funcționarilor și lucrătorilor regali decât centre legate de o activitate meșteșugărească și comercială proprie.

Din această constatare nu pot fi trase concluzii atât de categorice de genul aceleia propuse de Kolb, după care civilizația egipteană ar fi una nu cu orașe, ci una cu *palate, temple și morminte*. De altfel, se știe deja că unele capitale de nome (Hinsu si Hardan) aveau și unele funcții economice, nu numai administrative. Pe de altă parte, o serie de centre religioase (Abydos, Enkhob și Nekheb) concentrau un număr foarte mare de locuitori care nu se recrutau dintre preoți și slujitorii templelor, ci și din alte categorii. În sfârșit, orașe ca Gebtyn și Syawti chiar și dețineau, pe lângă rolul strategic important, și un rol economic. În ciuda acestor corective rămâne neîndoielnic faptul că în Egipt nu funcționează legea absorbției de către oraș a populației rurale, nu se înregistrează fenomenul diviziunii muncii intraurbane, așa cum se constată în Sumer în timpul dinastiei a III-a din Ur și că rolul comercial și meșteșugăresc al orașelor este nesemnificativ.

*

Pentru definirea structurilor orientale este necesară luarea în considerare a dificultăților care rezultă din acceptarea fără spirit critic a postulatului formulat de Marx și succesorii săi privind *existența unui mod de producție asiatic*. Căci, o analiză atentă a realităților istorice concrete demonstrează că trăsăturile presupuse a-l caracteriza, și anume, *dreptul regal de proprietate asupra întregului pământ, starea de dependență generalizată a locuitorilor, absolutismul regal, chiar despo-tismul, nu se întâlnesc, în stare pură, în aproape nici un stat oriental*. Nici măcar în cele a căror origine și

evoluție se înscriu într-o cale care poate fi considerată clasică. Variabilele sunt extrem de numeroase.

Dincolo însă de trăsăturile deosebitoare există o serie de *elemente care pot fi considerate drept tipice pentru majoritatea cazurilor*. Primul dintre ele rămâne *centralizarea economiei sau etatizarea ei*. Se poate spune, chiar, în ciuda modernității termenului, dirijarea economiei. Una din expresiile acestui etatism o constituie dimensiunea domeniilor regale. Evident, situațiile nu sunt absolut identice. De exemplu, în Egipt, întreaga țară aparținea, în teorie, faraonului ca dar zeiesc. Instituțiile, templele sau indivizii (arendaşi, mercenari) dețineau pământ în virtutea unor danii regale reînnoite la începutul fiecărei domnii. Chiar dacă proporțiile acestor danii nu sunt spectaculoase, ele rămân, în concepția lui B.I. Kemp, semnificative. Cel puțin în cazul templelor, care dețin forme durabile de bogăție – pământ arabil, fie şi diseminat de-a lungul fluviului (vezi papirusul Wilbour), turme de animale, locuri pentru pescuit şi vânat, acces la resurse minerale. Asemenea danii au fost făcute şi în favoarea unor indivizi (funcționari, soldați) drept plată sau răsplată pentru servicii aduse regelui.

Este interesant că, începând cu perioada Regatului Nou theban, există dovezi (Valencay I) că astfel de danii s-au transformat în proprietăți depline, ereditare (vezi inscripția lui Mes). Important, în toate aceste situații, indiferent de uzufructuar sau proprietar, este faptul că dreptul absolut de proprietate regală este recunoscut pentru plata taxelor. Inclusiv templul vărsa în magaziile regale 10% din recoltă pentru pământul cultivat cu grâne şi avea răspunderea pentru administrarea unei părți din pământul regal (Khato).

Ipoteza este întărită de constatarea că în Egipt exista o lipsă de precizie în materie de administrare a patrimoniului statului. De pildă, vizirul avea în sarcină nu numai domeniul regal sau de stat, ci şi pe acela al templelor, de unde concluzia firească că daniile erau supuse, necondiționat, controlului autorității centrale.

În alte state, regele nu este proprietarul întregului pământ arabil. De exemplu, în India ariană el stăpânea doar pârloagele. În Ugarit, regele dispunea numai de o parte din terenul arabil, chiar dacă acesta putea fi extins prin cumpărare. În schimb, regele din Ugarit, ca şi cel din Mari, era proprietarul absolut al păşunilor şi percepea taxe speciale pentru arendarea acestora.

Situația se explică prin condițiile naturale şi socio-economice ale acestor state. Şi anume este vorba de o zonă de stepă în care un rol

important îl joacă păstoritul nomad sau transhumant. De altfel, numai importanţa acestui sector poate explica existenţa unui funcţionar la Mari – rabi Amurrim – în atribuţiile căruia intrau şi arendarea păşunilor şi perceperea taxelor de păşunat.

Indiferent de tipul de proprietate sau de administraţie, controlul regal sau de stat se exercita prin perceperea de taxe, variabile ca valoare şi natură. Condiţiile de achitare a taxelor sunt mai mult sau mai puţin uniforme. În mod normal, plata se făcea în natură, în funcţie de cultură, cuantumul fiind stabilit individual (familial), dar plata şi răspunderea erau colective (comunitare sau de obşte).

Controlul producţiei meşteşugăreşti reprezintă cea de-a doua pârghie prin intermediul căreia se realizează etatismul economiei. Informaţii numeroase confirmă existenţa unor ateliere regale, cu ţinerea unei evidenţe stricte privind intrarea materiilor prime, realizarea producţiei, destinaţia acesteia, volumul, disciplina forţei de muncă, valoarea raţiilor etc.

Cea mai importantă sursă privind această problematică o constituie arhivele din perioada dinastiei a III-a de la Ur (Ur şi Drehem). Ele sunt precedate de texte datând DTIII (circa 2550-2340 î.Chr.) şi provenind de la Girsu, Ebla, Nippur. Toate aceste loturi de tăbliţe atestau existenţa unor „case ale meşteşugarilor” (8 la Ur, de exemplu), ca şi o anumită specializare între oraşe. De pildă, în Ur, erau concentrate ateliere de textile, de obiecte de uz comun şi de lux şi oraşul deţinea, totodată, monopolul comerţului cu Golful Persic. Raţiile zilnice distribuite dovedesc că numai în atelierele regale de la Ur lucrau 12000-13000 de ţesătoare. Oraşul Drehem (Puzris-Dagan) avea, în schimb, controlul comerţului cu carne, lână şi animale vii (ovine).

Caracterul activităţii desfăşurate rezultă din faptul că supraveghetorii atelierelor erau asimilaţi funcţionarilor de stat. O situaţie asemănătoare a putut fi înregistrată în Assiria (medie şi târzie).

Fenomenul nu este absolut identic în toate statele orientale. În cea mai mare parte a cazurilor, regele îşi arogă dreptul de monopol asupra unor activităţi, de exemplu extragerea aurului şi aramei în Egipt şi India, metalurgia fierului în Hatti şi China, atelierele de corăbii în Byblos sau Ugarit etc. După caz, regele deţine rolul de principal agent în operaţii imobiliare şi de credit. Astfel, Zimri-lim din Mari, ca şi regele din Alalakh erau principalii bancheri, oferind împrumuturi în grâne sau în argint cu titlu individual sau colectiv contra unor dobânzi excesiv de mari (între 30-50%) şi având drept garanţii

imobile (*mazzazanum*) sau persoane (*qatatum*). Formula nu este circumscrisă numai la oraşele menţionate. Ea apare şi în legislaţia babiloniană, ca şi în tranzacţiile paleoassiriene de la Kanesh şi în Imperiul Persan.

În sfârşit, regele deţine controlul schimbului la mare distanţă nu numai pentru că este principalul proprietar al mărfurilor şi deci singurul în măsură să ofere condiţiile materiale şi organizatorice în vederea desfăşurării tranzacţiilor, ci şi, în primul rând, pentru că este unicul garant al acestora. Un atare statut rezultă din faptul că desfăşurarea schimbului la mare distanţă nu era posibilă în afara relaţiilor politice. Arhivele de la Mari, Ugarit, Tell el Amarna o confirmă.

Această *imixtiune a politicului în sfera comerţului internaţional* se explică, pe de o parte, prin nevoia de a asigura securitatea mărfurilor şi călătorilor şi, pe de altă parte, prin dreptul de preemţiune de care dispune regele asupra fondului de marfă. De altfel, statutul negustorilor face obiectul dreptului internaţional oriental şi este precizat în tratatele dintre statele egale (vezi tratatul dintre Ramses II şi Hattusil III), în tratatele de vasalitate (vezi tratatele dintre regii din Ugarit şi regele din Hatti). Iar clauze speciale sunt prevăzute în legislaţia internă (vezi codul de legi al lui Hammurabi şi codurile de legi hittite) pentru a le asigura integritatea persoanei şi a patrimoniului de care dispuneau. Trebuie să se adauge şi amănuntul că, după caz, unii tamkari regali puteau primi dreptul de a percepe impozite, inclusiv încasarea tributului datorat ţărilor suzerane (vezi Ugarit). În fine, în sarcina regelui intrau organizarea şi controlul depozitelor publice sau centrale.

Cea de a doua trăsătură definitorie rezultă din *existenţa mai multor forme de proprietate asupra pământului*. Aşa cum s-a arătat mai sus, cea mai mare parte a pământului este *proprietate de stat sau regală*. Una din problemele care se pun este aceea a precizării raportului dintre proprietatea regală, aflată în administraţie directă, şi proprietatea templelor. Or, atât în cazul Egiptului, cât şi al unor oraşe-state sumeriene (de exemplu, Lagash), ca şi în Canaan, textele dovedesc că templul nu stăpâneşte o suprafaţă mai mare de 10% din pământul arabil (Diakonoff, Deimel, Gelb). De altfel, şi acest pământ este rezultatul unei alienări prin donaţie oricând revocabilă. De aici, nevoia reconfirmării periodice a daniei. Într-o situaţie asemănătoare se află şi indivizi care au beneficiat de bunăvoinţă regală.

Cei mai mulți dintre specialiști admit, alături de această formă de proprietate, în funcție de diferite condiții istorice concrete, *existența pământului în proprietate privată*, deci care nu aparține nici templului, nici palatului. Diakonoff împarte aceste proprietăți în două categorii: pământul aflat în *proprietatea, nu în folosul, comunităților*. El îl numeşte comunal – privat, în sensul că obştea căreia îi aparține are drept de decizie asupra modului de utilizare sau înstrăinare.

Tipice în această privință sunt prevederile codului de legi assirian, care stabileşte dreptul de preemțiune în caz de vânzare-cumpărare pentru membrii comunității. O situație şi mai complicată este cunoscută în Arrapha (Nuzi), unde nu există decât vânzare mascată prin formula adopțiunii fictive. Tăbliţele recuperate la Arrapha atestă însă că, şi în această formă ocolită, un singur individ putea să acapareze cea mai mare parte a pământului comunitar, în schimbul preluării unora dintre sarcinile rituale ale posesorilor inițiali.

În sfârşit, *există proprietate privată individuală, care poate fi înstrăinată*, *zălogită, testată* în condițiile legislației în vigoare. Singura limitare vine din faptul că dreptul de proprietate este garantat de obşte. Vânzări şi cumpărări de loturi sunt atestate în întreg spațiul oriental, cu excepția Egiptului, unde pare să predomine cazurile din care o tenură veche s-a putut transforma într-o proprietate transmisă ereditar, dar nu prin drept, ci prin obicei sau prin tradiție. În orice caz, nu se mai poate opera acum cu noțiunea de proprietate regală asupra întregului pământ ca expresie a unei ficțiuni. Se ştie acum că proprietățile regale puteau fi mărite prin cumpărare (Akkad, Ugarit) sau prin confiscare (Mari). Oricum, Diakonoff atrage atenția că această optică deformată se datoreşte folosirii unilaterale a arhivelor.

Un alt aspect caracteristic îl reprezintă *caracterul binar al clasei dependente*. Diakonoff foloseşte termenii de *şerbi* şi *sclavi* pentru a-i delimita. Mai corect ar fi să se facă deosebirea în funcție de statutul lor juridic, şi anume între persoane libere sau nelibere din punct de vedere juridic, dar, în ambele situații, dependente din punct de vedere economic, şi care sunt menținute în această stare prin metode extraeconomice. Gelb şi Diakonoff au procedat la o analiză foarte fină a realităților întâlnite în diverse structuri orientale, propunând 20 (Gelb) sau 18 (Diakonoff) criterii în baza cărora aceste două mari categorii pot fi diferențiate.

Diferența esențială este dată de faptul că sclavii erau folosiți în cele mai simple ramuri de producție, erau concentrați în casă, nu

dispuneau, cu rare excepţii (vezi regatul hittit), de nici o avere sau libertate personală (excepţii în Hatti), iar tipul de supraveghere era mai simplu. Gelb consideră că principala sursă a sclavilor era naşterea în casă (Codul lui Lipit Ishtar, Hammurabi). Războiul nu devenise încă o sursă importantă pentru obţinerea de sclavi. Opinia este confirmată de absenţa preţelor de sclavi şi de efortul regilor de a răscumpăra pe concetăţenii capturaţi şi deportaţi (vezi Entemena, edictul din 2430 î. Chr.).

Cea de-a doua categorie reprezintă, de fapt, principala forţă de muncă în agricultură şi în meşteşugurile mai complicate. Foarte important este că asemenea grupe de persoane desemnate în texte sumeriene cu termenii de *gurus* (*geme*) sau **muskenum** reprezintă principala forţă de muncă din sectorul de stat, regal sau al templelor. Din punct de vedere al libertăţii de mişcare, aceasta rămâne o imposibilitate indiferent dacă este vorba de persoane străine (prizonieri, deportaţi) sau de localnici.

Condiţiile de lucru rămân aceleaşi: efort organizat, controlat, raţii zilnice, posibilităţile de emancipare sunt excepţionale. Trebuie să se noteze că un statut foarte aproape de acela servil este propriu pentru dinastia a III-a din Ur, Egipt şi regatul assirian. În vreme ce în Hatti, Ugarit, Urartu sau China în Zhou „oamenii regelui" erau obligaţi să dea o redevenţă (cereale, animale, produse meşteşugăreşti), să presteze corvezi (tăiat de arbori, lucru pentru templu sau palat), uneori să plătească şi taxe, dar nu erau grupaţi în conformitate cu un sistem cvasimilitar.

Este drept că, în unele cazuri (Ugarit), statutul de dependent (*nayyalu*) era rezultatul incapacităţii fiscale a unui individ altădată membru cu drepturi depline într-o comunitate. Este interesant că preluarea pământului de către un alt proprietar presupunea şi preluarea datoriei precedentului. Trebuie precizat că pentru spaţiul vest semitic una din alternativele la decăderea în starea de dependenţă erau fie fuga şi constituirea de bande, cunoscute în corespondenţa diplomatică sub numele de *hapiru*, fie accentuarea tendinţei spre nomadism.

Natura regalităţii, caracterul statutului şi elaborarea unei teologii politice se adaugă la trăsăturile particulare, definitorii ale structurilor orientale.

Numeroase mituri, reprezentările iconografice, selecţia obiectelor care compun „regalia", monumente de artă şi de arhitectură atestă, ca fenomen general, proiecţia mitică a instituţiei şi persoanei regale. Cel

mai adesea este vorba de integrarea regalității în mituri cosmogonice sau ale creației şi de ideea de ordine cosmică şi morală, de ideea menținerii unui echilibru desăvârşit atât în cer, cât şi pe pământ.

O asemenea concluzie se bazează, între altele, pe studiul iconografiei sigiliilor cilindrice mesopotamiene realizat de D.Hansen. O analiză atentă confirmă predilecția pentru alegerea de teme mitologice în strânsă relație cu concepțiile contemporanilor privitoare la raportul regelui cu zeii, dar şi din nevoia de a oferi un model de comportare morală.

Interpretări similare sunt sugerate de o serie de obiecte de artă minoră (țesături, mânere de cuțit decorate), precum şi de tematica unor picturi cu destinație funerară, de exemplu M 100 de la Hieraconpolis, de modelul iconografic propus de arta kushană (statuară şi monete). Locul pe care-l ocupă în tematica predinastică sau dinastică timpurie din Egipt dansul *Heb-Sed*, asocierea rege/barca sacră de formă semilunară, în aceeaşi arie culturală, funcția simbolică a măciucii în arta iraniano-kushană, simbolismul jadului verde în tradiția dinastică chineză sunt doar câteva elemente care dau substanță ideii de mai sus. Se poate vorbi chiar de o *veritabilă mitologie a unor gesturi ritualice*: dans ritual exclusiv, fundarea de construcții, victoria asupra duşmanului (sinonim cu *răul* şi *haosul*), aducerea de sacrificii de tip special (sacrificii umane), succes în vânătoare (ca test al charismatismului persoanei regale) sau ca o altă formă de reprezentare a triumfului asupra răului sau haosului. Părți din epopeea lui Ghilgameş sau din alte opere literare asimilabile cu o epocă eroică în Mesopotamia, actele de hierogamie din regatul babilonian sau nou theban, luarea în posesie a celor patru orizonturi de către regele chinez, forma descrisă de călătoria cuplului regal cu prilejul celor două sărbători anuale (de toamnă şi de primăvară) în țara Hatti sunt asociabile mitologiei regale. Din raportul particular rege/divinitate rezultă şi titulatura regală în care se exprimă fie statutul de zeu încarnat (Akkad, Egipt), fie cel de reprezentant sau delegat al zeului pe pământ (Hatti, Assiria, Babilon, Persia), fie acela de descendent al unui strămoş divinizat (China).

Din nevoia de justificare a ideologiei regale au fost create o serie de scenarii cum sunt ceremoniile de celebrare a Anului Nou, asociate fie cu acte de hierogamie, fie cu consumul unei băuturi halocinogene (haoma) în India şi în Persia, fie cu consumul de vin sau opiu dizolvat în miere în Egipt. În relație cu ideea de renaştere sau revigorare a substanței divine din persoana regală pot fi amintite sărbătorile Heb-sed

şi Opet în Egipt şi ceremonialul special destinat regilor hittiţi. Fără nici o îndoială că o serie de fapte, cum era dreptul exclusiv de a proceda la fundarea de sanctuare, ca şi înălţarea acestora, precum şi realizarea altor lucrări de prestigiu (linii de fortificaţii, palate, construcţii funerare, lucrări hidraulice) se integrează în această *ideologie regală*. În sfârşit, destul de timpuriu a fost elaborată o formulă literară, sau un topos, menită să dezvolte natura paternalistă a statului şi a regalităţii.

Această natură este subliniată de conţinutul unor edicte regale începând cu cel mai vechi cunoscut (Edictul lui Entemena din 2430 î.Chr.) şi de prologul textelor legislative, acolo unde s-a păstrat (Codul lui Urnammu, Codul lui Lipit Ishtar, Codul lui Hammurabi), chiar texte literare (vezi Povestea ţăranului bun de gură). Scopul acestor texte este de a pune în valoare funcţia regelui de menţinere a stării de armonie pe pământ şi între cer şi pământ. Imaginea regelui justiţiar, bun, drept, apărător al celor umili şi slabi rezultă din analiza acestor texte. Această funcţie specială vine şi din natura de garant al armoniei universale, care incumbă regelui în calitatea lui foarte specială fie de zeu, fie de intercesor între lumea pământeană şi lumea cerească.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Bârzu, L., Ursu Naniu, R., *Istoria universală veche. Istoria Orientului Antic*, Editura Fundaţiei *România de Mâine*, 2003.
2. Amiet, P., *Antichitatea orientală*, Bucureşti, 2001.
3. Lombard, D., *China imperială*, Bucureşti, 2003.
4. **Lalouette, Cl., *Civilizaţia Egiptului antic*, vol. 1-3, Bucureşti, 1976.**
5. Moscati S., *Vechile civilizaţii semitice*, Bucureşti, 1975.

ISTORIA ANTICĂ UNIVERSALĂ (II)

Lector univ. dr. **RODICA URSU NANIU**

INTRODUCERE ÎN ISTORIA GRECIEI ŞI ROMEI ANTICE. PROBLEME GENERALE

Antichitatea greco-romană n-a contenit de-a lungul timpului să exercite o atracţie continuă asupra celor împătimiţi de istorie şi nu numai. De fiecare dată s-a încercat o raportare la instituţiile antice, la căutarea unor origini privind formele actuale de guvernământ sau cele ale creaţilor culturale, care s-ar regăsi în societatea greacă, considerată drept leagăn al democraţiei europene. O dată cu cucerirea Greciei (anul 146 î. Chr.) şi transformarea ei în provincia romană Ahaia, se accelerează procesul de sinteză a celor două mari civilizaţii, greacă şi romană, când Grecia învinsă îşi supune cuceritorul. De aici încolo putem vorbi de Antichitatea greco-romană ca despre un stadiu de dezvoltare al civilizaţiei antice, în care cele două culturi au fuzionat, păstrându-şi, totuşi, originalitatea.

Dar grecii şi romanii nu sunt singurii din bazinul mediteraneean, care s-au făcut remarcaţi printr-o organizare politică-statală avansată. Trebuie reţinute civilizaţia cartagineză, cea etruscă, din Italia meridională, şi cea tartesică, din Peninsula Iberică, care direct sau indirect au participat, alături de elementul grec, la formarea culturii şi civilizaţiei romane.

Civilizaţia etruscă este organizată din secolele VIII-VII î. Chr. în 12 oraşe-polis; a cunoscut scrisul şi s-a făcut remarcată prin elaborarea unei arte originale (arhitectura funerară şi laică, pictura murală, sculptură). Ultimul oraş etrusc – Veii – cade sub cucerirea romană în anul 300 î. Chr. Despre civilizaţia turdetană se cunosc mai puţine lucruri; rămâne o enigmă în continuare originea etnică şi lingvistică a acestor iberi, care au dezvoltat structuri protourbane şi au dat valori artistice deosebite, cum ar fi statuile pictate, de mărime naturală. Sunt cuceriţi de

cartaginezi, în sec. III î. Chr., iar în timpul celui de-al II-lea război punic, Scipio Africanus cucereşte coloniile din Iberia şi întemeiază prima colonie romană, Hispanica. În concluzie, s-a produs o divizare a sferelor de influenţă, după principiul celui mai puternic, astfel încât grecii au avut o forţă mai mare de penetrare în Italia centrală şi de sud, pe când cartaginezii – în Peninsula Iberică şi în o parte din Sicilia.

Desfăşurând un amplu proces de colonizare (secolele VII-VI î. Chr.), grecii au reuşit să se infiltreze într-un spaţiu foarte întins, transformând Marea Neagră într-un lac grecesc. Colonizarea coastelor maritime şi formarea unor noi structuri statale de tipul *polis*-ului au condiţionat o infuzie culturală grecească în zonă, cel puţin la nivelul elitelor locale. Peste câteva secole, Roma îşi începe marşul triumfal de cuceriri teritoriale, transformându-se într-o mare putere imperială. Spre deosebire de efectele colonizării greceşti, cucerirea romană se impune, în primul rând, prin implantarea propriilor sale instituţii politice şi religioase la nivelul fiecărei provincii, asigurându-se, astfel, condiţiile necesare romanizării acestora.

I. **PROBLEMA ORIGINILOR**

Constituirea celor două civilizaţii – greacă şi romană – se realizează în timp, în urma unor migraţii care au schimbat radical fondul etnico-cultural existent.

Cronologic vorbind, *cea mai veche civilizaţie din spaţiul mediteraneean* (cu excepţia statelor orientale) *a fost cea greacă*, apogeul acesteia fiind atins în epoca bronzului. Este vorba de cele *trei focare de civilizaţie: minoică, cicladică, cipriotă* şi, mai târziu, *cea micenian*ă, care au avut o influenţă majoră în cadrul schimburilor economico-comerciale şi culturale cu statele orientale. Existenţa unor puternice centre politice, atât în arhipelag (Creta, la Knossos, Phaistos), cât şi pe continent (Micene, Pylos) este pusă în legătură cu prezenţa unor autorităţi politice, capabile să asigure controlul producţiei şi distribuirea acesteia, stabilirea unor relaţii comerciale internaţionale, transportul şi asigurarea personalului şi a mărfurilor, cât şi susţinerea unui grandios program de construcţii (palate, drumuri, apeducte, porturi). Descoperirea unor arhive de palat la Knossos, Malia, Phaistos, Pylos oferă argumente notabile în favoarea unei clase de scribi, funcţionari ai regelui, care cunoşteau scrierea pictografică şi pe cea liniară A, iar o dată cu pătrunderea micenienilor, şi scrierea liniară B.

Astfel, în cazul grecilor putem vorbi de o primă fază a migrației, cea indo-europeană a helenicilor în Grecia continentală (cca 2350 î. Chr.), care a avut drept efect helenizarea, către mijlocul secolului XV î. Chr., şi a civilizațiilor insulare. O nouă migrațiune s-a produs către 1200/1180/1150 a dorienilor, un popor de păstori, care au coborât din nordul peninsulei Balcanice (Bulgaria nord-vestică, Albania, Grecia nord-vestică). În consecință, au fost abandonate vechile centre miceniene, iar o parte din populație s-a refugiat în Asia Mică, unde va apărea o importantă zonă grecească numită Ionia. Invazia dorienilor pune capăt evoluției remarcabile a civilizației miceniene, proiectând societatea cu câteva secole în urmă: dispariția marilor centre proto-urbane şi a scrisului, ruralizarea vieții, războaiele interne sunt doar câteva din consecințele acestui fenomen. Totuşi, lucrurile nu trebuie dramatizate: în „epoca întunecată" apar primele structuri statale greceşti.

Repopularea zonei continentale a fost consemnată de tradiția greacă în ciclul mitologic al „Întoarcerii Heraclizilor". În consecință, se produce o fuziune a elementului doric şi a celui ionian, care, în funcție de gradul de intensitate cu care s-au impus, au dat naştere unor noi expresii lingvistice.

Cât priveşte civilizația romană, aceasta s-a constituit sub influența celor trei factori de cultură: civilizația etruscă, civilizația greacă şi vechea tradiție italică. Referitor la originea etruscilor, populație de origine ne-indoeuropeană, părerile cercetătorilor sunt divizate. O parte dintre ei împărtăşesc doctrina herodotiană, conform căreia etruscii sunt o componentă a „popoarelor mării", care se instalează inițial în Asia Mică, iar de acolo – în Italia. Altă parte, printre care Pallotino Massimo, consideră că civilizația etruscă s-a constituit pe un fond local villanovian.

În ceea ce–i priveşte pe italici, se presupune că au existat şi aici două valuri de migrațiune, caracterizate de o mare pestriță lingvistică. Primul este asociat cu mişcarea purtătorilor culturii *Unetice* din spațiul Europei centrale, care exercitau controlul asupra drumului chihlimbarului dinspre marea Baltică spre Mediterană. Cel de-al doilea val este pus pe seama purtătorilor culturii „câmpurilor cu urne", care s-a produs la sfârşitul epocii bronzului – începutul epocii fierului. Însă mişcările de populații în spațiul italic nu se reduc numai la atât, dacă ar fi să-i amintim numai pe *messapi* (iliri), *celți* (în Transpadania sau localizați în partea de nord-vest a Adriaticii), fără a mai vorbi de elementul grec din sudul peninsulei şi din Sicilia (coloniile greceşti care au constituit *Magna Crecia*).

II. CONDIȚIILE APARIȚIEI STRUCTURILOR STATALE ÎN LUMEA GREACĂ ŞI CEA ROMANĂ

În Grecia, apariția statelor clasice de *tip polis* se plasează în perioada secolelor IX- VII î. Chr., ceva mai devreme decât cele din Italia (secolele VIII-VII î. Chr.). Cu excepția Spartei, evoluția acestora este marcată de trecerea de la structurile regale la cele republicane.

Crearea unui nou tip de stat – *polis*-ul, o structură politică autonomă, care-şi elaborează propriile legi prin participarea şi acordul întregului corp civic, a constituit un pas important față de structurile orientale. Noutatea constă în faptul că şi civilizația greacă, şi cea romană se constituie ca o *civilizație a comunităților de cetățeni liberi*. La aceasta se mai adaugă cuprinderea în spațiul urban a *pieței publice* (*agora,* la greci şi *forum*, la romani), care nu este numai un element decorativ, ci, mai ales, unul funcțional, ce transpune în limbaj plastic *ideea de participare colectivă la actul guvernării*, element care lipseşte cu desăvârşire Orientului.

Din punct de vedere politico-administrativ, grecii, deşi au constituit o comunitate lingvistică şi culturală, de care erau conştienți (se ştiau „de-un neam şi de o limbă, cu sanctuare ale zeilor şi ritualuri comune, cu obiceiuri asemănătoare"(Herodot, VIII, 144), nu vor reuşi de-a lungul Antichității să creeze un stat unitar, cu excepția situațiilor de criză, când, din instinct de autoapărare şi sub amenințarea pericolului extern, au reuşit, pentru o perioadă scurtă de timp, să-şi unească forțele, mai întâi în liga Peloponeziacă (530 î. Chr.), iar mai târziu, în anul 337 î. Chr., în liga corintiană, care se constituie ca urmare a politicii abile promovate de Filip al II de a se impune în lumea greacă (de reținut că scopul proclamat al Ligii era obținerea libertății grecilor în Asia).

Cauzele acestei fărâmițări au fost puse în legătură cu aşezarea, cu „fragmentarea" geografică, dimensiunea teritoriului rural, ritmul diferit de dezvoltare economică (determinat de dimensiunea teritoriului rural, accesul la bogățiile subsolului, apropierea mai mare sau mai mică de mare), dar şi cu manifestarea orgoliilor (în urma colonizării, numărul total al *polis*-urilor nou create şi al metropolelor era de circa 1500).

Totuşi, au existat câteva elemente complexe de coeziune a grecilor, printre care sanctuarele panelenice şi, respectiv, sărbătorile religioase panelenice, jocurile sportive (olimpiadele) şi concursurile de poezie.

Teritorial vorbind, *polis*-ul era conceput ca o unitate politică şi economică, care cuprindea spaţiul urban şi pământurile rurale învecinate. Coeziunea dintre oraş şi sat era sudată de unitatea de tradiţie şi de cult. Apariţia statelor greceşti a fost rezultatul unificării teritoriale (*synoikism)* a câtorva teritorii rurale, prin acceptarea unor instituţii comune.

Evoluţia statului roman porneşte de la o singură cetate, Roma, având însă o populaţie destul de pestriţă (latini, sabini, samniţi). Formarea oraşului-stat a însemnat şi naşterea unui nou popor, care se identifică prin raportarea la un fond comun mitologic (de exemplu, mitul originii Romei, răpirea sabinelor), religie, limbă proprie (limba latină) şi structuri politice tradiţionale.

O dată cu politica de cuceriri, Roma dezvoltă un ansamblu complex şi suplu de relaţii politico-juridice cu teritoriile cucerite, pe care le integrează imperiului, acordându-le statutul de colonii sau municipii. Acestea sunt autonome pe plan local, dar supuse Romei din punct de vedere al politicii militare şi externe. Astfel, spre deosebire de metropolele greceşti, care au acordat coloniilor dreptul de entitate politică şi juridică, Roma şi-a impus o autoritate dictatorială faţă de posesiunile sale. Totodată, printr-un sistem juridic suplu, Roma reuşeşte să aplice o politică de asimilare care dă roade chiar şi în cazul unor adversari mult mai evoluaţi din punct de social-politic, cum erau etruscii, de exemplu.

III. STRUCTURI MENTALE. PARTICULARITĂŢILE SOCIETĂŢII ROMANE ŞI ALE CELEI GRECEŞTI

Nu este cazul să insistăm asupra rolului jucat de universul mental asupra evoluţiei istoriei. Finley, Fustel de Coulange şi, nu în ultimul rând, E. Cizek au abordat pe rând aspecte ale acestui fenomen, pe care-l consideră a fi fundamental (Finley, *Vechii greci*, B., 1963; F. De Coulange, *Cetatea greacă*, B., 1984; E. Cizek, *Mentalităţi şi structuri romane,* Bucureşti, 1998). În consecinţă, pentru a înţelege particularităţile unei civilizaţii, ale originii creativităţii ei pe toate planurile, este necesară cunoaşterea structurilor mentale, ale căror rădăcini coboară până în adâncul secolelor. Fără elucidarea acestora, instituţiile antice ar părea bizare.

Şi în cazul societăţii greceşti, şi al celei romane, statul se constituie ca o comunitate de oameni liberi, caracterizată printr-o structură psihologică net diferită de cea a comunităţilor orientale.

Condiția cetățeanului, care se bucura de *libertas* – o metavaloare a Cetății, ce îi asigura dreptul de a se exprima fără îngrădiri în problemele comunității, dar şi de a-şi apăra viața şi propriile interese, făcând apel la hotărârile adunării populare –, nu se poate compara cu mentalitatea supusului, condamnat a fi doar o piesă supusă autorității regale supreme, care derivă direct din legătura acesteia cu divinitatea. (De aici şi sentimentul de subordonare umilă, specific relației dintre oameni şi zei în civilizațiile orientale, pe când în cazul spiritualității greco-romane putem vorbi de un anumit antropocentrism, omul reprezentând măsura tuturor lucrurilor).

O particularitate esențială a sistemului democratic o constituie acceptarea conştientă a principiilor regimului respectiv, şi anume, respectarea necondiționată a legilor. Caracterul excesiv al tradiționalismului greco-roman se constituie din respectul față de legile strămoşeşti – norme morale general acceptate; nerespectarea acestora atrăgea după sine pedeapsa capitală (de exemplu, în caz de *asebie,* la greci sau de încălcare a regimului de castitate, impus vestalelor, la Roma).

O retrospectivă asupra istoriei romane scoate în evidență câteva aspecte importante ale acestei civilizații, care particularizează existența şi dezvoltarea ei, cel puțin până la Imperiu. Atitudinea romanilor față de diversele aspecte ale existenței cotidiene este în măsură să aducă unele explicații privind structura mentală şi, respectiv, comportamentul acestora față de unele fenomene. În primul rând, este vorba de disprețul şi repulsia lor față de bogăția mobiliară şi lux, asociat numai manifestărilor cultuale publice (erau interzise înmormântările fastuoase, deținerea unor obiecte prețioase, etalarea în public a bijuteriilor, care ar fi reprezentat o sfidare la adresa celorlalți, dar şi a divinităților). În schimb, averea funciară se asocia cu dreptul de cetățean; conform împărțirii inițiale, fiecărei familii îi reveneau câte 2 iugăre de pământ (1 ha). Afacerile cu pământ (arendarea loturilor) au impus o limită admisibilă a proprietății funciare, care putea să atingă 500 de iugăre (250 ha). În ceea ce priveşte sfera comerțului, până în secolul al III-lea î. Chr. nu a existat moneda, drept echivalent de schimb servind vitele.

Efortul Romei de a susține o societate esențialmente agricolă are o dublă explicație: 1) pentru că cetățenia se asocia cu deținerea unei proprietăți funciare; 2) pentru că patricienii, cei învestiți cu toate

drepturile politice, erau mari proprietari de pământ, iar plebeii, cei ținuți forțat în afara sferei politice, se ocupau de meşteşuguri şi comerț, considerate drept activități degradante (de altfel, şi la greci, dezvoltarea activităților meşteşugăreşti şi comerciale era pusă pe seama metecilor). Astfel, interesul politic şi cel economic dictau patricienilor o politică de susținere a priorității proprietății agricole. Printr-o intensă activitate de opoziție, care a luat uneori proporții de necontrolat, plebea reuşeşte în timp să-şi câştige pas cu pas drepturile politice. Egalitatea în drepturi a plebeilor cu patricienii a marcat o răsunătoare victorie a plebei (în anul 300 î. Chr., *Lex Ogulnia* consfințeşte egalitatea, în plan religios, a plebeilor cu patricienii, iar câțiva ani mai târziu sunt abolite orice diferențe privind drepturile politice), stabilindu-se un anumit echilibru social. Totuşi, rămâne încă deschisă problema originii conflictului dintre cele două categorii sociale, care a luat, rând pe rând, forma etnică (patricienii ar fi aparținut unei aristocrații vechi ca însăşi Roma, iar plebeii ar fi fost imigranții care s-au aşezat pe Lațium) şi cea socială. Dar, indiferent de explicația care se dă acestui fenomen, al constituirii patricienilor şi plebeilor, incontestabil este faptul că plebea s-a latinizat şi s-a romanizat foarte repede, ca parte integrantă a lui *Populus Romanus*.

Stingerea conflictului dintre patricieni şi plebei nu a dus la o pace socială de lungă durată: în condițiile unei politici externe dinamice, soldată cu lărgirea spectaculoasă a Romei şi, implicit, cu invazia de bunuri care au inundat cetatea, se adânceşte tot mai mult polarizarea societății în *nobilitas* (oligarhia patriciano-plebeană) şi clasele de jos (micii agricultori, proletari, meşteşugari), care a generat un şir de conflicte şi convulsii sociale, ce au stat la baza instituirii viitorului Imperiu.

Religia

O retrospectivă asupra evoluției civilizațiilor antice scoate în evidență caracterul important al factorului religios, care realizează coeziunea corpului cetățenesc, prin participarea întregii colectivități la ceremoniile publice sau la ritualuri comune.

Religia presupunea, în primul rând, o conduită religioasă şi cotidiană complexă, fiind, astfel, reglementate nu numai relațiile dintre sfera profanului şi cea divină, ci şi relațiile interumane din interiorul comunității.

Grecii şi romanii au dezvoltat o *religie antropocentristă şi ritualistă*, iar în societatea romană – şi cu un puternic accent practic, contractualist. Astfel raportul dintre om şi divinitate se desfăşoară în conformitate printr-o înţelegere tacită, care presupune complementaritate şi încredere reciprocă. Cunoscându-şi foarte bine interesul (în cazul divinităţii, acesta se constituia din ofrande, rugăciuni şi îndeplinirea unor ritualuri, iar în cazul credinciosului, din obţinerea beatitudinii divine), fiecare parte era datoare să-şi îndeplinească îndatoririle. În cazul romanilor, caracterul contractualist al religiei este şi mai accentuat, răspunzând principiului „dau ca să-mi dai" (*do ut des*).

E. Cizek consideră că explicaţia acestui pragmatism vine din fondul preindoeuropean, care excludea orice speculaţie imaginativă, cantonând, astfel, romanul într-o relaţie contractualistă (de altfel, caracterul pragmatic al spiritului roman s-a făcut remarcat nu numai în sfera religioasă, ci şi în cele social-politică şi culturală). O particularitate a vieţii religioase romane o constituie elaborarea unui ansamblu complex de rituri şi îndeplinirea lor cu o rigoare ieşită din comun. Opoziţia dintre sacru şi profan s-a reflectat într-un binom ceremonial, exprimat de opoziţia acţională *inauguratio – exauguratio* şi de cea temporală *dies nefasti – dies fasti*.

Grecii s-au remarcat, însă, prin plăsmuirea unei mitologii stufoase, care explica ritualul, ceea ce nu s-a întâmplat în lumea romană, care şi-a pierdut mitologia. Ciclurile mitologice, cu desfăşurarea lor alertă, uneori contradictorie, cu viciile şi defectele specifice speciei umane, mai puţin divinităţilor, fac din acestea fiinţe mai familiare şi, respectiv, mai accesibile.

Sub incidenţa culturii greceşti, romanii, care nu avuseră de fapt mitologie, ci doar o istorie mitizată privind originea şi începuturile Romei, reuşesc să realizeze şi să-şi însuşească o mitologie mixtă, greco-romană, difuzată în întreaga peninsulă.

În ceea ce priveşte organizarea cultului, sunt de reţinut câteva aspecte. Grecii, spre deosebire de romani, n-au avut niciodată o autoritate religioasă unică sau un ritual central. De asemenea, obiceiul ca fiecare cetate să-şi aibă protectorul său divin sau să manifeste unele simpatii faţă de anumiţi zei (şi invers, fiecare zeu să aibă templul său preferat) explică lipsa unei doctrine religioase comune tuturor grecilor. După cum remarca Finley, nici măcar religia n-a fost în stare „să spargă particularismul grec şi remarcabila indiferenţă, ba chiar ostilitatea reciprocă ce i se asociază". Cu toate acestea, religia greacă implică şi multe

aspecte pragmatice, dacă e să ne gândim la rolul sanctuarului de la Delphi în procesul creării de noi colonii. Pragmatismul este o trăsătură caracteristică, în mod special, civilizației romane, iar religia romană nu face excepție.

În ceea ce privește sfera imaginarului, la bază au stat vechile credințe privind felul în care-și reprezentau anticii viața de după mormânt. Astfel se explică apariția și dezvoltarea unui cult al morților. Acesta ține de concepțiile privind lumea de dincolo, dar și de procedura aplicată defunctului. Pentru că morții erau considerați a fi sacri, defuncții trebuia să fie depuși în mormânt și trebuia să li se aducă sacrificii. Se pare că la origini romanii n-au cunoscut o doctrină proprie despre lumea „de dincolo"; accentul se punea pe viața de „dincoace", printre obligațiile cutumiare înscriindu-se obiceiul de a comemora pe cei plecați, ale căror fapte serveau drept pilde pentru cei vii. Elaborarea unei doctrine despre o lume a morților s-a produs, în mare parte, sub influența grecească.

Un alt cult comun – cel al focului sacru: și la greci, și la romani prima invocare era totdeauna adresată focului sacru, pe care F. de Culanges îl definește drept gândire sau conștiință.

IV. **FORME DE GUVERNARE**

A. **Regimuri autoritare**

Regalitatea

Apariția primelor state grecești în secolele VIII-VII î. Chr. este legată tradițional de instituirea unui regim autoritar, în care puterea era, în mare parte, concentrată în mâinile unei singure persoane – *regele-basileu.*

Originea acestei instituții își are rădăcinile în societatea micenian㠄, iar o dată cu dispariția centrelor de putere, ea este parțial abandonată. Cu toate acestea, în plan ideologic, perioada care a urmat este marcată de exaltarea personajelor și a locurilor legate de epoca micenian㠄, fapt ce explică, parțial, renașterea instituției regale în epoca homerică.

În plan social, urmând traseul unui studiu despre aristocrația eroică, realizat de B. Qviller, apariția regalității este pusă pe seama unei concurențe acerbe pentru putere, în care sunt implicați noii aristocrați (nu de sânge), oameni noi, cu vaste posibilități materiale, care-și „cumpără" loialitatea și simpatia celorlalți prin fastuoase daruri,

expuse cu ostentație în locurile publice sau în temple. Astfel, nobletea sângelui contează mai puțin, lăsând loc bogăției, care deschide calea spre onoruri şi putere, fapt ce a determinat marginalizarea *genos*-urilor regale sărăcite.

Statutul *basileul*-ui nu atinge cotele regalității miceniene; acesta era doar o persoană charismatică, un *primus inter pares,* cu prerogative deosebite doar în câteva sfere de interes comun: problema războiului şi a păcii, cultele comune, soluționarea reglementată a litigiilor interne, supravegherea normelor tradiționale cu privire la transmiterea pământului. Totodată, puterea regelui era împărțită cu celelalte instituții ale epocii homerice – *sfatul bătrânilor şi adunarea poporului*, care continuă să joace un rol important, în special, adunarea poporului. Deliberările par a fi foarte aprinse, mulțimea exprimându-şi atitudinea față de părerile *bătrânilor* şi ale *basileu*-lui prin strigăte de aprobare sau dezaprobare.

O situație deosebită se înregistrează în Sparta. În primul rând, regalitatea spartană este împărțită între două familii, Agizii şi Europontizii, iar în al doilea rând, ea este controlată de *consiliul celor 5 efori.*

Regalitatea la Roma

În ceea ce priveşte *regalitatea romană*, existența ei nu ține doar de domeniul legendar. Cercetările au confirmat existența la Roma, între anii 754/753 şi 509, a unui regim autoritar, tradiția consemnând numele a 7 regi latini, sabini şi etrusci (Romulus, Numa Pompilius, Tulius Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tulius, Tarquinius Superbus), primii patru ca urmare a realizării unei alianțe sabino-latine. Totuşi, fără să țină seama de unele realizări înregistrate în această perioadă (însăşi întemeierea Romei de către Romulus sau elaborarea unui calendar religios de către Numa Pompilius), romanii au disprețuit mereu instituția regală şi ulterior, în perioada republicană, s-au opus permanent tendințelor de acaparare a puterii de către o singură persoană.

Revenind la puterea regală, trebuie reținut faptul că aceasta nu era ereditară, ci charismatică, regele fiind ales de senat. Numele viito-rului rege era sugerat senatului printr-un sistem de coasociere la domnia precedentă (în afară de Tulius Hostilius), astfel încât procedura de alegere era o simplă formalitate. De asemenea, în perioada unui vid de putere, survenit în cazul morții regelui,

senatul deţinea dreptul de interregnum. În această situaţie este interesant de a urmări care au fost funcţiile regelui şi, respectiv, de a identifica rolul acestuia în viaţa comunităţii. Th. Mommsen vedea în rege un agent al Cetăţii, un magistrat unic care ar fi prefigurat magistraţii republicani. De fapt, regele era învestit cu puteri mult mai largi, care se bazau pe „puterea legitimă" (*potestas)* şi nu pe „forţa dominatoare"(*dominus*), cum remarcă şi E. Cizek.

Regele era învestit cu *cele trei funcţii fundamentale*: *religioasă* (şef al religiei romane, cel ce elabora calendarul, iniţiatorul unor noi culte şi al colegiilor preoţeşti), *militaro-politică (imperium*, în timp de război regele devenea şeful suprem al armatei, el avea dreptul de a declara, fără să se consulte cu senatul, război şi de a încheia pacea) şi *juridică* (pentru a asigura echilibrul intern, regele elabora legi, în calitate de justiţiar suprem, el acţiona în cazurile de înaltă trădare, *parricidium* şi *pierduellio*).

În calitatea sa de fiinţă sacră (*rex sacrorum*, condiţie ce se reactualiza permanent prin ceremonia triumfului, iniţiată de Tarquinius cel Bătrân), regele realiza legătura dintre oameni şi forţele divine, prezidând luarea auspiciilor. În ceea ce priveşte senatul, el deţinea un rol pur consultativ.

Legislatori şi tirani /dictatori

Dezvoltarea social-economică a *polis*-urilor greceşti din secolele VII-VI î.Chr. a atras după sine o profundă transformare socială, care s-a soldat cu o *polarizare multiplă a societăţii*. În aceste condiţii s-a simţit tot mai insistent necesitatea unor transformări politice care ar fi putut răspunde şi intereselor noilor categorii sociale (armatori, întreprinzători, comercianţi, proprietari de mari ateliere), lipsite de drepturi politice, în opoziţie cu vechea aristocraţie funciară. Echilibrul social-economic este distrus printr-un şir de abuzuri ale noii elite, atât în domeniul funciar, cât şi în alte domenii economice, ceea ce a dus la pauperizarea unei importante părţi a populaţiei, care cade victima unui sistem cămătăresc înrobitor. În aceste condiţii dificile pentru integritatea cetăţii, se impuneau luarea unor măsuri radicale, redactarea unor noi legi sau întemeierea de noi colonii. Această sarcină cade pe seama unui regim autoritar – tirania, cu cele două forme: *tirania moderată (aisymnetat)* şi *tirania absolută*.

Deţinând puterea în mod absolut (funcţia celorlalte magistraturi era suspendată) pentru o perioadă de timp clar definită, *Aysemnetat-ul* sau

instituţia legislatorilor trebuia să asigure elaborarea unei constituţii. Regimul de la Atena ne oferă un exemplu tipic în acest sens, soluţionarea crizei fiind pusă pe seama unor legislatori: *Dracon* (circa 625 î. Chr); *Solon* (594 î. Chr.) şi *Cleisthenes* (anul 508 î.Chr.), ale căror merite reformatoare sunt incontestabile: Dracon a redactat primele legi scrise, Solon a instaurat pacea socială (prin abolirea datoriilor şi a dreptului de expropriere), operând totodată şi o transformare politică complexă (reforma censitară, conform căreia întreaga populaţie a Atenei era divizată în 4 clase censitare; înlocuirea *gerusie*i cu *sfatul celor 400 (bulé)*; Solon merge şi mai departe pe calea desfiinţării legăturilor gentilice, înlocuind vechile triburi cu 10 triburi noi (*demele*), constituite exclusiv pe criteriul teritorial. Conform acestei reforme administrative, fiecare trib reprezenta o circumscripţie electorală, care era reprezentată în *bulé* de un număr fix de magistraţi – 50; astfel, în noua formulă, sfatul întrunea 500 de persoane.

În lucrarea sa *Vieţi paralele,* Plutarh relatează despre activitatea unui alt legiuitor, Lycurg, care a pacificat Sparta şi căruia i se datorează elaborarea sistemului politic spartan „ideal": *regalitatea colegială* şi *instituţia eforilor (colegiul celor 5 efori)*. Reformele acestuia au cuprins întreaga societate, care a fost împărţită în 3 mari grupuri sociale, cu statut diferit: spartani (cetăţeni cu drepturi depline), perieci (cetăţeni cu drepturi limitate) şi hiloţi (cu statut de dependenţi). Rolul suprem în sistemul de guvernare îi aparţinea *Apellei* – adunarea poporului – la care participau toţi spartanii majori, egali în drepturi. Pe lângă cei doi *basilei* acţiona şi adunarea bătrânilor, *gerusia*, care îndeplinea funcţiile de tribunal suprem şi de consiliu militar (cu rol consultativ). În concluzie, instituţia legislatorilor, pe care Aristotel o numeşte *tiranie electivă*, a fost cunoscută şi de Sparta.

Dar nu întotdeauna remediul unei crize politice l-a constituit calea reformelor. În momente de maximă tensiune socială, s-au găsit persoane care să profite de situaţie pentru a uzurpa puterea. Bazându-se pe un discurs demagogic, *tiranii* au reuşit să pună mâna pe putere aproape în toate cetăţile greceşti.

Câteva aspecte trebuie reţinute în legătură cu instituţia tiraniei. În primul rând, acapararea ilegală a puterii şi exercitarea ei în afara legii. În al doilea rând, încercarea de a transforma tirania într-o instituţie ereditară şi de a o permanentiza, cum este cazul unor familii de tirani ca Pisistratizii, Cypselizii ş.a.

Cu toate că sunt exponenţii vechii tagme aristocratice, tiranii au reuşit, uneori, aplicarea unor reforme democratice, contribuind la dezvoltarea cetăţii (exemplu, regimul lui Pisistrate pentru Atena).

Şi la *Roma***,** în vremea republicii, în caz de mare primejdie (în timpul unor calamităţi naturale, cum ar fi o molimă sau în caz de război) era abandonată activitatea magistraturilor, iar puterea era încredinţată, în totalitate, unui *dictator*, un magistrat unic şi extraordinar, care-şi exercita mandatul timp de 1 an. Se pare că originea acestei instituţii e de obârşie latină şi italică şi avea, la început, o conotaţie religioasă. Ulterior, puterea dictatorului devine totală, în baza dreptului de *imperium maximum*.

Imperiul. Principatul şi Dominatul

Transformarea Romei într-un vast imperiu ecumenic, ce includea în hotarele sale un şir de structuri politico-administrative, cu tradiţii statale diferite (comunităţi tribale, oraşe- polis, regate elenistice), a determinat o profundă criză a instituţiilor republicane, care nu mai erau adecvate noii situaţii. Au fost afectaţi grav cei trei piloni ai regimului republican: emulaţia fiscală, armata de cetăţeni şi disciplina electorală. Se impuneau elaborarea unor noi instituţii, care ar fi pus în mişcare acest imens mecanism, o schimbare de statut, care s-a dovedit a fi monarhia. Particularitatea noului cadru politico-administrativ se constituie prin adaptarea vechilor instituţii romane, şi nu prin soluţii radicale. Prima intervenţie directă a fost făcută de Sylla, a urmat apoi dictatura lui Cezar, iar lovitura de graţie o dă Augustus, care instaurează o dominaţie disimulată, atribuindu-şi toate pârghiile puterii (*imperium maius, princips Senatus, pontifex maximus, tribunicia potestas*).

Teoretic, principele este deţinătorul unui cumul de demnităţi republicane, el era considerat drept primul cetăţean al statului; senatul, comiţiile şi magistraturile au continuat să existe în noile condiţii, dar funcţiile lor au fost mult diminuate, la fel ca şi autoritatea acestora în provincii. Augustus a reuşit să creeze alte subsisteme politico-administrative, care erau focalizate pe puterea lui personală; la Roma este creat şi un aparat de gestiune inedit. De fapt, este vorba despre o monarhie absolută, deşi încă mascată, care conţinea în sine germenii Dominatului. Acest nou tip de monarhie romană este diferit de cel precedent: împăratul devine sacrosanct, fiind proclamat *dominus*, adică stăpân, ceilalţi fiind supuşi. *Imperator Caesar Augustus* este înlocuit de *Dominus*

noster, pe care zeii îl învestesc, la întronare, cu puteri ieşite din comun. El încarnează legea, este legea vie, după cum spunea Themistios. „Constituţiile" sale cuprind tot spectrul problemelor, iar magistraţii urmau să vegheze la aplicarea acestora, fără a le putea interpreta. Supunerea totală faţă de *dominus* şi, implicit, respectul faţă de ordinea socială se impun ca noi valori ale timpului.

Se diversifică şi se consolidează toate mecanismele transmiterii demersului împăratului până în cele mai îndepărtate colţuri ale Imperiului. Deşi formal continua să existe, senatul îşi pierduse de mult importanţa; uneori se omitea chiar şi aducerea la cunoştinţa senatului a alegerii unui nou împărat. Statul evoluează de la autoritarism la totalitarism.

B. **Regimuri oligarhice**

Restrângerea structurilor de tip monarhic şi readucerea pe plan secund a familiilor regale sărăcite s-au produs concomitent cu apariţia şi dezvoltarea unei elite de îmbogăţiţi, care aspiră la acapararea puterii politice. Justificarea acestei pretenţii este dată de dimensiunea darurilor oferite sanctuarelor. În plan ideologic, asocierea la putere trebuia asigurată printr-o descendenţă eroică, ceea ce a dus la elaborarea unor genealogii fictive, de obârşie eroică sau chiar divină (de exemplu, Hecataios din Milet numără 16 genealogii înaintea sa). În aceste condiţii, apariţia *genos*-urilor nobile coincide cu instaurarea regimurilor oligarhice şi cu dispariţia titlului regal. Mai bine spus, titlul se păstrează, dar sunt modificate atribuţiile asociate acestuia. De exemplu, în Atena titlul de *basileus* este atribuit unuia din cei 9 magistraţi-arhonţi şi prevede atribuţii de natură exclusiv religioasă.

Astfel, viaţa politică a cetăţii se axează pe activitatea celor trei organisme: consiliile (*gerussia* la Sparta, *areopagul* la Athena, *boule* în Creta), adunările populare şi magistraturile.

Se disting câteva tipuri de oligarhii, în funcţie de gradul de acces la putere şi grupul în favoarea căruia a fost aceasta confiscată:

1. *Oligarhii „dinastice"*, în care un segment al corpului de privilegiaţi deţine puterea în regim ereditar.

2. *Oligarhii în care puterea este împărţită între un grup mai mare de familii*. Se renunţă la principiul ereditar şi la caracterul viager al celor două instituţii, consiliul şi magistraturile, urmând ca desemnarea la funcţii să se facă prin tragere la sorţi.

3. *Oligarhii censitare (sau timocratice)*, în care accesul la putere este condiționat de censul pe avere. În consecință, cele mai importante magistraturi revin celor mai avute persoane, cu toate că se observă o anumită gradare a funcțiilor (vezi reforma cenzitară a lui Solon). Ocuparea unei magistraturi era condiționată, în primul rând, de deținerea unei proprietăți funciare, iar uneori şi de neexercitarea unei activități. Pentru restul cetățenilor era asigurată posibilitatea de a participa la adunarea poporului, chiar dacă multora dintre ei le lipseau posibilitățile materiale de susținere a activității statului. O particularitate în acest sens prezintă sistemul politic censitar din Sparta, în cadrul căruia, pe lângă obligativitatea îndeplinirii celorlalte cerințe, dreptul cetățenesc era condiționat şi de deținerea unei averi minime.

C. **Regimuri democratice**

Democrația ateniană şi republica romană

Ceea ce numim noi *democrație* ar putea fi încadrat într-un regim oligarhic mai larg, puterea fiind atribuită unui număr fix de cetățeni, de obicei în număr de 1000. Cifra însă putea fi mărită, aşa cum s-a întâmplat în cazul Atenei la sfârşitul secolul V î. Chr., când, în baza constituției lui Theramene, dreptul de a participa la treburile statului a fost acordat unui corp de 5000 de cetățeni, capabili să participe cu averea lor la prosperarea cetății.

Totuşi, comparativ cu celelalte forme de guvernare, democrația (*demos* – popor, *cratos* – putere) reprezintă forma cea mai aproape de ideal, care, cel puțin teoretic, asigura cetățenilor posibilitatea de a participa la conducerea cetății. Suveranitatea poporului era exprimată în mod direct prin adunarea poporului, unde se decideau probleme importante ale statului. Acestea cuprindeau sfera politicii externe, votarea legilor (*nomoi)* şi a decretelor (*psephisma*), judecarea cazurilor majore, care atrăgeau după sine pedeapsa cu moartea sau exilul – înaltă trădare, *asebia* (nerespectarea normelor religioase) sau *ostracism.* Tot în competența adunării intra şi soluționarea problemelor administrative.

Indirect, *demos*-ul îşi exercita puterea prin delegați, care asigurau funcționarea, în paralel, a celorlalte două instituții – cheie: *sfatul (bulé)* şi *tribunalul popular (heliaia)*.

În timpul lui Solon, sfatul era format din 400 de cetățeni, câte 100 din fiecare district teritorial. Clisthene îl înlocuieşte cu *Sfatul*

celor 500 de buleuți (conform noii împărțiri teritoriale, au fost create 10 districte). Acest consiliu (sfat, *bulé*) era compus prin tragere la sorți şi reprezenta, asemenea senatului roman, elementul de continuitate, de putere şi prestigiu, exprimând în cel mai fidel mod interesele aristocrației. Activitatea sfatului era organizată pe fracțiuni – *pritanii*. Pentru a eficientiza activitatea, se desemnau diverse comisii care supravegheau buna desfăşurare a anumitor activități. În rândul celor mai importante sarcini ale consiliului intrau pregătirea legilor şi a decretelor, primirea şi trimiterea ambasadorilor, fixarea tributului pentru aliații din ligă, administrația maritimă, controlul instituției efebilor, problemele de ordin financiar şi cele de administrație a cultului. Tot în subordinea consiliului se aflau arhivele şi sigiliul statului.

În ceea ce-i priveşte pe magistrați, funcția lor era anuală (dar se admitea realegerea, prin tragere la sorți, pentru un nou mandat) şi se exercita în baza dreptului cu care erau delegați de adunarea suverană. În cazul magistraturilor ce necesitau o pregătire specială nu se practica tragerea la sorți, magistrații fiind desemnați. În calitate de magistrați erau preferate persoanele din elită, care puteau asigura corectitudinea în îndeplinirea atribuțiilor cu care erau învestite. Magistraturile erau colegiale; nu se admitea cumulul de funcții, iar magistrații nu erau remunerați. Deşi legea le cerea o ținută morală ireproşabilă, regulile au început să fie tot mai des încălcate, deschizând drumul spre *ochlocrație.*

În ceea ce priveşte *societatea romană în timpul Republicii*, cadrul democratic n-a fost nici pe departe atât de larg ca în cazul Atenei. Începând cu secolul V î. Chr. (tradiția istorică consemnează anul 509 î. Chr. ca fiind anul când a fost alungat ultimul rege), la Roma se constituie un regim republican cu structuri colegiale.

Adunarea poporului, senatul şi magistraturile sunt instituțiile fundamentale prin care poporul îşi exercita direct sau indirect, prin delegați, voința. Cicero, în *De respublica*, susține că elementul fundamental al vieții colective îl constituie deliberarea rațională, care conduce la luarea unor decizii corecte. Constituția republicii prevedea organizarea instituțiilor într-un tot întreg, asigurând echilibrul puterilor în stat şi protejând astfel sistemul instituțional, împotriva tendințelor de acaparare a puterii de către anumite persoane. În realitate, statul asigura influența unei anumite oligarhii, care se baza pe averea membrilor săi.

O particularitate a Romei o constituie existența celor două categorii civice de rang diferit, *patricienii* şi *plebeii*, fiecare având propriile sale adunări, dar, cu prerogative diferite (până în anul 287 î. Chr.).

La Roma au existat 4 adunări în care poporul îşi exercita dreptul la vot (*ius suffragii*): *comițiile curiate*, *comițiile centuriate*, *comițiile tribute* şi *conciliile plebei*. De fapt, comițiile reuneau întregul popor roman, în timp ce conciliul plebei doar o parte a acestuia, plebea.

Cele mai vechi erau comițiile curiate, care reuneau întreaga populație ce locuia în satele de pe teritoriul Romei: patricieni, plebei şi clienți. Competențele acestei comiții se răsfrângeau asupra problemelor de drept civil (validitatea testamentului, a adopțiilor, a dispariției unei ginți).

De cel mai mare prestigiu se bucurau comițiile centuriate. Ca urmare a reformelor serviene, s-a produs o clasificare a celor 193 de centurii în cinci clase censitare. Principalele atribuții ale adunării centuriate se refereau, după Cicero, la „hotărârile judecătoreşti emise de popor, în dreptul de a elabora legi şi în numirea de magistrați". De asemenea, aceste comiții erau autorizate să retragă cetățenia în anumite condiții.

La inițiativa magistraților superiori se adoptau legi, *leges centuriatae*, care erau în vigoare pentru întregul popor. În ceea ce priveşte activitatea electorală, comițiile centuriate îi alegeau pe magistrații superiori (consuli, pretori, censori şi tribuni militari).

Magistraturile din perioada republicii romane erau anuale, colegiale, funcțiile fiind repartizate în interiorul colegiului de magistrați; puterea lor putea fi limitată ca urmare a intervenției altor magistrați (de exemplu, ca urmare a exercitării dreptului de veto de către tribunii plebei). Magistraturile nu erau remunerate; se presupunea din start că magistrații au o anumită avere, care să le permită exercitarea unei funcții publice. De fapt, era obligatoriu un anumit nivel al censului, echivalent cu al celor care slujeau în cavalerie (circa 400.000 sesterți). Trebuie menționat şi dreptul magistraților de a lua auspicii, adică dreptul de a consulta zeii pentru a le afla voința.

Roma cunoaşte două categorii de magistraturi, *ordinare* şi *extraordinare* (cele care se plasează în afara prevederilor legale, fiind condiționate de anumite situații). Din categoria celor extraordinare făcea parte şi *dictatura*; deşi autoritatea *dictatorului* este totală, în

virtutea acelui *imperium maximus* cu care era învestit, el este un magistrat republican, fiind numit de către consuli pentru o perioadă de 6 luni. Deşi pe timpul lui Antoniu această magistratură a fost abolită, ea a fost restaurată apoi sub alte denumiri, distrugând echilibrul constituțional al cetății şi ducând, ulterior, la instaurarea *Imperium*-ului.

Degradarea accentuată a principiilor politice în secolul I î. Chr., a dus la erodarea instituțiilor republicane, care nu mai sunt expresia voinței corpului cetățenesc, ci a unui joc regizat, în care principalul argument îl constituie averea. În aceste condiții, conducerea statului este asigurată de un număr redus de persoane, care prin relații şi chiar omoruri politice reuşesc să se mențină la putere. Nu mai putem vorbi de un stat de drept şi nici despre sarcina statului de a acționa în favoarea tuturor cetățenilor săi. În prim planul vieții politice revin interesele personale sau de grup (*regim ohlocratic).*

Principiile sistemului democratic

Elaborarea valorilor şi a principiilor democrației ateniene a fost un proces îndelungat şi nu totdeauna ascendent, evoluția sa fiind marcată de o transformare radicală a mentalității omului care devine, în final, conştient de rolul pe care i-l rezervă noua formă de guvernare. Astfel, sistemul politic atenian se baza pe următoarele principii: libertatea individului, care nu putea fi redus la sclavie, eliminarea sancțiunilor colective, dreptul egal la cuvânt (*isegorie)*, egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii (*isonomie*), accesul la magistraturi, care se ocupau după merit. Statul se obliga să-şi apere cetățenii şi se punea, astfel, în serviciul acestora (abolirea datoriilor; asigurarea locurilor de muncă, prin inițierea marilor şantiere, cum ar fi construcțiile de stat, amenajarea portului, refacerea Agorei; luarea unor măsuri de protecție împotriva speculei; asigurarea asistenței publice – orfanii, invalizii de război beneficiau de ajutoare din partea statului. Deținerea acestor drepturi presupunea respectul pentru lege, care nu se realiza prin constrângere, ci prin liber consimțământ).

O instituție fundamentală a *statului roman* în perioada republicană este cea a cetățeniei. În cazul lui *populus romanus* – corpul civil al cetății – existau câteva trepte spre obținerea cetățeniei, printre care „dreptul latin" (latinii vechi aveau drept de vot la Roma, dar nu

puteau fi aleşi magistraţi), „cetăţenia fără drept de vot” (cu toate acestea erau recrutaţi pentru serviciul militar). Obţinerea cetăţeniei romane nu era la îndemâna fiecărui doritor; aceasta se acorda drept recompensă pentru serviciile aduse Romei, inclusiv ostaşilor lăsaţi la vatră. Iniţial, noţiunea de cetăţenie presupunea o condiţie de naştere şi teritoriu (era obligatoriu ca tatăl să fie cetăţean, nu neapărat şi mama).

Echilibrul puterilor în stat asigura cetăţeanului o anumită garanţie şi libertate în limitele legii; de asemenea, posibilitatea de a face apel la hotărârile adunărilor populare, în cazul unor grave decizii judecătoreşti, în primul rând cele privind pedeapsa capitală.

Respectul şi supunerea de bună voie a cetăţeanului faţă de lege erau o condiţie sfântă, care implica respectul faţă de produsul deliberării colective, după cum scria Cicero în *De respublica.* (E adevărat că, în timpul Imperiului, această imagine dispare, iar legile devin expresia voinţei împăratului, oferindu-ne imaginea transformării, în timp, a *cetăţeanului* în *supus al împăratului*). În plan individual, *libertas* presupunea garanţia că legea va fi aplicată în condiţii stricte fiecărui cetăţean, fără discriminări şi fără abuzuri.

Drepturile cetăţeanului includeau, în primul rând, *drepturile civice*: dreptul de a purta 3 nume (prenume, nume gentilic şi supranume), dreptul la căsătorie, dreptul de a avea proprietate la Roma, dreptul la *commercium* (de a vinde şi a cumpăra, de a intenta un proces unui alt cetăţean, de a lăsa averea prin testament). În al doilea rând, *drepturile politice* (dreptul la vot, dreptul de a fi desemnat pentru ocuparea unor funcţii publice, dreptul de a solicita intervenţia unui tribun al plebei în vederea blocării unei hotărâri, dreptul de a nu fi judecat, în procese criminale decât la Roma, dreptul de a face apel la popor – *provocatio ad populum*).

Referitor la dreptul de a alege, Polibiu considera că numai instituţiile bazate pe tragerea la sorţi a magistraţilor sunt cu adevărat democratice. În ceea ce priveşte alegerile, acestea au „o vocaţie aristocratică”, deoarece ele implicau condiţii censitare de participare.

Printre obligaţiile cetăţeanului roman, cele mai importante sunt obligativitatea serviciului militar şi plata impozitelor pe avere, pe proprietatea agrară. *Tributum*-ul era calculat proporţional cu averea şi era considerat ca un fel de participare a cetăţenilor la finanţarea, în special, a campaniilor militare. O dată cu extinderea teritorială a

Romei, contribuția provincialilor a permis o anumită lejeritate fiscală, exprimată prin suspendarea, în anul 167 î. Chr., a *tributum*-ului. De fapt, romanii şi-au exportat fiscalitatea, în schimbul protecției militare şi politice pe care o acordau cetățenilor din provincii.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Bârzu Ligia, Ursu Rodica Naniu, *Istoria universală veche. Istoria Orientului Antic,* Editura Fundației *România de Mâine,* Bucureşti, 2003.
2. Bârzu Ligia, Ursu Rodica Naniu, Bohîlțea Florica, *Istoria Greciei antice,* Editura Fundației *România de Mâine,* Bucureşti, 2003.
3. Cazan Gh.Al., *Filosofia antică,* Editura Fundației *România de Mâine,* Bucureşti, 2001.
4. Lévy E., *Grecia în secolul al V-lea, de la Cleisthenes la Socrates*, Bucureşti, 1998.
5. Cizek, E., *Istoria Romei,* Editura Paideia, Bucureşti, 2002.
6. Nistor, Gh. V., *Colapsul unei societăți complexe,* Bucureşti, 1994.
7. Petre, Z., *Civilizația greacă şi originile democrației*, Bucureşti, 1993.

ISTORIA ANTICĂ A ROMÂNILOR (I)

Lector univ. dr. **VASILE DUPOI**

I. EPOCA VECHE A PIETREI SAU PALEOLITICUL (CIRCA 1.000.000-12/10.000 Î. CHR.)

Paleoliticul reprezintă cea dintâi, cea mai îndelungată şi încă cea mai enigmatică epocă din istoria omenirii. Geocronologic, paleoliticul corespunde pleistocenului, perioadă a cuaternarului marcată de profunde schimbări geomorfologice, hidrografice, climatice şi floro-faunistice. Prin caracteristicile sale generale, paleoliticul din spaţiul carpato-dunărean se încadrează în cel european, care reprezintă trăsături comune şi cu cel afro-asiatic. Pe temeiuri stratigrafice, tipologice şi comparative, această epocă este împărţită şi la noi în trei mari perioade: paleoliticul inferior, paleoliticul mijlociu şi paleoliticul superior, fiecare dintre acestea constituind un capitol din zorii multimilenarei noastre istorii.

Paleoliticul inferior (circa 1.000.000-120/100.000 î. Chr.) a avut cea mai lungă durată, el corespunzînd geocronologic pleistocenului inferior şi mijlociu, în care s-au succedat glaciaţiunile *Günz, Mindel* şi *Riss* şi în care s-au produs importante modificări în regimul climei, reliefului, apelor, vegetaţiei şi faunei. Dar cel mai fascinant fenomen petrecut acum a fost apariţia omului şi a societăţii omeneşti.

Urme de locuire (unelte din piatră cioplită, resturi de faună fosilă, vetre de foc) aparţinând unor mici grupuri umane anteneanderthaliene (de tip *Homo erectus sau Arheantrop*) s-au descoperit pe văile şi terasele unor râuri din vestul Munteniei şi estul Olteniei, Moldova până la Nistru, Dobrogea şi Transilvania. De pildă, în depuneri remaniate din bazinele râurilor dintre Argeş (zona Piteşti-Merişani) şi

Olt (zona Slatina-Fărcaşele) s-au găsit cele mai simple şi vechi unelte (din pleistocenul inferior), ele fiind tipice *culturii galetelor amenajate* (sau *culturii de prund*). La aceste unelte polifuncționale (cioplitoare unifaciale şi bifaciale, poliedre, discoide etc.) s-au adăugat (în pleistocenul mijlociu) altele, lucrate în tehnici şi forme mai avansate, specifice *culturilor clatoniană, abbevilliană, acheuleană, micochiană orientală* şi *premusteriană*. Ele s-au descoperit alături de resturi faunistice, nu numai în sedimente secundare din zona menționată (în special pe valea Dârjovului şi Oboga – Ipoteşti), dar şi în depuneri *in situ* aparținând unor aşezări de terasă şi de peşteră din bazinele Oltului transilvan (Sândominic – Harghita), Mureşului (Cladova), Crişului (Iozăşel), Prutului (Ripiceni – Izvor, Cuconeştii Vechi, peştera Duruitoarea Veche s.a.), Răutului (Bobuleşti, Rogojeni), Nistrului (Pohreba, Luca Vrublevețcaia, peştera de la Ofatinți), Tisei (Korolevo) şi în Dobrogea (peşterile de la Gura Dobrogei şi Târguşor).

Deşi relativ restrânse spațial, aceste habitate dispuneau de condiții prielnice vieții : izvoare şi râuri cu apă dulce, materiale litice de făurit unelte, resurse vegetale şi faunistice de procurat hrana, confecționat îmbrăcămintea şi amenajat adăposturile. Dar pentru a obține din natură – prin culegere şi vânătoare – bunurile indispensabile existenței şi pentru a se apăra (împotriva animalelor de pradă şi intemperiilor), oamenii erau nevoiți să-şi conjuge eforturile şi astfel să-şi sporească forța şi eficacitatea activității lor. Depunerile subțiri (cu câte un singur nivel de locuire), aspectul destul de risipit şi uniform, sărăcăcios şi rudimentar al inventarului arheologic din siturile cercetate denotă nu numai o accentuată mobilitate sau nomadizare a comunităților respective în limitele lor teritoriale, dar şi o evoluție extrem de lentă a tehnicilor şi tipurilor de unelte şi arme, ca şi o utilizare redusă a surselor alimentare (cu tot accesul neîngrădit la rezervele naturale) şi a timpului de lucru.

Oricum, munca şi apărarea colectivă presupun existența în mod necesar a unei forme primare de agregare socială cu statuarea unor reguli de comportament solidar. Datele arheologice nu îngăduie cunoaş-terea unei atare primare organizări sociale. Dar s-ar putea presupune că aşa-zisa „hoardă" sau „ceată" primitivă era o structură bazată pe „prestigiu şi

autoritate" sau „rang şi dominaţie" (dobândite în procesul activităţilor comunitare), implicând, firesc, factori de sex, vârstă, forţă, abilitate, filiaţie (iniţial probabil limitată la mamă – fiică) etc, aşa cum s-a înregistrat la unele grupuri de antropoizi actuali.

Paleoliticul mijlociu (circa 120/100.000–35/30.000 î.Chr.) corespunde geocronologic cu ultima parte a interglaciaţiunii *Riss – Würm* şi cu prima parte a glaciaţiunii *Würm*, în spaţiul nostru succedându-se în acest interval o etapă interglaciară numită Boroşteni, un prim stadiu glaciar, un complex interstadial denumit Nandru, al doilea stadiu glaciar şi un complex interstadial numit Ohaba (oscilaţia climatică Ohaba A).

Cultura musteriană, specifică acestei perioade, este atestată la noi prin aproape toate aspectele sale cunoscute în restul Europei.

Unul dintre cele mai întinse şi bogate faciesuri musteriene a fost descoperit în sedimentele (cu 1-3 niveluri de locuire) mai multor peşteri din Carpaţii Meridionali (exemple: cele de la Baia de Fier, Boroşteni, Băile Herculane, Cioclovina, Nandru, Ohaba Ponor, Râşnov) şi ale unor aşezări de terasă. Acest facies se caracterizează, în primul rând, prin folosirea în proporţie extrem de ridicată a cuarţului şi cuarţitului faţă de silex, de unde şi denumirea de „charetian oriental" ce i s-a dat de către unii cercetători. Alături de uneltele litice (numeroase racloare, puţine bifaciale şi foarte puţine piese de debitaj Levallois) s-au găsit şi câteva racloare şi vârfuri lucrate din os.

Alte faciesuri musteriene, unul „de tradiţie acheuleană", altul „tipic de debitaj Levallois" şi altul „denticular" au fost puse în lumină într-o serie de aşezări de pe teritoriul Moldovei până la Nistru (exemple: cele de terasă de la Ripiceni – Izvor, Mitoc, Holboca, Butești, Buzdu-geni, Ofatinți, Trinca) și din Dobrogea (Mamaia – Sat, Ovidiu, Castelu, Gura Cheii, Târguşor ş. a.). Vestigiile descoperite constau din resturi de locuinţe (amenajări în peşteri, adăposturi sub stâncă, paravane de vânt şi colibe, unele de la Ripiceni, Molodova I şi Chetrosu având la bază oase mari, fildeşi sau molari de mamut şi bolovani masivi de calcar), vetre de foc şi un bogat material litic şi faunistic. Uneltele şi armele (constând din numeroase aschii şi

lame Levallois şi non-Levallois, racloare simple sau duble şi cu retuşe, piese denticulare şi cu scobituri laterale, burine, raboturi, vârfuri etc.) sunt în cvasitotalitate lucrate din silex. S-au găsit şi foarte puţine obiecte din os, între care un opaiţ realizat dintr-o calotă craniană de ren polar (la Trinca) şi un omoplat de mamut având o faţă decorată cu figuri – simboluri (mai clar conturat fiind un animal cornut) gravate şi pictate cu ocru roşu (la Moldova I).

Din paleoliticul mijlociu (musterian) datează la noi nu numai cele dintâi reprezentări de artă (probabil legate de magia vânătorii), dar şi primele descoperiri osteologice umane. Acestea provin din peşterile „Bordu Mare" – Ohoba Ponor, „Livadiţei" – Pescari şi „La Adam" – Târguşor, aparţin tipului de *Homo sapiens neanderthaliensis* sau *Paleantrop* şi vădesc un prim ritual cu caracter funerar.

Mai înzestraţi biologic, dispunând de un utilaj litic mai diver-sificat şi mai perfecţionat decât predecesorii lor, realizând unelte şi arme cu un început de specializare funcţională, obţinând în mod curent focul pe cale artificială, neanderthalienii şi-au ameliorat simţitor mijloacele şi metodele de obţinere a hranei (în special din carne), la ei întâlnindu-se şi un început de teritorializare şi specializare în vânarea diferitelor specii de animale (mamuţi, cai, cervidee, caprine, urşi de peşteră etc.) care deţineau o pondere mai mare într-o microzonă sau alta.

Progresele înregistrate în viaţa şi activitatea comunităţilor neanderthaliene presupun firesc o organizare socială corespunzătoare. Superioară stadiului „cetei primitive", o asemenea structură e intuită ca o formă incipientă a ginţii matriliniare – o „gintă pregentilică" sau o protogintă în care solidaritatea membrilor ei se va fi bazat pe descendenţă uniliniară, exogamie (poate încă negeneralizată), stăpânirea teritoriului delimitat, munca şi apărarea colectivă, grai, credinţe şi practici rituale comune.

Paleoliticul superior (circa 35/30.000 – 12/10.000 î.Chr.) se încadrează geocronologic în ultima perioadă (superioară) a pleistocenului, corespunzând stadiilor glaciare *Würm* II şi III, iar pe alocuri prelungindu-se în tardiglaciar. În scala crono-fito-climatică de la noi,

această ultimă perioadă a paleoliticului coincide cu complexul interstadial Ohaba (oscilațiile climatice Ohaba B şi Herculane I) şi cu un al treilea stadiu glaciar (urmat de oscilațiile climatice Herculane II, Românești şi Erbiceni).

Culturile din paleoliticul superior atestate pe teritoriul românesc sunt *aurignacianul* şi *gravettionul oriental*, fiecare prezentând faciesuri regionale în care predomină net aşezările în aer liber față de peşteri.

Depistate în număr apreciabil (de peste 500) şi în toate zonele țării (mai des pe terasele râurilor din Moldova), aşezările au de regulă mai multe niveluri de locuire (2-21). Locuințele – de tip adăpost sub stâncă, paravan de vânt şi colibă - sunt prevăzute cu vetre de foc (uneori placate ori bordurate cu piatră), iar unele şi cu structuri din lespezi ori bolovani de calcar şi de silex sau din colți şi oase mari de mamut (ca la Dârțu şi Bistricioara-Ceahlău, Mitoc-Malul Galben, Climăuți II ş.a.).

Inventarul litic din aşezările principale apare extrem de bogat, sub forma unor ateliere–depozite cu sute sau mii de piese fiecare (exemplu la Mitoc–Malul Galben s-au găsit aproape 60 de ateliere conținând fiecare între 2000-3500 de piese, arme, nuclee şi deşeuri de la prelucrare). Numeroase şi variate – prezentând peste 100 de forme – uneltele şi armele litice sunt lucrate în majoritate din silex şi restul din roci locale (cuarț, cuarțit, opsidiană, japs, tuff, gresii, opaluri, şisturi). Făurite în tehnici mai evoluate de cioplire (predominantă fiind tehnica lamelară) şi retuşare, uneltele şi armele constau din diferite tipuri de lame, gratoare, burine, râcâitoare, gravoare, gealăie, străpungătoare, vârfuri, etc. În număr redus apar unelte „duble", „combinate" şi microlite.

Alături de utilajul litic întâlnim mai puține unelte (străpungătoare, ciocane – târnăcop), arme (vârfuri de lance şi de suliță) şi alte obiecte (pandantive, opaițe, „sceptre") din os, corn, fildeş, în câteva aşezări (de la Cotu Miculinți, Crasnaleuca, Cormani, Coşăuți, Climăuți) aflându-se şi ateliere de prelucrare a cornului şi a osului.

De asemenea, în siturile cercetate (şi în special în cele gravettiene din Moldova) s-au descoperit şi numeroase resturi de faună fosilă, între care majoritare sunt cele de cal şi ren. Apariția lor variabilă specimenic şi cantitativ de la o microzonă sau chiar de la o aşezare la alta, ca şi tipurile evoluate de arme şi alte instrumente

indică o specializare şi perfecţionare a mijloacelor şi metodelor de vânătoare şi pescuit.

Spre deosebire de resturile osteologice animaliare prezente în toate siturile investigate, cele de om apar foarte rar. Descoperite în peşterile de la Baia de Fier, Cioclovina şi Măgura-Bihor şi în aşezările de terasă de la Ostrovul Mocanu-Giurgiu şi Coşăuţi, ele constau din două cranii (de femei) şi alte oase umane aparţinând unor indivizi maturi şi dintr-un schelet de copil aflat în poziţie chircită şi presărat cu ocru roşu. Toate aceste fosile, ca şi amprentele tălpilor unui bărbat, unei femei şi unui copil rămase în peştera „Ciurului Mare" din Munţii Pădurea Craiului sunt atribuite omului de *Cro-Magnon*.

Este tipul de *Homo sapiens sapiens* sau *Neantrop* (superior biologic Neanderthalului sau Paleantropului) căruia îi aparţin nu numai progresele realizate în domeniul vieţii materiale (lărgirea şi perfecţionarea gamei de materii prime, tehnici de lucru şi tipuri de unelte şi arme, ameliorarea amenajării şi duratei spaţiului locuibil, îmbunătăţirea mijloacelor şi metodelor de obţinere, conservare şi consum al hranei din carne şi vegetale etc.), dar şi unele creaţii remarcabile din sfera manifestărilor spirituale. Astfel de sensibile tresăriri de spirit în domeniul artistic şi magico-religios sunt ilustrate de picturile rupestre cu ocru roşu din peşterile Cuciulat (com. Letca, jud. Sălaj) şi Gaura Chindiei-Pescari (jud. Caraş Severin) sau cele cu grafit din alte peşteri; de figurinele antropomorfe feminine şi una zoomorfă de zimbru (sculptate din marnă sau piatră) din aşezările de la Coşăuţi (Soroca), Molodova V (Cernăuţi) şi Lapoş (jud. Prahova); de amulete-pandantive, podoabe şi alte piese de os, corn, fildeş etc., unele sugestiv ornamentate geometric sau cu figuri animaliere ori umane din mai multe aşezări (Coşăuţi, Costeşti, Molodova, Cormani, Ciuntuleşti, Climăuţi, Crasnaleuca, Cotu Miculinţi, Mitoc etc.).

Progresele înregistrate în gândirea şi practica existenţială a comunităţilor umane din paleoliticul superior, creşterea numerică a acestora şi reprezentarea sugestivă a femeii-mamă dezvăluie o organizare socială mai evoluată decât în perioada anterioară. Ea se întrevede a fi o formă de gintă deplin constituită, în care solidaritatea membrilor componenţi se întemeia pe descendenţă matriliniară, pe exogamie şi conştiinţa rudeniei de sânge, pe credinţe şi practici magico-religioase proprii, pe muncă şi apărare cooperante şi eficiente într-un teritoriu ferm delimitat, pe grai articulat şi o bună comunicare între componenţii ei.

II. EPOCA MIJLOCIE A PIETREI SAU MEZOLITICUL (CIRCA 12.000 – 6.000 Î.CHR.)

Această epocă corespunde geocronologic cu începutul Holocenului sau perioadei postglaciare şi cuprinde două etape succesive: *epipaleoliticul,* în care continuă şi se dezvoltă tradiţiile culturale (tehnice, tipologice şi economice) din paleoliticul superior şi *mezoliticul,* cu o evoluţie culturală superioară.

Încălzirea graduală a climei şi schimbarea treptată a faunei şi florei au determinat unele modificări şi în comportamentul existenţial al oamenilor. Aceste transformări sunt atestate de faciesuri regionale care reflectă o mai accentuată divizare şi diversificare culturală şi care aparţin unor comunităţi epipaleolitice de origine locală sau emigrate din afara spaţiului nostru.

Astfel, într-o serie de aşezări de pe teritoriul Moldovei şi Dobrogei (exemple Ripiceni-Izvor, Bereşti, Măluşteni, Molodova, Cormani, Cosăuţi, Climăuţi, Oselivca, Gherghina) au locuit grupuri de vânători şi culegători *epigravettieni* care au făurit numeroase şi variate unelte şi arme caracterizate printr-un accentuat microlitism.

În ultima fază a epigravettianului, pe culmile Ceahlăului întâlnim aşezări (la Scaune, Bardos–Bicaz Chei şi Bicăjel) de vânători *swiderieni.* Originari de pe teritoriul Poloniei (din cultura *Swideriană*), aceştia au făurit o industrie litică foarte bogată şi particularizată mai cu seamă prin numeroase vârfuri (cu peduncul) de săgeată din silex.

O importantă comunitate de vânători-culegători *epipaleolitici* a fost pusă în evidenţă în nord-estul Munteniei prin cercetarea aşezării-atelier de la Lapoş (jud. Prahova). Inventarul bogat al acestei staţiuni este lucrat în majoritate din silex local, păstrează puternice tradiţii tehnico-tipologice din aurignacianul final şi cuprinde o mulţime de lame retuşate, piese cu scobitură, burine, racloare, străpungătoare, topoare pe aşchii masive, piese microlite etc..

În zona de sud a ţării au trăit grupuri de vânători, pescari şi culegători epipaleolitici care, prin cultura lor *epigravettiană de aspect mediteranean* (având corespondenţe tehnico-tipologice în inventarul unor aşezări de tip *romanellian* şi *azilian* din Italia, Grecia şi Iugoslavia), se arată originare din Peninsula Italică. Emigrate la noi (în zona Porţilor de Fier) în câteva etape, ele au locuit în peşteri („Peştera Hoţilor”– Băile Herculane şi Peştera Climente-Dubova), adăposturi

sub stâncă (Cuina Turcului) şi aşezări de terasă (Ogradena-Icoana, Răzvrata). Împreună cu uneltele şi armele lucrate în bună parte din obsidiană şi conținând o mulțime de microlite (la Cuina Turcului, acestea dețin un procent de 98%) s-au descoperit şi o serie de obiecte de os, multe decorate cu motive geometrice; mai deosebită este o piesă care prin formă şi decor pare a reda silueta unei figurine antropomorfe extrem de stilizată (geometrizată). În afară de aceste reprezentări de artă abstractă, interesant este un mormânt descoperit în peştera Clemente II. Scheletul se găsea într-o adâncitură naturală a stâncii, aşezat în poziție chircită, cu mâinile aduse spre cap şi presărat cu ocru roşu, în apropierea acestuia aflându-se resturi dintr-un craniu de copil.

Noi restructurări şi acumulări în aventura activității şi cunoaşterii umane se înregistrează în perioada mezolitică, în care au apărut şi evoluat culturile *tardenoisiană* şi *Schela Cladovei-Lepinski Vir.*

Cultura tardenoisiană este reprezentată printr-un facies răspândit în Transilvania (cu extinderi până în Slovacia şi Polonia) şi altul în Moldova, Muntenia şi Dobrogea (circumscris într-o arie mai largă nord-vest pontică). În ambele aspecte întâlnim aşezări cu locuințe de suprafață şi mai rar semiîngropate, conținând un inventar litic (din silex, obsidiană ş.a.) abundent şi diversificat tipologic, în care majoritare sunt uneltele şi armele microlite şi cele geometrice.

Cultura Schela Cladovei – Lepinschi Vir avea aria de răspândire în zona clisurii Dunării (de unde, uneori, şi denumirea de cultură clisuriană) şi se caracteriza prin aşezări cu locuințe de suprafață prevăzute cu vetre de foc (adeseori îngrădite cu pietre), printr-o industrie litică relativ modestă din cuarț şi cuarțit, prin multe obiecte din os şi corn (frecvent decorate cu motive geometrice) şi prin prezența unor grupuri de morminte în jurul vetrelor.

Uneltele şi armele de piatră apar într-o gamă restrânsă de tipuri, iar cele de corn ori os reprezintă interesante „săpăligi" sau „plantatoare", „brăzdare" sau „scormonitoare", topoare, străpungătoare, pumnale, vârfuri de suliță sau de săgeată etc..

Scheletele se aflau în poziție chircită sau întinsă pe spate (cu mâinile pe abdomen, pe piept ori pe lângă corp), unele păstrând urme de ocru roşu sau având ofrande (arme, podoabe), iar câteva prezentând anumite oase zdrobite sau cu vârfuri de săgeți înfipte în ele; semne de moarte violentă prin accident de vânătoare, conflict armat sau ritual sacrificial. Studiul antropologic al scheletelor a evidențiat trăsături

caracteristice *Neantropului* de tip *Cro-Magnon* oriental, vârste maxime la femei de 30-39 ani şi la bărbaţi de 40-44 ani sau, excepţional, de 55-59 ani. De asemenea, deficienţele metabolice şi de nutriţie constatate la un procent însemnat (36%) de copii, numărul mic al mormintelor de prunci comparativ cu cele de maturi şi oasele de copii scoase deseori de apele Dunării presupun un ritual sacrificial sau o practică de infanticid prin înecarea în marele fluviu a celor născuţi fără şansă de vieţuire.

Analiza tuturor datelor documentare evidenţiază faptul că, în condiţiile menţinerii caracterului „de însuşire" al economiei, comunităţile umane din această epocă au găsit mijloace şi procedee mai evoluate de utilizare a resurselor naturale, întrebuinţând unelte şi arme specializate pentru forme relativ diversificate şi eficiente de obţinere, stocare şi distribuire a hranei din carne şi vegetale. Astfel, sunt dovezi ori indicii că şi la noi s-au practicat vânătoarea de la distanţă cu arcul şi săgeata, vânătoarea din apropiere cu sulița, vânătoarea prin întinderea curselor (capcana fiind considerată prima maşină făurită de om) şi prin hăituiri (spre locuri prăpăstioase sau cu ţarcuri improvizate), vânătoarea selectivă în funcţie de specia sau şi de vârsta animalelor, însoţirea în tot cursul anului (de către vânători camuflaţi) a turmelor de ierbivore, prinderea şi creşterea temporară a puilor capturaţi şi în general exploatarea dirijată a animalelor, domesticirea câinelui (cert atestată în zona clisurii Dunării) şi probabil a oii sau/şi a porcului (presupusă de unii arheologi în aşezările de la Bereşti-Cumeşti, Erbiceni, Ghireni, Soroca, Trifăuţi şi Târguşor). De asemenea, tipurile de unelte din corn menţionate, polenul de *Cerealia* la dimensiunile speciilor cultivate şi pietrele pretabile pentru măcinat constituie indicii că cel puţin grupurile umane din zona clisurii Dunării practicau o formă superioară de culegere, atestată şi numită etnografic „recoltare organizată".

III. EPOCA NOUĂ A PIETREI SAU NEOLITICUL (CIRCA 6.000-3.000 Î. CHR.)

Neoliticul reprezintă ultima şi cea mai evoluată epocă a pietrei, marcând începuturile civilizaţiei umane la scară globală. El corespunde geocronologic unei etape din Holocen în care clima temperată a înregistrat câteva variaţii însoţite de unele modificări în arealul şi frecvenţa speciilor de plante şi animale. Schimbări mult mai radicale

şi durabile a cunoscut însă neoliticul în modul existenţial al oamenilor. „Revoluţia neolitică" a constat în înlocuirea economiei prădalnice sau de însuşire cu o economie productivă şi, implicit, a modului de viaţă instabil şi dependent de natură cu unul statornic, bazat pe muncă şi gândire consecvent creative.

Succesiuni şi interferenţe de culturi şi comunităţi neolitice. Cu un mod de viaţă sedentar şi cu o economie productivă sunt atestate la noi comunităţi creatoare ale unor splendide culturi care prin trăsăturile lor generale se integrează în aria de civilizaţie neolitică europeană, iar prin caracteristicile proprii se constituie într-o entitate de civilizaţie neolitică specifică spaţiului carpato-dunăreano-balcanic.

Astfel, în neoliticul timpuriu găsim culturile sau grupurile culturale: *Precriş* sau *Cârcea-Gura Baciului, Criş* sau *Starcevo-Criş* şi *Ciumeşti I.* Din neoliticul mijlociu sau dezvoltat datează culturile: *Vinca-Turdaş, Tisa, Ceramicii liniare, Dudeşti, Boian, Vădastra, Hamangia, Precucuteni* etc. În neoliticul târziu sau eneoliticul dezvoltat întâlnim culturile clasice: *Cucuteni, Aldeni-Stoicani-Bolgrad, Gumelniţa, Sălcuţa, Vinca-Pločnik, Petreşti, Tiszapolgar-Româneşti, Bodrogkeresztur-Gorneşti, Cernavoda I şi Sălcuţa IV-Herculane-Cheile Turzii.*

Aşezări şi locuinţe. Studiul frecvenţei, mărimii duratei şi structurii aşezărilor din arealul culturilor menţionate evidenţiază evoluţia stabilităţii şi densităţii comunităţilor respective şi, implicit, procesul demografic general din cadrul neoliticului carpato-dunărean. De ordinul zecilor, sutelor şi, excepţional (în cultura Cucuteni), miilor, aşezările depistate în aria şi pe durata fiecărei culturi sunt în majoritate deschise, iar restul fortificate natural (prin locul amplasării) şi artificial cu şanţ şi cu val de pământ; fenomenul întăririi aşezărilor (cel mai frecvent în eneolitic) semnalând unele tensiuni şi conflicte intercomunitare sau/şi ameninţări din afara teritoriului nostru. De asemenea, variate numeric şi dimensional, locuinţele cercetate sunt bordeie cu o încăpere mai mult sau mai puţin adâncită în sol şi case de suprafaţă cu una sau mai rar cu două camere (excepţional mansardate), construite din paiantă şi prevăzute cu podele, vetre, cuptoare, gropi de provizii etc.

Îndeletnicirile comunităţilor neolitice au fost meşteşugurile, cultivarea plantelor comestibile, creşterea animalelor domestice, pes-

cuitul, vânatul, culesul, schimburile de produse (în troc), creațiile artistice şi practicile cultuale.

Dintre meşteşuguri, cel mai important prin implicațiile şi consecințele sale în viața economică a comunităților se recomandă a fi fost ***extragerea şi prelucrarea pietrei.*** Astfel, din diferite roci (predominant silexuri, dar şi gresii, obsidiană, cuarț etc) s-a lucrat, în tehnica cioplirii şi mai ales a şlefuirii (inclusiv a perforării), o gamă largă de unelte şi arme: mai multe tipuri de lame, lamele, burine, gratoare, străpungătoare, topoare, dălți, tesle, sfredere, săpăligi, râşnițe, măciuci, vârfuri de săgeată şi de suliță etc, o bună parte dintre topoare, tesle şi săpăligi fiind perforate şi fixate în cozi de lemn.

Frecvent s-au realizat – prin tăiere, şlefuire şi adesea perforare – diferite ustensile din ***corn şi os.*** Completând gama celor din piatră, acestea sunt brăzdare, săpăligi, seceri, ciocane, dăltițe, împunsătoare, ace, harpoane, spatule ş.a.

Un alt meşteşug important practicat în neolitic şi mai intens în eneolitic a fost ***metalurgia cuprului şi aurului***. Din aceste metale s-au lucrat, în tehnica martelării ori turnării, diferite tipuri de unelte, podoabe, piese de cult şi de prestigiu. Astfel, găsite izolat, în depozite (la Cărbuna, Ariuşd, Hăbăşeşti, Luica, Slivnica, Ciubanca, Cetatea de Baltă, Joseni, Tarcea ş.a.), în tezaure (Moigrad, Oradea, Hotnița) şi în morminte (Varna) sunt diferite tipuri şi variante de topoare (cel mai elaborat fiind tipul cu brațele în cruce), dălți, ace de cusut, cârlige de undiță, sule, cuțite, pumnale, brățări, inele, coliere, pandantive, perle, idoli antropomorfi şi zoomorfi, „sceptre" ş.a..

Dar cel mai prolific meşteşug a fost ***olăritul***. De o mare bogăție şi varietate, produsele ceramice sunt lucrate cu mâna şi constau în mare majoritate din vase de diferite calități, forme, dimensiuni şi întrebuințări. Alături de vase întâlnim multe fusaiole şi greutăți de la războiul de țesut şi plasa de pescuit, diferite suporturi, tipare, tablete, măsuțe, scăunele, altare, machete de case şi de sanctuare, figurine antropomorfe şi zoomorfe ş.a. În general putem spune că, prin diversitatea, factura, aspectul şi funcțiile sale, ceramica defineşte poate cel mai cuprinzător aptitudinile şi preocupările omului neolitic, revelând legătura lui intimă cu pământul care, pe cât de statornic şi tenace l-a lucrat, pe atât de meticulos şi splendid l-a modelat cu mintea şi palmele sale.

Torsul, țesutul, împletitul, cusutul şi alte îndeletniciri destinate confecționării îmbrăcămintei, încălțămintei şi altor nevoi domestice sunt atestate de descoperirile de fusaiole, greutăți de la războiul de țesut, resturi de rogojină, de pânză şi semințe de cânepă carbonizate sau imprimate în chirpic şi metal, ace de cusut şi cârlige de împletit, figurine înfățişate cu veşminte şi încălțări, oase de oi, bovine, suine ş.a..

O serie de date arheologice atestă ***cultivarea plantelor*** şi ***creşterea animalelor*** ca ramuri şi ocupații principale sau vitale ale economiei productive neolitice. Dintre multiplele dovezi ale acestei agriculturi primitive (tip „în țelină") care a evoluat lent în cursul neoliticului menționăm: unelte agricole (săpăligi din piatră şi corn, brăzdare din corn pentru plug ori aratru, seceri din os cu lamele de silex, râşnițe portative şi fixe din rocă), semințe de cereale şi legume carbonizate (de grâu, orz, secară, ovăz, mei, mazăre, bob etc.), hambare şi gropi de provizie, reprezentarea plastică a unei femei care macină ritual la râşniță, numeroase oase de bovine, ovicaprine, suine şi puține de cai şi păsări (toate descoperite la noi), imaginea unui plug şi a doi boi înjugați (pe două vase eneolitice din Polonia) etc.

O parte dintre produsele finite şi materii prime luau calea ***schimburilor***, mai frecvent în eneolitic. Aceste schimburi în troc se realizau între comunități vecine sau distanțate; unele erau situate – aşa cum se conturează prin ariile lor culturale – de o parte şi de alta a Dunării şi ajungeau uneori în sud până la Marea Egee; altele se aflau de o parte şi de alta a cununii Carpaților şi se întindeau spre est până la Nistru şi câte o dată până la Bug sau Nipru, iar spre vest şi nord până în zona Tisei. Asemenea contacte intercomunitare sunt atestate de prezența unor tipuri de roci de piatră locală şi de metal, a unor vase şi alte obiecte din lut, unelte şi podoabe de cupru, podoabe de chihlimbar, valve de scoici etc.

Creațiile artistice **şi** ***manifestările religioase*** sunt ilustrate de o parte dintre produsele ceramice şi metalice, de sanctuare, de altare şi morminte. Cele mai elevate forme de exprimare artistică (atestate) le reprezintă pictura şi sculptura în ceramică, apoi modelarea din aur şi din aramă a unor obiecte de podoabă, de prestigiu şi de cult.

Arta. Practicată cu gust şi îndemânare în aproape toate culturile neoliticului, ***arta picturală*** a atins apogeul în aria culturii Cucuteni. Meşterii cucuteni sunt creatorii unor opere artizanale care ating sau depăşesc prin valoare tehnică şi estetică tot ceea ce ingeniozitatea omului neolitic a realizat în acest domeniu, începând cu varietatea şi

eleganța formelor plastice şi până la diversitatea şi armonia motivistică şi cromatică a ornamenticii acestora. Realizată înainte de arderea vaselor, pictura cucuteniană prezintă trei culori de bază redate în mai multe nuanțe (de la alb curat la alb-gălbui, de la negru închis la negru ciocolatiu şi de la roşu purpuriu la sienă arsă). Pe fondul vopsit în alb, roşu sau brun sunt trasate direct (stil „pozitiv") şi rezervate (cruțate) din fond (stil „negativ") diferite motive geometrice, spiralo-meandrice şi foarte rar antropomorfe sau zoomorfe stilizate. În ansamblu, decorul deosebit de bogat, armonios şi ritmic apare fie redat cursiv (stil „liber") pe toată suprafața vaselor (o perioadă, în stil *horror vacui*), fie distribuit în registre (stil „cadre") şi deseori în funcție de părțile componente ale recipientului (stil „tectonic").

Dar realizări picturale remarcabile întâlnim şi pe ceramica cultu-rilor Tisa, Petreşti, Gumelnița şi Salcuta, meşterii olari gumelnițeni şi sălcuteni executând frumoase picturi (cu motive geometrico-spiralice) nu numai în culori (bi - şi tricrome), ci şi cu grafit.

Creații artizanale deosebite sunt şi o serie de vase şi figurine de lut decorate pe toată suprafața (în stil *horror vacui*) cu motive excizate şi încrustate cu substanță albă. Realizată de meşterii din cultura Boian sau, mai frecvent şi mai frumos, de vecinii lor din aria culturii Vădastra, această ornamentică bogată, armonioasă şi ritmică sparge exclusivismul motivelor spiralo-geometrice prin integrarea discretă a câtorva imagini stilizate din lumea faunistică şi vegetală.

În general, arta decorativă şi mai cu seamă pictura neolitică relevă nu numai măiestria şi talentul creatorilor ei, dar şi gustul destul de rafinat al celor ce le consumau.

Foarte bogată şi relativ variată tipologic şi stilistic se înfățişează ***arta statuară*** din neolitic; alături de mulțimea statuetelor modelate din argilă şi adesea ornamentate (prin pictură, incizie, excizie şi incrustație cu substanță albă), se întâlnesc mai puține exemplare sculptate în os şi în marmură sau modelate din aur şi cupru. În general, valoarea plastică sau/ şi cromatică a acestei arte sculpturale este modestă, mult sub nivelul celei picturale. Merită totuşi evidențiate, şi pentru varietatea

tematică, unele figurine antropomorfe şi zoomorfe ca : „Gânditorul” de la Cernavodă (care aparţine culturii Hamangia şi prezintă calităţi plastice ce trimit la sculptura în lemn), „Îngânduratul” şi „Pudica” de la Târpeşti, „Zeiţele acrobate de la Poduri” (cultura Precucuteni), „Mama cu copilul în braţe” de la Rast (cultura Vinca), „Vestitorul”de la Hodoni (cultura Tisa), „Cap de femeie” de la Turdaş (cultura Turdaş), „Venus” de la Drăgeşti şi de la Ghelăieşti, „Hora”de la Frumuşica, „Femeie măcinând” într-un sanctuar de la Popudinia (cultura Cucuteni), „Pereche dansatoare” de la Gumelniţa, „Îndrăgostiţii” de la Sultana, „Vulpiţa” de la Pietrele (cultura Gumelniţa) etc. Figurinele antropomorfe şi mai puţin cele zoomorfe (taurine sau şi alte cornute) modelate din foaie de aur sau cupru (ca acelea descoperite la Moigrad, Varna ş.a.) se înfăţişează extrem de stilizate (aproape complet geometrizate), având o valoare artistică mai scăzută.

Manifestări religioase. Mulţimea statuetelor feminine, prezenţa lor în locuinţe, sanctuare sau locuri de cult şi morminte, varietatea lor plastică circumscrisă unor stricte canoane stilizante (statice, puţin expresive) şi reprezentarea atât de insistentă şi sugestivă a atributelor materne (sexul redat steatopegic, torsul, pântecele şi sânii puternic reliefaţi ori supradimensionaţi) se leagă firesc de cultul fecundităţii şi fertilităţii, atât de important şi complex în epocă. Tot pe seama acestui cult fundamental sunt de pus şi figurinele zoomorfe, majoritatea extrem de stilizate, taurul – predominant numeric şi prezent inclusiv în sanctuare – şi cerbul fiind cele mai sugestive în acest sens. Sanctuarele, altarele şi celelalte amenajări şi obiecte de mobilier cu caracter de cult, ca şi multitudinea şi gestica variată a figurinelor ilustrează complexitatea ritualurilor care aveau loc în cadrul acestui cult. Astfel apar perceptibile sacrificarea rituală a animalelor domestice şi, probabil, consumarea cărnii lor (tauri, berbeci, porci etc.), măcinarea rituală a grâului şi coacerea pâinii sacre, care, probabil, se împărţea ca hrană participanţilor, libaţii ceremoniale şi, probabil, împărţirea băuturilor, ţesutul ritual al pânzei şi veşmintelor de ceremonie dedicate marii zeiţei sau/şi unor oficianţi, dansuri rituale, depunerea ca ofrandă a unor figurine şi modele de temple, invocaţii către zeiţa dătătoare şi protectoare a vieţii.

Figurinele de tip „Coloană” sau cu gâtul şi capul în formă de coloană din unele descoperiri (în culturile Precriş, Criş,Turdaş-Vinca, Hamangia), coloanele întâlnite în sanctuare (de la Parţa şi Căscioarele),

pictura roşie aplicată pe pereţi şi mobilier (culoarea sângelui simbolizând fertilitatea) şi reprezentarea imaginii taurului (animal simbolizând puterea şi procreerea) presupun oficierea în cadrul cultului fecundităţii şi fertilităţii a unui ritual legat de coloană ca *axis mundi*.

Necropolele (cele mai mari cercetate la Cernavoda, Cernica şi Brăiliţa) şi mormintele izolate atestă existenţa în tot cursul neoliticului a unui important cult al morţilor.Ritul general de înmormântare a fost inhumaţia în poziţie întinsă şi chircită (puţine schelete având urme de ocru roşu), cu depunerea de ofrande (unelte, arme, podoabe, vase, figurine etc.).

Ingroparea unor copii la temelia locuinţelor din aria mai multor culturi (Criş, Boian, Gumelniţa, Petreşti, Cucuteni) pare a reprezenta un ritual legat de credinţa (larg răspândită în vechime şi perpetuată prin legende până în Evul Mediu,la noi în „Meşterul Manole") după care, pentru a dura o construcţie, era nevoie ca ea să fie animată, adică să primească viaţă şi suflet; acest transfer ritual al vieţii înfăptuindu-se printr-un sacrificiu real sau substituit.

De asemenea, prezenţa în aşezări a unor gropi cu cranii umane însoţite de ofrande reprezintă fie un ritual sacrificial integrat scena-riilor de animare, fie existenţa unui cult al craniului.

Cercetarea antropologică a materialui osteologic uman arată că în spaţiul carpato-danubian din neolitic au trăit populaţii cu un preg-nant şi constant trunchi mediteranoid, dar conţinând şi elemente cu alte caractere fizico-somatice, ceea ce concordă cu datele arheologice privind fenomenul unor contacte, amestecuri, asimilări şi sincretisme etno-culturale.

IV. **EPOCA BRONZULUI (CIRCA 3.000 – 1.150 Î. CHR.)**

Epoca bronzului propriu-zisă a fost precedată de o ***perioadă de tranziţie*** sau ***preliminară***, după care au urmat o perioadă timpurie, una mijlocie şi alta târzie.

Încă de la sfârşitul eneoliticului şi mai pregnant în perioada tranzitorie au avut loc unele schimbări în structura culturală, economico-socială şi spirituală (probabil şi etno-lingvistică) a populaţiei din spaţiul carpato-dunărean. S-au petrecut amestecuri şi amalgamări între comunităţile sau culturile locale şi diferite grupuri de populaţii emigrate aici din regiunile nord-pontice şi considerate indoeuropene. Astfel s-au format şi au evoluat în perioada de tranziţie culturile: *Horodiştea-Erbiceni, Folteşti-Cernavoda II, Gorodsk-Usatovo, Amforelor sferice, Cernavoda III – Bolerasz, Ezero-Celei, Baden, Kostolac, Vucedol, Coţofeni şi Protogline*.

Aceşte culturi şi comunităţi cunosc, în comparaţie cu cele din eneolitic, o extindere a habitatului până în zona muntoasă, reducerea dimensiunilor şi duratei aşezărilor şi locuinţelor pe aceleaşi locuri, modificarea raportului între agricultură şi creşterea vitelor în favoarea păstoritului transhumant, stagnarea sau decăderea meşteşugurilor şi în special a olăritului şi a prelucrării metalelor, regresul sever sau colap-sul creaţiilor artistice şi modificarea substanţială a manifestărilor cultuale (dispariţia sanctuarelor şi scăderea drastică a numărului de figurine, apariţia unor sceptre zoomorfe din piatră, a căruciorelor din lut ars şi a mormintelor tumulare). Dar, în pofida unei evidente crize, perioada de tranziţie n-a reprezentat un declin continuu sau un colaps general, ci a înregistrat şi zorii unor fenomene care se vor afirma apoi în epoca bronzului. Astfel, printr-un complex proces de indoeuro-penizare s-a plămădit populaţia de neam şi limbă prototracică, s-au ivit germenii revoluţiei tehnice a metalurgiei bronzului printr-o reluare a metalurgiei cuprului şi apariţia pseudo-bronzului sau cuprului arsenizat (aliaj din cupru şi arsen), s-au utilizat mai larg plugul de lemn cu brăzdar de corn, carul cu tracţiune animală şi calul, au apărut mor-minte tumulare de inhumaţie şi, rar, de incineraţie, toate căpătând apoi amploare în epoca bronzului.

În cursul epocii bronzului, populaţia prototracică a înregistrat treptat progrese remarcabile în viaţa economico-socială şi cultural –

spirituală. S-au format şi evoluat noi culturi şi grupuri culturale, cum sunt: *Glina III, Schneckemberg, Năieni, Jigodin, Şoimuş, Livezile, Nir etc.* (în perioada timpurie); *Costişa, Monteoru, Tei, Verbicioara, Vatina, Gârla Mare, Periam, Pecica, Witenberg, Otomani, Suciu, Cruceni, Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni, Noua* (în perioadele mijlocie şi târzie).

În plan economic s-au dezvoltat *meşteşugurile* (olăritul, torsul, ţesutul, prelucrarea metalului, lemnului, pietrei, cornului şi osului etc.), dintre care metalurgia bronzului şi arta aurului au cunoscut în primul rând în Transilvania o mare înflorire. Faptul e relevat de descoperirea a numeroase depozite şi turnătorii de bronzuri (numai cele din seria Uriu-Domăneşti depăşind cifra de 90) şi a unor valoroase tezaure de aur, toate oferind o gamă variată de arme, unelte, podoabe, vase.

De asemenea, s-au extins agricultura, creşterea vitelor şi schimburile de produse; unele piese metalice de aici ajung până la Marea Baltică şi Marea Egee, după cum unele produse din nord şi sud apar în Carpaţi şi la Dunăre.

Dezvoltarea metalurgiei şi în general a vieţii economice a declanşat începutul unui proces de restructurare şi *organizare socială*. S-a consolidat ginta patriliniară, a început substituirea comunităţii gentilice, ca celulă economică, prin marea familie patriarhală. Mai multe familii şi ginţi alcătuiau triburi pe care le întrevedem arheologic statornicite în teritorii bine delimitate, grupându-se în jurul unor centre fortificate de tip cetăţuie şi având uneori sanctuare proprii (exemple: Sălacea, Monteoru). Triburile se organizau în uniuni tribale, care par a fi avut un caracter ocazional (discontinuu),subordonat nevoii de atac şi de apărare. În cadrul acestor incipiente formaţiuni social-politice s-a constituit o aristocraţie militară care treptat va lua locul celei tradiţional tribale. Evoluţia lentă în privinţa structurii relaţiilor sociale şi organizării politice din zona noastră s-a datorat unor factori locali, cum au fost utilizarea inegală şi incompletă a uneltelor şi armelor din bronz, practicarea unui sistem agrar primitiv („în ţelină”), lipsa unor tehnici şi unelte agricole mai perfecţionate, exercitarea unor continue presiuni şi agresiuni armate reciproce între formaţiuni tribale sau unional tribale etc.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Comşa E., *Neoliticul pe teritoriul României*, Bucureşti, 1987.
2. Dumitrescu, V., Vulpe, A., *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti, 1988.
A. 3. Dupoi V., *Istoria veche a României.* I, Bucureşti, 1992.
4. ***, *Istoria Românilor, I*, Bucureşti, 2001.

ISTORIA ANTICĂ A ROMÂNILOR (II)

Lector univ. dr. **VASILE DUPOI**

I. PRIMA EPOCĂ A FIERULUI SAU HALLSTATT (CIRCA 1.150-450 Î. CHR.)

Către sfârşitul epocii bronzului se produc anume mişcări în cadrul triburilor prototracice de la Dunărea de Mijloc şi din vecinătatea lor (sud-vestul României, nord-estul Iugoslaviei, sud-estul Ungariei şi în nord până în zona Tisei Superioare). Ele au fost puse în legătură cu aşa numitele „preliminarii" ale „marii migraţii egeene", care a lichidat civilizaţia miceniană şi statul hitit pe la sfârşitul secolului XII î. Chr. „Popoarele mării", care au ajuns până în Egipt (unde la 1190 î. Chr. au fost respinse), par să fi reprezentat un conglomerat etnocultural compus din elemente vest şi nord-vest trace şi ilire. În asemenea împrejurări, purtătorii culturii mormintelor tumulare de la Dunărea mijlocie au declanşat presiuni şi perturbări asupra blocului civilizaţiilor carpatice. Totodată, dinspre est presau şi se infiltrau în sud-estul Moldovei şi în Câmpia Română purtătorii culturii nord-pontice Sabotinovka. Reacţia comunităţilor prototracice din zona noastră faţă de cele două direcţii de presiune (vestică şi estică) sau „contraofensiva blocului carpatic" a constat în declanşarea *procesului de hallstattizare*, prin care s-a produs o serie de restructurări. Astfel, pe fondul unor culturi de la sfârşitul epocii bronzului s-au format două complexe culturale proprii Hallstatt-ului timpuriu din spaţiul carpato-dunărean: unul situat în zonele de vest, nord şi nord-est şi caracterizat prin ceramică canelată, iar celălalt aflat în regiunile de sud şi sud-est şi individualizat prin ceramică imprimată. Din primul orizont fac parte culturile şi grupurile culturale *Susani-Belegiş, Gava-Holihrade, Gava-Lăpuş II, Reci, Mediaş, Grăniceşti-Mahala şi Corlăteni-Chişinău,* iar în al doilea orizont se încadrează culturile *Insula Banului, Babadag-Pšenicevo, Cozia-Stoicani, Saharna-Solonceni.*

În perioada mijlocie a acestei epoci s-a format şi s-a răspândit pe aproape întreg teritoriul carpato-dunărean *cultura Basarabi,* atribuită tracilor nordici (individualizaţi de cei sudici) sau geto-dacilor vechi.

Această cultură şi unele influenţe exterioare au stat direct la baza constituirii, în Hallstatt-ul târziu, a grupurilor culturale geto-dace *Ferigile, Bârseşti, Balta Verde, Gogoşu, Vraţa, Dobrina-Varna, Ravna-Canlia, Vekerzug-Chotin, Sanislau, Cumbrud, Kustanovice-Kcruglic-Cernăuţi, Trestiana-Curteni, Stânceşti-Cotnari etc.*

În aria tuturor culturilor sau grupurilor culturale hallstattiene întâlnim *aşezări deschise şi aşezări întărite*. Unele dintre acestea din urmă au dimensiuni mari sau foarte mari şi elemente de fortificaţie mai complexe sau mai puternice decât cele din epoca bronzului, fiind considerate cetăţi de refugiu în caz de primejdie pentru comunităţile din vecinătatea lor. Prezenţa acestor cetăţi şi frecvenţa armelor atestă continuarea sau chiar amplificarea fenomenului războinic în viaţa populaţiei traco-geto-dace din prima epocă a fierului.

Pe plan economic, perioada timpurie a Hallstatt-ului înregistrează *apogeul metalurgiei bronzului şi începutul metalurgiei fierului*, ambele prezentându-se ca meşteşuguri specializate. Amploarea prelucrării bronzului este relevată de numeroasele depozite şi turnătorii descoperite mai ales în Transilvania; numai cele din seria Uioara-Cincu-Suseni depăşind cifra de 100 şi greutatea totală de 5 tone.

Apariţia metalurgiei fierului este atestată de o serie de obiecte şi bucăţi de zgură de acest metal provenite din mai multe descoperiri (peste 60 de aşezări, necropole şi depozite de bronzuri).

În Hallstatt-ul mijlociu *decade metalurgia bronzului* şi *se extinde metalurgia fierului*, aceasta răspândindu-se şi mai mult în ultima perioadă a epocii.

Alături de metalurgie, în prima epocă a fierului s-au practicat şi alte meşteşuguri, cum au fost *olăritul* (care a produs vase specifice şi alte obiecte din lut ars), *torsul*, *ţesutul* (atestate de greutăţile de la războiul de ţesut şi fusaiole), *prelucrarea lemnului, pieilor* etc.

De asemenea, s-au practicat *agricultura* şi *creşterea vitelor*, ocupaţia din urmă având în general o pondere sporită în tot cursul primei epoci a fierului (cum indică oasele de cornute şi figurinele de lut înfăţişând „turme" de bovine, ovine, caprine, suine, cabaline etc.). Se apreciază că acum s-a produs o modificare în strategia de subzistenţă prin exploatarea preponderentă a produselor animaliere secundare în raport cu cele primare.

Totodată, s-au făcut *schimburi de produse* între comunități, inclusiv cu grecii colonizați pe litoralul Pontului Euxin şi cu sciții stabiliți în nordul acestei mări.

Viața religioasă apare dominată, ca şi în epoca bronzului, de cultul soarelui. Simboluri ale acestui cult sunt căruciore (modelate din lut în culturile epocii bronzului şi Hallstatt-ului timpuriu şi din metal în cultura Basarabi din Hallstatt-ul mijlociu), bărcuțe, păsări de apă, căiuți, rotițe, cruci,securi în miniatură etc. redate plastic sau grafic (pe alte obiecte) şi ivite în diferite descoperiri.

II. A DOUA EPOCĂ A FIERULUI (CIRCA 450 Î. CHR. –100 D. CHR.)

În această epocă, denumită convențional şi Latène şi împărțită în trei perioade (timpurie, mijlocie şi târzie), geto-dacii (urmaşi direcți ai celor atestați din prima epocă a fierului) au cunoscut realizări importante în aproape toate domeniile de activitate.

Aşezările deschise şi fortificate s-au înmulțit considerabil. Amplasate întotdeauna lângă o sursă de apă, ele sunt prezente în toate formele de relief (din luncă până în munte). Elementele de fortificație artificială constau din valuri de pământ sau de pământ şi piatră (unele având ca armătură un miez de pământ ars), şanțuri, palisade, ziduri din cărămidă şi din piatră, turnuri şi bastioane. Zidurile sunt realizate fie din piatră necioplită prinsă cu pământ (în tehnica *opus incertum),* fie din blocuri de piatră tăiate şi fasonate (*opus quadratum*). Multe din aşezările fortificate geto-dacice şi în special davele din perioada clasică aveau, pe lângă funcția de apărare, rosturi economice (centre meşteşugăreşti sau comerciale), administrative şi religioase. Mai multe dintre acestea sunt consemnate în unele texte antice: *Argedava, Buridava, Carsidava, Dacidava, Marcodava, Patridava, Piroboridava, Petrodava, Ramidava, Tamasidava, Ziridava, Zargedava* etc.

În *viața economică*, şi nu numai, geto-dacii au avut preocupări şi realizări deosebite. Acestea vizează, în primul rând, *meşteşugurile specializate*, apoi *agricultura, creşterea vitelor* şi *schimburile comerciale*.

Dintre meşteşugurile specializate, un rol deosebit l-a avut, prin implicațiile şi consecințele sale în ansamblul vieții economice, *metalurgia fierului*. Dezvoltarea sa sub raport cantitativ şi calitativ este relevată de cuptoarele de redus minereul de fier, de atelierele de prelucrare (cu instalații şi unelte de făurărie) şi de produsele finite (unelte, arme şi alte piese) descoperite izolat şi în depozite.

Prelucrarea aurului şi, mai intens, a argintului a atins nivelul unui meşteşug artistic valoros. Acesta este ilustrat de descoperirea unor

ateliere de toreutică cu ustensile specifice – mici nicovale, cleşti, ciocane, dălți, poansoane, ştanțe, ca şi splendide artefacte. Astfel, între secolele V – III î. Chr. s-au realizat, din aur şi argint, splendide produse de artă şi prestigiu, aşa cum sunt coifurile şi cnemidele ceremoniale, brățări, aplice,diferite vase etc. descoperite, în aşezări sau morminte, la Agighiol, Băiceni, Craiova, Coţofeneşti, Letnița, Rogozeni, Poroina, Stânceşti,Peretu, Vrața ş.a. Între secolele II î. Chr. – I d. Chr. s-au modelat şi folosit diferite tipuri de fibule, coliere, colane, brățări, inele, cercei, aplice şi vase descoperite în peste 100 de tezaure, ca acelea de la Bălăneşti, Cehețel, Cerbăl, Coada Malului, Cojocna, Gliganul, Herăstrău, Lupu, Oradea, Peteni, Remetea, Săliştea, Sâncrăieni, Slimnic, Simleul Silvaniei etc.

În *confecționarea ceramicii* s-a folosit roata olarului. Iscusința meşterilor olari specializați este relevată de calitatea superioară şi gama variată a produselor ceramice şi de cuptoarele de ars ceramică. Astfel sunt diferite vase (fructiere, străchini, căni, ceşti, cupe, chiupuri etc.) lucrate din pastă fină, cenuşie sau roşie şi decorate cu motive geometrice sau rar naturaliste, incizate, ştanțate sau pictate; alături de ceramica fină continuând să fie lucrate vase cu mâna.

Specializarea unor meşteşugari în *prelucrarea lemnului* este ilustrată de o serie de unelte specifice: topoare, fierăstraie, dălți, tesle, compase, cuțitoaie etc., ca şi de resturile multor construcții cu structură din lemn.

Construirea locuințelor (cu plan patrulater şi uneori poligonal) şi mai cu seamă *ridicarea unor edificii cu caracter militar* (ziduri, turnuri, bastioane, valuri, palisade) şi *religios* (sanctuare) presupun existența unor meşteri specializați în asemenea lucrări edilitare de anvergură.

Paralel cu meşteşugurile (inclusiv casnice – *torsul, țesutul, prelucrarea pieilor, modelarea ceramicii cu mâna* etc.), o dezvoltare fără precedent au avut-o *agricultura* şi *creşterea vitelor*.

Din datele arheologice şi din unele informații scrise (Arrian, Ovidiu, Horațiu, Vergiliu, Criton, Papirusul Hunt, Dio Cassius ş.a.) aflăm că, în cursul acestei epoci, geto-dacii au adoptat şi aplicat o tehnică şi un sistem agrar de tip superior celor practicate în epocile anterioare. În cadrul obştilor, predominant teritoriale, s-a trecut de la sistemul agrar „în țelină" la cel „în asolament" sau „cu pârloagă". Acesta presupunea extinderea suprafețelor arabile prin defrişări şi desțeleniri, alternarea sau rotarea culturilor cerealiere şi refacerea fertilității solului prin lăsarea lui periodică în pârloagă sau prin

însămânțarea unor plante furajere (azotante). Un astfel de sistem agrar este revelat în Dacia preromană de unelte agricole descoperite inclusiv sub formă depozitară (brăzdare şi cuțite de plug, sape, seceri, coase, cosoare, greble, râşnițe rotative), semințe de cereale (grâu, orz, secară, ovăz, mei), legume şi plante furajere (mazăre, linte, năut, spanac, dovleac, borceag, hrişcă, lucernă), struguri şi cânepă (găsite carbonizate în gropi şi vase de provizii şi în hambare mai mari); ogoare sau holde întinse şi turme sau cirezi de vite semnalate de către autorii antici. Horațiu scrie semnificativ, în acest sens, despre „geții cei aspri cărora nehotăruitele ogoare (*immetata iugera*) le dă roade şi cereale libere. Nu le place să cultive acelaşi ogor mai mult de un an (*nec cultura placet longior annua*), iar după ce au îndeplinit toate muncile, alții care le urmează în aceleaşi condiții le iau locul".

Dezvoltarea meşteşugurilor şi în special a celor extractive (exploatarea minereurilor feroase şi neferoase, a sării etc), sporirea cantității produselor agricole şi animaliere locale (grâne, miere, ceară, blănuri) şi nevoia unor produse străine de lux (mai ales greceşti şi romane) au determinat *intensificarea schimburilor comerciale*. Acestea sunt dovedite de numeroase şi variate produse de import (vase, unelte, arme, podoabe etc. de factură scitică, celtică, greacă, macedoneană, bastarnă, sarmatică, romană) şi în special de numărul mare de monede din argint, aur, bronz (greceşti, macedonene şi romane, ca şi geto-dacice imitate după staterii lui Filip II şi Alexandru cel Mare, apoi după denarii romani, republicani şi imperiali) folosite drept etalon de schimb; comerțul la geto-daci este menționat şi de unii autori antici ca: Polibiu, Diodor din Sicilia, Dion Chrysostomos.

Paralel cu dezvoltarea economică şi organizarea politico-militară comunitățile geto-dacice au cunoscut şi o *stratificare socială*. Din informațiile unor autori antici (Herodot, Diodor din Sicilia, Strabon, Dion Chrysostomos, Dion Cassius, Petrus Patricius, Iordanes) şi din unele date arheologice (morminte princiare, tezaure, diferite arme şi podoabe de prestigiu, fortificații şi reşedinte ale unor căpetenii etc.) rezultă divizarea societății geto-dacice în aristocrație civilă, militară şi sacerdotală (*tarabostes sau pilleati*) şi oameni de rând, săteni nenobili (*comati-kometai* sau *capillati*), alături de aceştia fiind semnalați şi sclavi patriarhali proveniți din captivi de război.

În privința organizării politice şi militare a geto-dacilor se disting trei etape. Prima este întinsă între secolele V-II î. Chr. şi se caracterizează prin existența mai multor regate cu caracter prestatal. A

doua etapă este cuprinsă între circa 80 şi 44 î. Chr. şi constă în formarea unui vast regat cu caracter statal incipient. În a treia perioadă, încadrată între 44 î. Chr.şi 106 d. Chr., găsim mai multe regate cu caracter protostatal .

În prima jumătate a secolului V î. Chr., Sofocle semnalează prezența unui regat getic condus de un legendar rege *Charnabon,* iar în a doua jumătate a acestui secol, Tucidide sugerează o organizare militară la geți. Trogus Pompeius menționează pentru anul 339 î. Chr. regatul getic condus de un anonim *rex histrianorum,* care s-a opus invaziei sciților lui Atheas. La rândul său, Arian relatează cu unele detalii interesante expediția militară (demonstrația de forță) făcută de Alexandru cel Mare în vara anului 335 î.Chr. împotriva unui important regat getic care dispunea de o armată de circa 15000 de oameni (4000 de călăreți şi peste 10000 de pedestraşi) şi îşi avea reşedința într-o aşezare fortificată din apropierea Dunării (presupusă a fi fost la Zimnicea). De la Trogus Pompeius şi Curius Rufus rezultă că în partea de sud a Moldovei se afla pe la 331 /326 î. Chr. o formațiune politică getică, care a zdrobit o armată macedoneană de aproximativ 30000 de ostaşi, condusă de generalul Zopyrion (acesta căzând în luptă), pe când se întorcea dintr-o expediție împotriva Olbiei.

Diodor din Sicilia şi Pausanias descriu, cu unele detalii referitoare la caracterul regalității la geto-daci, războaiele purtate între 300-292 î. Chr. de regele *Dromihete* împotriva lui Lisimah, regele statului elenistic al Traciei. Din două inscripții descoperite la Histria aflăm că grecii de aici au solicitat şi primit (în vitutea unor tratate) ajutor militar, mai întâi prin secolul III î. Chr. de la un rege get cu numele *Zalmodegikos*, apoi prin secolul II î. Chr. de la alt rege get pe nume *Rhemaxos*. Tot în secolul II î. Chr. îl plasează Trogus Pompeius pe regele dac *Oroles* (cu rezultate schimbătoare), care a dus lupte cu bastarnii germanici, războinici infiltrați în jumătatea de nord a Moldovei dintre Carpați şi Nistru (unde este atestat un aspect cultural daco-bastarn numit Poieneşti-Lucaşevca). Pentru sfârşitul secolului II sau începutul secolului I î. Chr. apare consemnat, de acelaşi Trogus Pompeius, regele dac *Rubobostes/Burobostes* în vremea căruia „a crescut puterea dacilor" (*incremmenta dacorum per Rubobostem regem*).

De la Strabon, Dion Chrisostomos-Iordanes, din câteva inscripții (între care decretul în cinstea lui Acorneon din Dionysopolis) şi din unele date arheologice cunoaştem că regele geto-dac *Burebista* (82/79-44 î. Chr.), susținut de marele preot Deceneu (care va căpăta şi funcția de vice-rege), a

unificat regatele geto-dacice (probabil 4 sau 5 la număr) sub sceptrul său. Strabon precizează că, prin „exerciții, sobrietate (abținere de la vin) şi ascultare de legi", Burebista a reuşit să creeze un mare stat (*megale arhé*), acesta întinzându-se din Carpații Păduroşi până în Munții Balcani şi de la Nistru şi Marea Neagră până dincolo de Tisa.

Pentru înfăptuirea acestei opere politice fără precedent în istoria politică a Daciei, regele Burebista i-a supus (pe la 60 î. Chr.) pe celții boii, teurisci şi scordisci din vest, pe bastarnii germanici din est şi pe grecii din oraşele Pontului Euxin începând de la Olbia şi până la Apollonia pontică. Putând mobiliza o armată de până la 200.000 de oameni şi supunând cea mai mare parte dintre neamurilor vecine, cum notează Strabon, Burebista ajunge „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii Traciei, stăpân peste întreg ținutul de dincoace şi de dincolo de fluviu" (Dunărea), cum îl caracterizează decretul dionysopolitan. Din această precizare rezultă că Burebista avea în subordinea sa alți regi , el fiind un *primus inter pares*. Strabon adaugă că Burebista a făcut şi unele incursiuni de pradă la sud de Dunăre, până în Tracia şi Macedonia, devenind un rege „temut şi de romani". Înaintea confruntării militare de la Pharsalus (din anul 48 î. Chr.) dintre Iulius Caesar şi Cneius Pompeius, regele Burebista a reuşit să încheie cu acesta din urmă, la Heracleia Lynkestis, prin trimisul său Acorneon, un tratat de pace; în schimbul promisiunii acordării unor ajutoare de război, regele dac obținea din partea generalului roman un important câştig politico-diplomatic: recunoaşterea sa şi a regatului său ca o realitate politică şi miltară în centrul şi sud-estul Europei. Prin această consacrare externă, Burebista şi tânărul său stat intrau definitiv în istoria lumii antice.

Moartea lui Burebista, prin anul 44 î. Chr., în urma unei lovituri de palat, a dus la dezmembrarea marii sale stăpâniri (*megale arhé*) în patru şi apoi în cinci regate mai mici, probabil tot cu caracter proto-statal (*arhe*). Numai unul dintre acestea a intrat în atenția istorigrafiei antice. Este vorba de cel care a avut reşedința la Sarmizegetusa şi despre care aflăm, de la Dion Chrysostomos-Iordanes şi alți autori, că a avut ca regi pe *Deceneu, Comosicus, Coryllus/Scorilo, Duras, Durpaneus* şi *Decebal*. Regii Deceneu şi Comosicus, dacă nu şi ceilalți, au cumulat şi funcția de mare preot şi judecător suprem. Coryllus sau Scorilo „a domnit timp de 40 de ani peste neamurile lui din Dacia" şi a încheiat un tratat de pace cu împăratul Nero sau Vespasian. Duras, Durpaneus şi Decebal au purtat războaie (în anii 85/86, 87,88) cu împăratul Domițian, ultimul rege încheind cu acesta pace (în 89). Decebal a purtat apoi două

grele războaie (în 101-102 şi 105-106.) cu împăratul Traian. Luptând cu străşnicie unii pentru „avere şi putere", alţii pentru „neam şi libertate"(cum aşa de plastic se exprimă Dion Chrysos-tomos), dacii au fost în cele din urmă înfrânţi, iar regele lor alungat „nu numai din domnie ci şi din viaţă"(cum notează Plinius cel Tânăr).

În celelalte regate geto-dacice a căror localizare nu o cunoaştem precis sunt menţionaţi, de către Plutarh şi Suetonius, regii *Dicomes* (probabil în Moldova) şi, respectiv, *Cotiso* (probabil la sud de Carpaţi). Aceştia, în preajma luptei de la Actium (31 î. Chr.), îşi ofereau serviciile militare lui Antonius şi, respectiv Octavianus. Cotiso a ajuns apoi în război şi a căzut în luptă cu romanii în 29 î. Chr, cum consemnează Horaţiu într-o odă a sa. Dion Cassius scrie despre regii geto-daci *Rholes, Dapyx şi Zyraxes*, primul fiind aliat cu romanii, iar ceilalţi opozanţi ai acestora ; înfrânt de trupele romane (în 27 î. Chr.), regele Dapyx şi-a pus capăt zilelor. Tot ca urmaşi ai lui Burebista mai sunt consemnaţi regii geto-daci *Koson* şi *Thiamarkos,* primul inscripţionat pe o serie de monede din aur descoperite în Dacia, iar celălalt imortalizat pe un vas de provizii descoperit în dava de la Ocniţa-Buridava, vasul purtând inscripţia *Basileos Thiamarkos epoei*.

Dintre toţi regii geto-daci (în număr de peste 25), atestaţi nominal sau cu titlul generic de *basileos, rex sau dux*, numai Decebal a rămas eternizat printr-un portret de care doar mari personalităţi ale Antichităţii au avut parte. Portretul său fizic apare expresiv dăltuit (de vreo 8-10 ori) în marmura de Carrara a Columnei Traiane, capodoperă sculpturală despre care un exeget al ei nota atât de îndreptăţit : „cu excepţia dacilor nici unul din numeroasele popoare absorbite de imperiu nu se poate lăuda că a văzut înălţându-se un monument mai durabil închinat dragostei sale pentru neatârnare". Concordant cu ceea ce sculptorii sugerează, pe Columnă apare portretul literar pe care-l schiţează Dio Cassius. „Dar cel mai mare război de atunci pentru romani – scrie istoricul – a fost împotriva dacilor, peste care atunci domnea Decebal. Duras, care avusese domnia mai înainte, o oferi de bună voie lui Decebal, regele dacilor, pentru că era priceput în ale războiului şi iscusit la faptă, ştiind când să năvălească şi când să se retragă la timp, meşter a întinde curse, viteaz în luptă, ştiind a se folosi cu dibăcie de o victorie şi a scăpa cu bine dintr-o înfrângere ; lucruri pentru care el a fost mult timp un duşman de temut al romanilor". Aceste calităţi de mare comandant de oşti şi abil diplomat, ca şi de priceput organizator şi conducător de stat se confirmă prin tot ceea ce cunoaştem că a realizat şi a lăsat în urma sa regele erou şi martir al Daciei.

Dezvoltarea vieții economico-socială şi politico-militare a lumii geto-dacice din cursul celei de a doua epoci a fierului a fost însoțită de o *evoluție a vieții spirituale*. Cunoştințe şi aptitudini remarcabile de ordin tehnic şi artistic au etalat geto-dacii în domeniul meşteşugurilor specializate şi cu deosebire în creațiile lor artizanale. Aici înregistrăm două stiluri artistice: unul (în secolele IV-III î. Chr.) naturalist sau orientalizant în care predomină motivele zoomorfe (la care se adaugă unele antropomorfe, vegetale şi geometrice), iar celălalt (din secolul II î.Chr. – I d.Chr.) geometric (pe fondul principal şi director geometric grefându-se câteva motive naturaliste stilizate). În ambele stiluri s-au lucrat splendide artefacte din aur, argint şi ceramică (în special, cea pictată). Alte manifestări artistice atestate în lumea geto-dacică se referă la arhitectură, sculptură, muzică şi dans. În cadrul arhitecturii civile, militare şi religioase descoperite în Dacia preromană se disting prin amploare, monumentalitate şi nota de originalitate cetățile cu ziduri de piatră şi sanctuarele sau templele cu coloane de piatră şi lemn datând din perioada clasică sau statală (secolul I î. Chr. – I d. Chr.)

Informații literare (de la Platon, Strabon, Dion Chrysostomos, Dioscorides, Pseudo-Apuleius, Clemens din Alexandria etc.), unele descoperiri arheologice şi date paleontologice atestă existența la geto-daci a unor cunoştințe teoretice sau aplicative din domeniile medicinei, fitoterapiei, botanicii, astronomiei etc.

Dar domeniul cel mai original al spiritualității geto-dacice l-au constituit credințele şi practicile religioase la care se referă mulți autori antici. Exemplificăm în acest sens pe Strabon, care scrie că la neamul geților „râvna pentru cele divine a fost mereu o preocupare de căpătenie". Izvoarele antice şi datele arheologice atestă cu certitudine caracterul politeist al religiei geto-dacice. De la Herodot şi alți autori aflăm de zeii Zalmoxis şi Gebeleizis, de un zeu al războiului (corespunzător lui Ares – Mars), o zeiță a vetrei şi focului, protectorea căminului (asemănătoare cu Hestia – Vesta), o zeiță a lunii, pădurilor şi farmecelor, care purta numele Bendis (analoagă cu Artemisa – Diana), un zeu numit Darzalas (înrudit cu Dionysos), un zeu cu atribute asemănătoare lui Hermes, altul cu rosturi apropiate zeului Hephaistos. Descoperirea mai multor sanctuare în davele de la Grădiştea-Muncelului – Sarmizegetusa (11), Costeşti (4), Racoş (4), Bâtca Doamnei (2), Brad (2) etc., ca şi iconografia în care apar personaje masculine şi feminine, pedestre şi călărețe, şi câteva înaripate (pe unele piese descoperite la Bălăneşti, Coada Malului,

Herăstrău, Iachimovo, Galice, Răcătău, Surcea, etc) confirmă existența mărturisită în izvoarele scrise a mai multor divinități proprii panteonului geto-dacic. Puține ştiri literare fac referiri la organizarea cultului şi sacerdoțiului la geto-daci. Rezultă sigur că exista un mare preot, ceea ce, firesc, presupune o importantă tagmă preoțească. Dion Chrysostomos aflase că preoții şi regii geto-daci erau aleşi din rândul aristocrației, nominalizând ca mari preoți pe Deceneu şi Comosicos. De asemenea, sunt menționați, în Dacia, unii călugări celibatari, vegetarieni şi abstinenți, aparținând la secte religioase şi fiind consemnați de Strabon sub numele de *ktistai* (abstinenți de la plăcerile lumeşti) sau *kapnobatai* (călători prin nori), iar de Ioseph Flavius, sub denumirea de *polistai* (întemeietor de oraşe) sau *pleistoi* (foarte mulți).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Crişan, I.M., *Civilizația geto-dacică*, Bucureşti, 1993.
2. Glodariu, I., *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974.
3. Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1988.
4. Petrescu-Dâmbovița, M. şi colaboratori, *Istoria României de la începuturi până în secolul VIII*, Bucureşti, 1995.
5. Sanie, S., *Din istoria culturii şi religiei geto-dacilor*, Iaşi, 1995.

PREISTORIE GENERALĂ ŞI ARHEOLOGIE (I)

Conf.univ.dr. **MIOARA TURCU**

I. PREISTORIE GENERALĂ

1. **Definiția preistoriei. Scurt istoric**

Preistoria este disciplina care îşi propune să facă cunoscută istoria umanității din cele mai vechi timpuri, precedând astfel istoria, până la apariția primelor încercări de scriere. În absența textelor, ea se fondează pe interpretarea vestigiilor materiale descoperite prin intermediul cercetărilor arheologice.

Atât în preistorie, cât şi în arheologie de un real folos s-a dovedit a fi interpretarea elementelor geologice, prin studierea straturilor de pământ ce conțin diferite resturi materiale (fragmente ceramice, unelte, arme, podoabe etc.). Acestea, la rândul lor, trebuie analizate cronologic într-o anumită ordine. Bazele geologiei stratigrafice s-au pus la sfârşitul secolului al XVII-lea, explicându-se acumularea succesivă a straturilor, în aşa fel încât cele găsite la mai mare adâncime sunt cele mai vechi.

În paralel s-a avut în vedere şi geneza omului pe pământ, astfel că pentru început calculele se legau de datele biblice care nu acordau omului o vechime mai mare de 4.000 până la 6.000 de ani. Abia în secolul al XVIII-lea, *Carl von Linné* (naturalist suedez) şi *Georges Louis Leclerc de Buffon* (naturalist şi scriitor francez) au adus contribuții reale în această problemă. Primul a scris, în anul 1735, *Sistema naturae,* în care a plasat omul în cadrul regnului animal. Georges de Buffon a arătat, în 1778, în *Epocile naturii* că fosilele ne ajută să cunoaştem trecutul pământului, a cărui vechime nu i se părea că depăşeşte 75.000 ani.

La sfârşitul aceluiaşi secol, *Georges Cuvier* (zoolog şi paleontolog) a făcut pe baza anatomiei comparate primele cercetări de paleontologie animală. La începutul veacului XIX, s-a format ideea vechimii omului. În aceeaşi vreme, în Danemarca, *Christian Thomsen* a pus problema succesiunii epocilor de piatră, bronz şi fier. *François Jouannet* a descoperit, în regiunea Dordogne din Franţa, primele vestigii (unelte din piatră), iar preotul *Boucher de Perthes,* prin cercetările întreprinse în aluviunile vechi ale văii râului Somme, descoperă unelte din piatră şi demonstrează în acest fel că epoca pietrei tăiate a precedat epoca pietrei şlefuite. De altfel, în anul 1866, sir *Jhon Lubbock* (naturalist şi arheolog englez) a creat, pentru a distinge cele două epoci de piatră, termenii de paleolitic şi neolitic.

Trebuie remarcat şi *Joseph Déchelette* (1862–1914), prin cele patru volume intitulate: *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine,* în care tratează întreaga problematică începând cu paleoliticul până inclusiv a doua epocă a fierului.

În sfârşit, abatele *Henri Breuil,* preistorician (1877–1961), se identifică cu întreaga preistorie prin cele 1700 de publicaţii ale sale.

Descoperirile legate de preistorie au progresat de-a lungul timpului, cuprinzând astfel un câmp larg de cercetare bazat pe metode de datare absolută, care au permis să se stabilească existenţa vestigiilor materiale ca având o vechime de mai mult de un milion de ani.

2. **Omul – origine şi evoluţie**

Omul apare în *pleistocen,* prima perioadă a cuaternarului, care continuă şi în zilele noastre. Această primă parte, denumită pleistocen sau epoca diluviană, s-a caracterizat printr-o climă glaciară, datorită întinderii gheţurilor, în Europa, America de Nord şi în alte continente. În a doua perioadă a cuaternarului numită *holocen* sau epoca aluvionară, ghețarii s-au retras şi s-au restabilit clima, flora şi fauna actuală. Paleoliticul aparţine pleistocenului, iar neoliticul holocenului.

În cadrul evoluţiei omului se disting următoarele trei tipuri principale:

– australopitecul;
– pitecantropul;
– homo sapiens fosilis.

Australopitecul; formele fosile ale acestuia au fost descoperite în straturile pleistocenului inferior din Africa de Sud şi Orientală. Singura descoperire din Asia, până în prezent, este aceea din Sud-estul

continentului, din insula Iawa, de la *Sangiran,* ce se înscrie în pleistocenul mijlociu.

Morfologic, această grupă, cu mersul drept-biped, avea structura craniană cu arcade parabolice uniform curbate, dinţii mici cu caninii aşezaţi simetric; era de talie mică (1,50 m), cu volumul cerebral redus (600 la 800 cm^3).

Pitecantropul (*Pithecanthropus erectus*) a fost descoperit prima dată în anul 1891 de către medicul olandez Eugène Dubois în apropierea localităţii *Trinil* (insula Iawa). Fiinţă intermediară între om şi maimuţă, el a trăit în pleistocenul mijlociu. Capacitatea craniană este de 850 cm^3, cu dinţii având o dispoziţie aproape umană: tendinţa caninilor superiori de a-i acoperi pe cei inferiori.

O descoperire mai importantă (40 indivizi – fragmente de oase) s-a făcut aproape de Beijing (Peking) la *Şu-Ku-Tian,* aparţinând tot pitecantropului, dar a fost denumit *Pekinensis* – Sinantropul. Trăind de asemenea în pleistocenul mijlociu, avea capacitatea craniană de 1075 cm^3, fruntea aplatizată, iar maxilarul inferior masiv. Împreună cu fragmente de oase umane s-au aflat depuse şi unelte din piatră de diorit şi quarţ: sunt cele mai vechi indicii de activitate industrială; de asemenea, au existat şi urme de cenuşă şi cărbune, deci urme de foc. Au fost descoperite, totodată, oase de animale rezultate din vânat (oase de elefanţi, rinoceri, bizoni, cai, antilope, oi, tigri, leoparzi, urs de cavernă şi hienă de talie mare). Vânatul servea pentru hrană, iar oasele şi dinţii pentru confecţionarea uneltelor şi armelor. Oasele omeneşti amestecate cu cele de animale, precum şi urmele de spargere ale acestora indică practicarea canibalismului.

Omul de Neanderthal apare la începutul pleistocenului superior. Are arcade puţin pronunţate, sprâncene groase, faţa largă, iar *foramen magnum* plasat lejer în afară. Este considerat specie intermediară între omul maimuţă şi omul actual.

Descoperiri ale Neanderthal-ului în Europa au existat la Spy (Belgia), Croaţia, Crimeea (Rusia); de asemenea, în Palestina (Skhul, Tabun), nordul Irakului (peştera Shanidar), Uzbekistan (Teshitas), Siberia (Rusia) şi China. Omul de Neanderthal folosea limbajul; do-vadă: structura traectului vocal, natura cavităţii bucale şi a laringelui. Pentru vânătoare folosea: sulița de lemn, capcana primitivă. Din os realiza: harpoane, cârlige de undiţă, obiecte de podoabă.

La început a fost canibal, apoi are grijă de morți; dovadă: descoperirile de la Krapina (fosta Iugoslavie), Chapelle au Saints şi la Ferassie (Franța), Teshiktas (Uzbekistan). *Homo sapiens nu derivă din Neanderthal, dar tipul de inteligență, cu care este dotat, formele (celui din urmă), de manifestare* pe plan spiritual dovedesc o evoluție treptată, astfel că în *paleoliticul mijlociu* se face trecerea spre *Homo sapiens fosilis,* apărut o dată cu o nouă răcire a climei. Oasele membrelor, relativ lejere, sugerau o postură total dreaptă, cu fruntea înaltă, aproape verticală. Arcadele sprâncenelor sunt dezvoltate, iar sprâncenele nu mai sunt unite. Dinții se prezintă relativ mici.

Pe baza descoperirilor arheologice, homo sapiens se prezintă sub trei forme: *1. Cro Magnon; 2. Homo aurignacian; 3. Tipul* cu trăsături negroide; dovada: descoperirea din peştera Grimaldi, lângă Mentone (Italia).

3. **Paleoliticul**

Prima epocă din istoria omenirii, cunoscută sub denumirea de epoca pietrei cioplite sau paleolitic: *palaios* = vechi şi *lithos* = piatră (cuvinte greceşti), cuprinde cea mai lungă perioadă de timp (aproximativ între 1.000.000 şi 10.000/8000 î. Chr.). Geologic, corespunde pleistocenului sau epocii glaciațiunilor din perioada cuaternară, când în structura geo-morfologică a pământului au loc schimbări importante, valabile şi pentru lumea vegetală şi animală.

Răcirea climei a determinat cele mai importante glaciații din istoria pământului, cunoscute îndeosebi datorită cercetărilor din munții Alpi sub denumirea:

- Günz, circa 1.200.000–700.000 ani;
- Mindel, circa 650.000–350.000 ani;
- Riss ,circa 300.000–120.000 ani;
- Würn, circa 80.000–15.000 ani.

La rândul lor, aceste patru glaciații au fost separate între ele prin *trei faze interglaciare* de retragere a ghețarilor, caracterizate printr-o climă mai caldă. Cercetări mai recente au dovedit existența unor glaciații noi: Biber, Donau, precum şi a unor stadii de retragere şi înaintare a ghețarilor în cadrul glaciațiunilor cunoscute mai de mult.

Arheologic, acestor glaciații le corespund în timp mai multe faze de cultură materială, grupate pe baza elementelor specifice vieții materiale în trei perioade: paleoliticul inferior, paleoliticul mijlociu şi superior.

Economia. *Caracteristica epocii paleolitice este totala depen-dență a hominizilor de natură. Comunitățile umane se hrăneau cu ceea ce le oferea natura: plante, muguri, alge marine, fructe, rădăcini, semințe, bulbi, ciuperci, melci, insecte, ouă, şopârle, peşti şi alte animale mici. Deci, economia avea un caracter „prădalnic“.*

Sursa principală de alimentație o oferea vânătoarea realizată în colectiv. În pleistocenul inferior apar primele unelte pentru vână-toare şi cules: unelte rudimentare din aşchii şi bolovani de râu cu o muchie tăioasă pentru cioplit, tăiat şi răzuit atribuite „culturii de prund” (sud-vestul Europei până în sud-vestul Asiei şi Sudul Afri-cii). Aceste unelte evoluează către „toporaşele de mână” în forma sâmburelui de migdală, lucrate prin lovituri date pe ambele fețe (Africa de Nord, zona centrală şi de răsărit).

Apare folosirea focului, schimbându-se astfel regimul alimentar, ceea ce va determina modificări şi în structura anatomică.

În paleoliticul mijlociu, *Neanderthalul* folosea arme de silex, răzuitoare (racloare) pentru curățarea pieilor de animale şi cojitul lemnului, vârfuri din silex pentru împuns şi tăiat, folosite probabil şi ca vârfuri de lance pentru vânătoare, vârfuri bicefale, mai reduse numeric: burine şi gratoare întrebuințate pentru râcâit şi tăiat.

În această perioadă se ajunge la o diviziune naturală a muncii: vânatul – îndeletnicire a bărbaților, iar culesul – practicat de femei. O altă îndeletnicire era aceea a pescuitului.

În paleoliticul superior, *Homo sapiens fosilis* produce cuțite, străpungătoare, răzuitoare şi dălți lucrate prin tehnica aşchierii, având ambele margini ascuțite. Sunt realizate în mare cantitate vârfurile de silex pentru sulițe de aruncat, sau pentru săgețile lansate cu propulsorul. Apare tehnica prelucrării osului, fildeşului şi cornului (pentru sulițe, harpoane, ace de cusut).

În paleoliticul superior, vânătoarea se realiza şi cu ajutorul ar-cului (descoperiri în nordul Europei).

Aşezări şi locuințe. La început, strămoşii oamenilor trăiau în *aşezările în aer liber,* dar căutau să se adăpostească şi în *peşteri,* pentru ca, în paleoliticul mijlociu, Neanderthalii să-şi construiască colibe prevăzute chiar şi cu vetre, spațiu pentru dormit, activități

domestice sau evacuare. Se constată o creştere a densităţii şi o oarecare stabilitate într-un anumit loc. În aceeaşi vreme, în continuare, erau folosite şi adăposturi sub stânci. Apare, totodată, tendinţa de concentrare a grupurilor umane şi de revenire periodică în acelaşi loc. (exemplu: Terra Amata).

Relaţii sociale. Pentru paleoliticul inferior, dovezile arheologice care pot aduce elemente în această problemă sunt sărace.

Desigur, o societate bazată economic pe cules, pescuit şi vână-toare cu ajutorul unor arme şi unelte primitive, în strânsă legătură cu o muncă puţin productivă, avea un caracter egalitar, bazat pe solida-ritatea grupurilor sociale.

În paleoliticul superior, femeia obţine în cadrul societăţii o poziţie deosebită (dovadă: descoperirea unor figurine antropomorfe şi a unor înmormântări cu ocru roşu, precum şi a unor morminte cu podoabe ce au aparţinut unor femei).

Viaţa spirituală. Din paleoliticul mijlociu există dovezi materiale privind grija faţă de cei morţi: depuneri rituale, dar concomitent se practicau şi unele sacrificii rituale umane. Alături de cel înmormântat se depuneau ofrande: unelte din piatră, dinţi de ren sau de cerb, coarne de capră de munte. Corpul era presărat cu ocru roşu.

Arta. Apar: capacitatea de a percepe realitatea în culori, reproducerea artistică a activităţii productive, a omului primitiv. Există reprezentări fantastice despre om şi realitatea înconjurătoare (magia, totemismul ş.a.). Arta plastică se manifestă prin decorarea cu motive geometrice a obiectelor de uz casnic (arie geografică largă: Anglia, Rusia, Africa). Sunt specifice numeroasele statuete antropomorfe din argilă, piatră, os sau fildeş cu o semnificaţie şi funcţie magică.

În paleoliticul superior se remarcă pictura şi gravura rupestră (sudul Franţei, nordul, estul şi sudul peninsulei Iberice, regiunea Saharei–munţii Tassili). Sunt redate figuri de animale în mişcare (urs, bizon, cal, cerb, ţap de munte) combinate cu motive geometrice. Rar apar figuri umane; mai rar apar păsări, iar plante deloc. Arta paleo-liticului superior avea o funcţie preponderent magică – La Ferrasse, Niaux, Lascaux (Franţa), Altamira (Spania) ş.a.

4. **Mezoliticul**

Încadrată aproximativ între 10.000/8.000 şi 5.500 î. Chr. este perioada de retragere şi dispariţie a glaciaţiunii Würn, precum şi a variaţiunilor climaterice care au condus şi la schimbări ale vegetaţiei şi faunei.

Economia. Uneltele devin diverse. Se generalizează folosirea arcului cu săgeţi în interdependenţă cu practicarea vânatului mic. Se remarcă marea răspândire a tehnicii microlitelor, care duce la mărirea productivităţii muncii şi la creşterea rezervelor permanente de hrană – carne sau plante; dovadă: prezenţa unor gropi de provizii în aşezări (exemplu: Shanidar). Economia este întemeiată pe vânătoare, pe pescuitul foarte dezvoltat cu noi unelte: plasele şi vârşele, şi pe culegerea, foarte dezvoltată, care va duce treptat la recoltare. Se dezvoltă totodată extragerea materiei prime (silex la Grim's Grave – Anglia) şi începe schimbul la mari distanţe.

Aşezări şi locuinţe. Se accentuează procesul de stabilizare, bazat pe o economie mai avansată.

Relaţii sociale. În urma progreselor realizate în domeniul economic, comunităţile gentilice sunt mai strâns legate între ele. Apar premisele organizării tribale, constituită din mai multe ginţi înrudite. Existenţa mormintelor singulare sau a cimitirelor de mici dimensiuni trebuie puse în legătură cu apariţia unor mici nuclee: *familii pereche.*

Viaţa spirituală. Se păstrează, se pare, cultul fecundităţii.

Arta. Se menţine pictura rupestră, apărută în paleoliticul superior. Se practică sculptura în *ronde-bosse*, iar obiectele de uz casnic sunt, în continuare, decorate cu motive geometrice.

5. **Neoliticul**

Neoliticul (de la grecescul *neos* = nou şi *lithos* = piatră) datează din anii 5.500–2.500 î. Chr.

Datorită dezvoltării forţelor de producţie s-au produs schimbări în structura economică a societăţii omeneşti, influenţată şi de transformările mediului fizico-geografic. Noile condiţii naturale, mult mai favorabile decât în trecut, au înlesnit înfiripareа unei vieţi din ce în ce mai statornice şi stabilirea grupurilor sociale pe acelaşi teritoriu.

Inventarea şi utilizarea tehnologiilor de cultivare a plantelor şi de creştere a animalelor au reprezentat o revoluţie în viaţa social-eco-

nomică a triburilor neolitice, pe care Gordon Childe avea să o numească revoluție neolitică.

Economia. Ramurile principale: creşterea animalelor domestice şi cultivarea plantelor, ponderea lor depinzând de condițiile de climă, relief şi grad de cunoştințe.

Animalele crescute de către om – ovicaprinele, bovinele, capri-nele – i-au oferit acestuia rezerve suficiente de hrană. Spre sfârşitul neoliticului, au fost domesticite calul (folosit la tracțiune) şi cămila.

În general, în neoliticul timpuriu şi în primele faze ale neoliticului dezvoltat, femeile se îndeletniceau cu cultivarea primitivă a plantelor (grâu, orz şi mei), iar bărbații cu creşterea vitelor. Deci, se adânceşte diviziunea naturală a muncii după sex şi vârstă, în vederea procurării mijloacelor de trai.

Cele mai vechi stațiuni cercetate datează din mileniile IX–VII î. Chr.: Iran (Tepe Guran), Turcia (Hacilar), Irak (Shanidar), Siria (Tel Ramad).

La sfârşitul mileniului VI î. Chr. şi în cursul mileniului următor, aproape întreaga Europă centrală şi vestică a trecut la epoca neolitică.

Pe lângă cele două activități economice ale neoliticului (creşterea animalelor şi agricultura), se practicau şi diferite meşteşuguri: *minerit, olărit* (se inventează cuptorul de ars vase), *prelucrarea pietrei, a osului, lemnului, metalurgia, torsul* şi *țesutul.* Se exploatau: silexul (prin puțuri), chihlimbarul, obsidiana.

Uneltele folosite în neolitic sunt din silex şi piatră, şlefuită şi perforată, os, corn şi lut ars. Folosirea, rareori, a aramei în eneolitic se intensifică în neolitic pentru diferitele tipuri de unelte, arme şi podoabe.

Aşezări şi locuințe. Noua economie neolitică determină *sedentarizarea grupurilor comunitare.* Apariția şi dezvoltarea aşezărilor au depins de stadiul de dezvoltare economică şi socială a comunităților omeneşti, precum şi de mediul natural în care erau situate. Aşezările neolitice – mai mari ca suprafață – sunt concentrate pe văile apelor, cu locuințe apropiate, mai numeroase comparativ cu epocile anterioare. În Asia Mică, încă din mileniul VII î. Chr., unele aşezări erau fortificate (exemplu: Jerichon).

Relații sociale. În procesul muncii existau relații de colaborare şi ajutor reciproc. La baza acestor relații stătea proprietatea comună asupra pământului, pădurilor şi apelor şi asupra uneltelor. Nu exista o diferențiere socială. Către sfârşitul neoliticului, o dată cu intensificarea creşterii vitelor şi prin perfecționarea metodelor de lucru al pământului, slăbesc relațiile gentilico-matriliniare, apărând premisele trecerii la ginta patriarhală.

Arta şi religia. Existau 1) cultul vetrei; 2) cultul fecundității, exprimat printr-o divinitate feminină: figurine antropomorfe sau vase de cult modelate în forma corpului uman. Exemplu: „Zeița de la Vidra" (cultura Gumelnița). Deci, se dezvoltă o artă minoră: antropomorfă şi zoomorfă. Dispar picturile rupestre cu excepția Levantului Spaniol şi Saharei.

Înmormântările erau unele cu un inventar bogat, iar altele cu inventar foarte sărac. (Exemplu: cultura Dudeşti – cimitirul de la Cer-nica). Se păstrează practica ungerii corpului celui decedat cu ocru roşu.

6. **Epoca metalelor**

Folosirea metalelor – aramă, plumb, aur – a precedat cu câteva milenii începuturile propriu-zise ale epocilor bronzului şi fierului.

Economia. Se ştie că arama a fost primul metal care a căpătat o folosire mai largă în producție datorită avantajelor pe care le prezenta față de prelucrarea silexului. Dar uneltele şi armele din acest metal moale se îndoiau uşor şi se toceau şi, ca atare, producția obiectelor din aramă a fost mai restrânsă.

O dată cu invenția bronzului (aliaj de aramă şi cositor), s-au produs unelte, arme şi obiecte cu ajutorul tiparelor. Noile produse din bronz, datorită durității mai mari a acestui aliaj, în comparație cu arama, nu se îndoiau prin întrebuințare, ci doar se rupeau la o folosire mai îndelungată şi în această situație se retopeau, iar lama lor prezenta durabilitate. În comparație cu arama, bronzul, fiind mai fluid, se topea la o temperatură mai joasă (sub 900°), în final fiind obținute obiectele respective prin folosirea tiparelor. Cu tot avantajul metalurgiei bron-zului (creşterea productivității muncii, dezvoltarea schimburilor), s-au folosit în continuare unelte şi arme din aramă, piatră, os.

Activitatea metalurgică din epoca bronzului era desfăşurată de meşteşugari specializaţi probabil în ateliere din cuprinsul aşezărilor.

În bronzul mijlociu: 1. Agricultura se dezvoltă prin folosirea brăzdarului din corn sau lemn. 2. Se perfecţionează mijloacele de trans-port, generalizându-se carul cu 4 roţi. 3. Se intensifică schimburile.

În domeniul forţelor de producţie un rol deosebit l-a avut fierul, folosit în economie, treptat, o dată cu mijlocul mileniului II î. Chr., la început de către populaţiile din Asia Mică, precum şi din Egipt. Din Asia Mică, metalurgia fierului dezvoltată la hittiţi s-a răspândit în Europa (la început, în Egeea pe la 1200 î. Chr.). Prin dezvoltarea metalurgiei bronzului şi fierului s-a continuat procesul separării meş-teşugarilor de agricultori.

Olăritul la roată, apărut la sfârşitul epocii bronzului în Asia şi în Iran (în jurul anilor 2500 î. Chr.), se răspândeşte şi în India.

Pentru transportul mărfurilor pe uscat se foloseşte calul ori cămila, iar pe apă, încă din mileniul IV î. Chr., vântul devine o forţă motrică deosebită.

Organizarea socială. Prin dezvoltarea metalurgiei bronzului şi fierului continuă procesul separării meşteşugarilor de agricultori. În procesul muncii, activităţile grele trec în seama bărbaţilor, care ajung în prim plan economic, astfel că matriarhatul este înlocuit cu patriarhatul. Apar şefii (ginţilor), aleşi dintre cei curajoşi, apoi funcţia devine transmisibilă; ei sunt deţinătorii de bogăţii.

Aşezări şi locuinţe. Restructurările de ordin social-economic care determină ca aristocraţia militară gentilică să devină puternică se reflectă în existenţa aşezărilor fortificate, unele cu rol de cetăţi, dar în acelaşi timp se menţin şi aşezările deschise, nefortificate.

Religia şi arta. Se păstrează cultul vetrei; apar însă şi o serie de culte legate de rolul bărbatului în societate – divinităţi masculine, precum şi cultul soarelui sau al unor elemente cereşti. Ritul funerar era incineraţia, dar în aceeaşi vreme se practica şi inhumaţia, în poziţie întinsă ori chircită.

În Hallstatt şi Latène sunt caracteristice diferite stiluri şi arte: a) arta scitică (bazată pe elemente animaliere); b) arta celtică (motive geometrice); c) arta geto-dacică: artă a argintului.

II. **ARHEOLOGIE**

1. **Ce este arheologia?**

Termenul de arheologie provine de la grecescul *archaios* – vechi şi *logos* – logia = ştiinţă.

Cuvântul *archaiologia,* cu înţeles de studiu al istoriei vechi, apare pentru prima dată la scriitorii greci (Platon, Diodor din Sicilia, Strabon, Plutarch). Scriitorii latini l-au tradus prin *antiquitates* (vechi), *origo* (origine).

Pe la 1830, savantul C. Ottfried Müller deosebeşte *istoria artei* de *arheologie*, ultima urmând să se ocupe numai de lucrurile vechi.

Arheologia studiază monumente nescrise.

Rolul arheologiei: descoperirea şi pregătirea vestigiilor materiale aflate în pământ necesare reconstituirii vieţii omeneşti. *Arheologia rămâne, aşadar, o ştiinţă istorică.*

Sarcina arheologiei: vestigiilor descoperite să li se definească *originea, forma, tehnica de lucru, conţinutul decorativ,* iar pe baza acestora să se tragă concluzii de natură istorică.

Arheologia studiază epocile:

– străveche = arheologia comunei primitive;
– greacă = arheologia clasică greacă;
– romană = arheologia romană;
– feudală = arheologia medievală;

Obiectivele cercetării arheologice:

– sesizarea;
– descoperirea;
– studierea;
– valorificarea istorică a vestigiilor.

Limitele cercetării arheologice:

– cercetarea nu poate fi reluată decât în mod excepţional;
– distruge documentul;
– depinde de mijloacele financiare.

Ştiinţele auxiliare ale arheologiei:

I. *Ramuri ale ştiinţelor sociale*

Demografia, etnografia, paleografia, cronologia, sigilografia, heraldica, genealogia, numismatica, toponimia.

II. *Ramuri ale ştiinţelor tehnice*

Geologia, fizica, chimia, matematica, cibernetica, fizica nucleară, fotografia.

III. *Ramuri ale ştiinţelor naturale*

Antropologia, paleobotanica, paleontologia.

IV. *Ramuri ale ştiinţelor artistice*

Arhitectura, sculptura, arta plastică, artele decorative, argintăria, orfevăria.

2. **Scurt istoric al arheologiei**

Informaţiile de natură arheologică sunt legate de Antichitatea greco-romană (Vitruvius, Plinius cel Bătrân). Varro (scriitor roman) introduce în limbaj termenul de *antiquitates* (vechi), iar Tucidide (scriitor grec) foloseşte termenul de *archeologia.*

Constituirea arheologiei ca ştiinţă de sine stătătoare se leagă de Renaşterea italiană şi de perioada marilor descoperiri geografice.

În secolele XVII şi XVIII au loc acţiuni de exploatare într-o serie de staţiuni arheologice: Herculaneum (1738) şi Pompei (1748). Tot în secolul XVIII, în perioada expediţiei lui Napoleon I în Egipt, este descoperită (întâmplător), de către Champollion, piatra de la Rosetta, prin care se pun bazele arheologiei orientale. De asemenea, lui Napoleon I îi revine meritul înfiinţării Muzeului Luvru (Paris) – organizarea unui cabinet numismatic, expunerea prin clasificare cronologică şi tipologică a obiectelor egiptene (Viviant Danon), organizarea operelor de artă antică adunate aici de către Francisc I şi Henric IV.

În 1718, la Londra, are loc organizarea societăţii anticarilor, cu publicaţia arheologică (cea mai veche) *Archeology*.

În secolul XIX, se execută săpături arheologice la: Troia, Mykene, Creta, Mesopotamia, Fenicia, Iran. Se pun bazele arheologiei preco-lumbiene.

La noi, interesul pentru monumente se manifestă sporadic în secolele XVII şi XVIII: Miron Costin, Dimitrie Cantemir, Constantin Cantacuzino; există preocupări şi ale Şcolii Ardelene, iar în secolul XIX se remarcă colecţionari de antichităţi: Wladimir de Blaremberg, banul Mihalache Ghica, Nicolae Mavros, Dimitrie Pappazoglu, care face cercetări arheologice în judeţele Dolj, Romanaţi, Ilfov (Tânganu); piesele descoperite le clasifică şi le expune în casa sa din Bucureşti, de pe Calea Văcăreşti 151.

La sfârşitul secolul XIX şi începutul secolul XX se înfiinţează: Muzeul Brukenthal (Sibiu), Muzeul Naţional (Bucureşti). Muzee la Deva, Alba Iulia, Cluj, Iaşi.

În Moldova, cu totul întâmplător, în anul 1884, se descoperă aşezarea de la Cucuteni, la care se adaugă şi cercetările arheologice ale lui D. Butculescu (1885–1887), N. Beldiceanu, Gr. Buţureanu.

În Transilvania subliniem activitatea de cercetare a lui G. Goss, iar pentru Muntenia şi Oltenia, activităţile de cercetare ale lui C. Bolliac la: Cobia Veche, Tinosu, Pucheni, Giurgiu şi Zimnicea, precum şi la Frumoasa, materializate prin publicaţiile „Itinerariul arheologic" (1845) şi „Excursiune arheologică" (1869).

Primul curs de arheologie din cadrul Universităţii Bucureşti – Facultatea de Litere se datorează lui Alexandru Odobescu: „Istoria Archiologiei" (1877). La rândul său, August Treboniu Laurian înfiinţează *Epigrafia* (deceniul 4 al secolul XIX), iar Grigore Tocilescu pune bazele arheologiei româneşti, orientată spre arheologia greco-romană.

În Moldova, în 1909 şi 1910, se fac cercetări arheologice la Cucuteni. Se remarcă activitatea lui Teohari Antonescu, deţinătorul primei catedre de arheologie de la Universitatea din Iaşi (1894) şi apoi a lui Oreste Tafrali, care, în calitate de titular al catedrei de arheologie şi antichităţi de la Universitate şi apoi director al Muzeului de Antichităţi din Iaşi, înfiinţat de către el în 1916, a avut unele preocupări şi în domeniul arheologiei preistorice.

Cercetări arheologice s-au desfăşurat în această vreme şi în Transilvania, remarcându-se cele desfăşurate de către Ferencz László (la Ariuşd – Covasna) şi István Kovács (cimitirul celtic de la Apahida).

Vasile Pârvan întemeiază o serie de şantiere-şcoli, de exemplu, la Histria (1914); pune bazele comunei primitive în România prin cercetări arheologice la Tinosu (1924–1925), Crăsani, Glina, Bobeşti, Bălăceanca, Gumelniţa, Căscioare, realizate împreună cu colaboratorii şi elevii săi (I. Andrieşescu, R. şi Ecat. Vulpe, I. Nestor, Gh. Ştefan); creează şi încredinţează elevului şi colaboratorului său I. Andrieşescu catedra de arheologie preistorică (Universitatea din Bucureşti); înfiinţează Şcoala Română de la Roma; transformă Muzeul Naţional din Bucureşti în institut de cercetare; rezultatele cercetărilor sale le înseriază în *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926).

Constantin Daicoviciu, elev al lui V. Pârvan, desfăşoară în Transilvania o activitate susţinută, didactică şi arheologică.

După cel de-al doilea război mondial începe o cercetare arheologică organizată şi susţinută pentru paleolitic; se descoperă noi culturi materiale: Criş, Hamangia, Verbicioara, dacii liberi etc.; se dezvoltă arheologia medievală şi aceea a mileniului I d.Hr.

3. **Organizarea cercetării arheologice**

Arheologul care întreprinde cercetarea trebuie să fie bine pregă-tit profesional, spre a putea reconstitui viaţa materială şi spirituală a societăţii studiate, fără însă a deforma rezultatele obţinute prin descoperirile întreprinse.

Înainte de începerea unei cercetări arheologice, trebuie să existe o dotare tehnică corespunzătoare: planşetă de desen, riglă, teodolit, fire de plumb, nivelă, ruletă, jaloane, ţăruşi, sfoară de trasat, carnete pentru notiţe, hârtie milimetrică, aparat de fotografiat, compas, busolă, creioane etc.

Cercetarea arheologică cuprinde trei faze:

– reperarea şi identificarea siturilor;

– efectuarea săpăturilor;

– analiza, prelucrarea şi publicarea materialului.

Reperarea siturilor se poate face cu totul întâmplător datorită unor *amenajări de teren (construcţii, drumuri)*, *săpături de salvare ori intervenţii arheologice de urgenţă.* În această situaţie, arheologul intervine după depistarea respectivului obiectiv descoperit întâm-plător, spre a stabili natura acestuia şi a salva obiectivul printr-o cercetare imediată.

Depistarea unor situri se face cu pasul, prin cercetări de teren: pereegheze, făcându-se observaţii directe, care sunt notate. Aceste observaţii pot fi suplimentate prin discuţii cu localnicii, prin exa-minarea unor legende şi a unor documente, dacă acestea există. Cercetarea pereeghetică implică o poziţionare exactă pe hartă a sitului descoperit, precum şi măsurarea zonei acoperite de resturile arheo-logice. Specialiştii care efectuează cercetarea pereeghetică se pot folosi în prospecţiune de o serie de metode tehnico-ştiinţifice: magne-tometre, carote geologice, sonde fotografice.

Pe baza cercetărilor arheologice de suprafață se pot realiza repertorii, se pot completa hărți arheologice zonale.

Depistarea siturilor poate fi făcută prin colaborare cu diferiți specialişti din diverse domenii. Astfel, o metodă de identificare a siturilor arheologice este prospecția cu ajutorul aerofotografiei. Aceasta permite o viziune de ansamblu a regiunilor examinate, care de jos nu pot fi observate. Astfel, se pot face observații de microrelief: denivelări, canale, lacuri, rezervoare, care nu pot fi remarcate decât din avion.

În general, observațiile depind de sezon şi regiune. Exemplu: o regiune cu pădure este bine să fie examinată primăvara, când copacii nu sunt încă înfrunziți, ori la începutul iernii, până la căderea zăpezii. De asemenea, trebuie să existe condiții climatice prielnice (cer senin, fără ceață, nori ori ploi). Fotografiile aeriene ghidate de către arheolog trebuie să fie realizate din elicopter. Se fac fotografii din diferite unghiuri şi la diferite ore din zi. Apoi, în birou, acestea sunt examinate cu un aparat special: *stereoscop*. Fotografiile ariene se compară cu hărți ce conțin curbe de nivel.

Mai există şi alte metode de depistare a siturilor: *propagarea undelor electronice, procedee magnetice, metode inductive ori chimice.*

O altă metodă de cercetare arheologică este *arheologia subacvatică,* realizată în general de navigatori înzestrați cu aparatură specială.

Efectuarea cercetării. Lucrarea de cercetare sistematică a unui sit arheologic este condusă de câte una sau mai multe persoane.

După ce se iau aprobările necesare de cercetare, de la Comisia Națională de Arheologie, se întocmeşte dosarul de şantier: fotografii locale ori aeriene, o hartă a terenului care trebuie să cuprindă curbele de nivel. Se are în vedere natura resturilor materiale (aşezare, cimitir, monument), şantierul fiind dotat cu o serie de unelte necesare: lopeți, sape, săpăligi, târnăcoape, hârlețe, şpacluri, mistrii, roabe, precum şi cu o serie de unelte miniaturale destinate efectuării unor operații de finețe (curățirea *in situ* a complexelor osteologice, ceramică, sticlă, metal). Se trece la curățirea terenului care urmează a fi cercetat. Pentru a stabili întinderea obiectivului se fac secțiuni în rețea, trasarea terenului fiind realizată cu ajutorul *teodolitului, triangulației* sau *caroiere.* Apoi se efectuează trasarea de secțiuni şi casete (după împrejurări), marcate pe margini prin caroiaje de țăruşi de regulă din 2 în 2 metri.

Toate detaliile surprinse în teren, de la suprafață în jos, sunt consemnate în carnetul de săpături.

Efectuarea unei săpături arheologice ştiinţifice presupune aplicarea metodei cercetării stratigrafice, prin notarea precisă a tuturor descoperirilor din porțiunea săpată, precum şi prin urmărirea straturilor de sol arheologic corespunzătoare unei faze de locuire în toate carourile săpate. Se fotografiază şi se desenează complexele la o anumită scară pe hârtie milimetrică față de nivelul actual de călcare. Într-un cartuş se notează denumirea şantierului, anul, scara la care au fost desenate releveele, secțiunea, caroul, adâncimea la care este aflat complexul.

Recoltarea materialelor (împachetarea) se face metodic, gruparea lor realizându-se în funcție de nivelul sau stratul arheologic unde au fost descoperite. Identificarea ulterioară a apartenenței fiecărui obiect descoperit se face pe baza marcajului pe care fiecare obiect în parte îl primeşte, pe suprafața acestuia sau pe etichete ataşate. Marcajul cuprinde aceleaşi elemente amintite şi pentru desene. După desenarea complexelor şi a stratigrafiei orizontale a secțiunilor se trece, la sfârşitul cercetării respective, la întocmirea *planului general de cercetare,* aplicând măsurătorile prin *metoda triangulației,* stabilindu-se distanțele dintre cel puțin trei puncte de reper din săpătură (ziduri, stâlpi de electricitate, construcții). Pentru zone mai întinse se foloseşte teodolitul.

Pe baza releveului orizontal şi a măsurătorilor de înălțime a zidurilor se face ridicarea axonometrică a planului şi se încearcă reconstituirea grafică a monumentelor. Acest plan general de săpături se trece şi pe harta cu curbele de nivel. Releveul fotografic se face atât prin fotografierea la sol a profilelor, cât şi prin fotografierea aeriană, la mică înălțime.

Tot pe şantier se folosesc şi mulaje pentru păstrarea formei diferitelor obiecte. Obiectele foarte mici se împachetează aparte (în poliester sau închise în parafină) spre a fi duse direct la laboratorul de restaurare. În vederea reconstituirii condițiilor de mediu şi a modului de viață se iau probe de sol, de semințe, de polenuri.

Analiza, prelucrarea şi publicarea materialului descoperit. După încheierea cercetării de teren urmează etapa cercetării de cabinet, în cursul căreia observațiile şi concluziile de teren sunt puse în interdependență cu informațiile pe care arheologul le acumulează în biblioteca de specialitate.

În birou, se fac fişe pentru materialele descoperite după anumite criterii (tipologie, datare şi compararea acestora cu alte materiale identice din publicaţii sau alte cercetări). Se studiază atent planurile de săpături, profilele stratigrafice orizontale şi însemnările de carnet. Se trag concluzii.

O deosebită importanţă are stabilirea cronologiei relative şi absolute a obiectului. În cronologia absolută, de un real folos este descoperirea unor monede, sigilii – în arheologia geto-dacică, clasică, greco-romană, medievală – sau a unor mărfuri de import (ceramică, sticlărie, bronzuri, monede) datate cu toată certitudinea în mediul de unde sunt aduse.

Rezultatele cercetării de cabinet se concretizează în materiale scrise încredinţate tiparului: *raportul de săpături* şi *monografia* (atunci când o cercetare întinsă pe o durată de ani este încheiată).

Arheologul are datoria să asigure locul adecvat (temperatură, dulapuri, sertare) pieselor respective, păstrate în depozit ori expuse în muzeu şi înregistrate în fişe şi inventare. De asemenea, unele monumente trebuie restaurate.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Turcu, Mioara, *Dicţionarul cetăţilor şi aşezărilor fortificate geto-dacice*, Editura Fundaţiei *România de Mâine*, Bucureşti, 2001.
2. Bârzu, L., *Curs de preistorie generală*, Bucureşti, 1991.
3. Rustoiu, A., *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n)*, Bucureşti, 1996.

PREISTORIE GENERALĂ ŞI ARHEOLOGIE (II)

Conf.univ.dr. **MIOARA TURCU**

1. **Metode şi tehnici arheologice de datare**

Pentru datarea vestigiilor arheologice există diferite metode, care se împart în două categorii: metode pentru determinarea *cronologiei relative* şi metode pentru determinarea *cronologiei absolute.*

A) ***Metode pentru determinarea cronologiei relative***

Cronologia relativă cuprinde metodele: *stratigrafică, tipologică, comparativă şi cronologică* sau *cartografică.*

Metoda stratigrafică. Este pusă la punct în geologie de către Charles Lyell şi concepută teoretic de către Boucher de Perthes. A fost pentru prima dată aplicată la Troia de către H. Schlieman şi W. Dörpfeld. Deci, este o metodă folosită în geologie şi arheologie.

În arheologie, stratigrafia arată succesiunea straturilor de cultură, indică vechimea lor, stratul de jos fiind mai vechi comparativ cu cel superior, care-l suprapune.

În cadrul cercetărilor arheologice de teren se folosesc atât stratigrafia verticală (indică suprapunerea straturilor de cultură), cât şi stratigrafia orizontală (planimetria) în scopul analizei complexelor arheologice pe orizontală.

Metoda tipologică. Contribuie în măsură mai redusă, comparativ cu aceea stratigrafică, la cunoaşterea şi evoluţia culturii materiale. A fost fundamentată de Hans Hildebrand. Acesta a reuşit pentru prima dată să împartă epoca fierului în: epoca Hallstatt şi epoca Latène.

Oskar Montelius a aplicat pentru prima oară metoda tipologică prin studiul tipului de topor începând în mod evolutiv cu cele din piatră până la cele din bronz.

În prezent, metoda tipologică este foarte utilă arheologiei dacă este aplicată cu discernământ, ţinându-se seama de caracteristicile principale ale fiecărei piese în parte.

Metoda comparativă. Este datorată lui sir John Lubbock, naturalist şi arheolog englez. În cele două lucrări ale sale (traduse în limba franceză): *L'homme préhistorique* (1866); *Les origines de la civilisation* (1870), dezvoltă multe comparaţii între inventarul primitivilor din vremea actuală şi cel aflat prin cercetări arheologice. De asemenea, a propus întrebuinţarea termenilor paleolitic şi neolitic, deci a subîmpărţit în două părţi epoca pietrei.

Metoda cronologică sau *cartografică* (de la grecescul: *chora* = spaţiu, regiune şi *logos* = studiu). A fost folosită în arheologie abia în jurul anului 1900 de către Şcoala din Berlin, prin Gustav Kossima. Această metodă presupune întocmirea unor hărţi cuprinzând aria de răspândire a diferitelor culturi şi obiecte, dintr-o anumită regiune şi o anumită perioadă.

Concluziile acestor studii duc la sinteze privind legăturile dintre diferitele culturi, schimburi comerciale, centre de producerea materiei prime (silex, obsidiană, chihlimbar, cupru, fier). Totodată, hărţile permit cunoaşterea, intensitatea de locuire a unei regiuni şi caracterul economiei. Hărţile mai servesc şi pentru a indica direcţia mişcării diferitelor triburi sau popoare, apariţia primilor indoeuropeni în Europa, răspândirea neamurilor celtice, geto-dacice, germanice.

Cele patru metode dau rezultate foarte bune dacă materialele (monumentele) arheologice analizate provin din cercetări arheologice corect făcute şi corect interpretate ştiinţific.

B) ***Metode pentru determinarea cronologiei absolute***

Dendrologia (de la grecescul *dendros* = copac, *logos* = studiu). Metodă fundamentată în anul 1937. Este ştiut că circumferinţa trunchiurilor copacilor se măreşte în fiecare an cu un inel de creştere, iar numărul total al inelelor indică vârsta copacului. Grosimea inelelor şi forma celulelor variază după umiditate şi temperatură, după clima anului respectiv. Aplicarea acestei metode este îngreunată în arheologie pentru că materialul lemnos se conservă foarte rar în pământ fără a putrezi.

Metoda analizei polenului. Folosită abia la mijlocul secolului XX, interesează diferite ştiinţe: *paleoclimatologia, paleobotanica, paleozoologia.* Pornindu-se de la analiza grăunţelor de polen păstrate în pământ, dar mai ales în depunerile de turbă s-a putut stabili o scară a vegetaţiei în funcţie de variaţiile climei.

Cea mai veche aşezare arheologică care a fost datată pe baza analizei polenului este aceea notată nr. 1 de la Şu-Ku-Tian (China) în care s-au aflat 132 grăunţe de polen şi 9 spori de plante, identificate aici, care au confirmat existenţa unui climat rece atribuit glaciaţiunii Mindel.

Metoda carbonului radioactiv (C14). Elaborată după cel de-al doilea război mondial (1949) la Universitatea din Chicago, de către profesorul W.F. Libby. Se ştie că atât timp cât sunt în viaţă, corpurile organice (plante, animale) asimilează o cantitate de carbon radioactiv (C14) care după moarte se dezagregă. Profesorul Libby arăta că, după 5568 de ani, dintr-un gram de carbon (C14) mai există numai jumătatea unui gram, iar după încă 5568 de ani numai a patra parte. Alţi fizicieni au propus cifra de 5760 sau 5730 ani, ultima fiind acceptată de cei mai mulţi specialişti. Dacă se poate preciza cantitatea carbonului 14 într-o substanţă organică, este clar că se poate preciza şi timpul trecut de la data morţii. Această metodă este aplicabilă pe: lemn, cărbunele de lemn, scoici, coarne, oase incinerate, turbă.

Metoda magnetică. Se bazează pe determinarea unor date absolute, oferite de magnetismul obiectelor de lut, aflate în aşezări preistorice şi chiar în cele ulterioare.

Metoda matematică. Prin folosirea calculatorului se poate stabili aria de răspândire în timp şi spaţiu a fluctuaţiei tipologice a unor piese.

Metoda fluorului. Metodă folosită din secolul XIX, prin care se face analiza fluorului depus pe oase şi pe dinţi, luat din apă.

Metoda de termoluminozitate. Serveşte la datarea ceramicii, adusă la stadiul de pudră. Se ridică rapid temperatura până la 700–800°. Lumina emisă este culeasă printr-un fotomultiplicator şi înregistrată în funcţie de temperatură pe un ecran special creat. Operaţia se repetă, iar prin comparaţia acestor rezultate se ajunge la datele cronologice necesare.

2. **Meşteşuguri**

Pielea. A fost materialul cel mai la îndemâna omului folosit pentru îmbrăcăminte.

Dovezi arheologice ale folosirii pielii sunt, în primul rând, răzuitoarele din silex a căror existenţă este cunoscută încă din paleoliticul mijlociu, fiind întrebuinţate pentru curăţirea pieilor de animale. Apoi,

din piele se vor confecționa: vase, încălțăminte, diverse accesorii, iar o dată cu Hallstattul, pielea capătă o folosință mai largă.

În Antichitate, pielea a constituit un important articol de îmbrăcăminte. Pentru conservarea şi trăinicia ei, din cele mai vechi timpuri s-au folosit sisteme de tăbăcit care în mare măsură nu sunt cunoscute.

Cele mai precise ştiri asupra tăbăcitului sunt cele din cadrul societății romane, şi anume cele de la Pompei, unde s-au aflat picturi şi instrumente de răzuit şi lustruit fața pielii, mese de tăiat etc.

În privința instrumentelor cismarilor şi a activității acestora există o serie de stele funerare.

Lemnul şi scoarța. Lemnul a putut fi păstrat în pământ şi descoperit arheologic numai în regiunile uscate, calde sau foarte reci, sau numai în turbării.

Lemnul de esență moale se cioplea, iar la cel de esență tare, pe lângă tehnica cioplirii, se folosea şi focul dirijat (barca monoxilă apărută în mezolitic).

Întrebuințarea lemnului: 1) în construcții: pari pentru susținerea pereților încă din paleolitic (dovadă descoperirile de la Lazaret, Terra Amata); 2) la ridicarea locuințelor lacustre; 3) în arhitectura veche indiană şi chineză; 4) pentru realizarea unor mijloace de transport pe apă şi pe uscat; 5) la construcția de drumuri şi punți.

Împletitura Încă din epoca paleolitică se împleteau din răchită plase (Antreea–Finlanda) şi coşuri.

Textilele. *Fibrele de urzică* erau folosite pentru realizarea textilelor, în alimentație şi pentru obținerea unor medicamente. În ce priveşte felul de preparare şi folosire a fibrelor de urzică, datele au putut fi culese pe baza cercetărilor întreprinse asupra grupurilor comunitare din nordul Europei. *Inul* apare cultivat în Orient, apoi pătrunde şi în regiunea Mediteranei din Europa. În ce priveşte *lâna,* operațiile de prelucrare sunt aceleaşi ca în zilele noastre. Cea mai veche dovadă a folosirii lânii datează de la sfârşitul neoliticului, de la *Wiepenkarthen*–Hanovra, unde într-o învelitoare din piele a unui pumnal din silex s-a aflat o mică cantitate dintr-o stofă de lână. La început s-a folosit, încă din neolitic, războiul de țesut. În Egipt s-a folosit, în afara războiului de țesut vertical cu greutăți, şi cel orizontal. Prelucrarea firelor (împletirea, torsul şi țesutul) au constituit o îndeletnicire femeiască, mult asemănătoare cu cea de astăzi în privința metodelor de lucru.

Exploatarea silexului şi obsidianei. Îşi are începuturile în paleolitic, când silexul se exploata la suprafaţa solului sau în gropi, pentru ca în mezolitic şi neolitic această exploatare să se dezvolte. Sunt cunoscute vechi exploatări la: Grand Pressigny (Franţa) şi la Grime's Grave (Anglia), unde sunt peste 300 puţuri şi galerii întinse pe o suprafaţă de 15 ha.

Carierele de piatră. În lumea greacă şi romană sunt cunoscute: marmora de Pentelic şi Paros (Grecia), Carrara (Italia), din Dacia.

În prelucrarea tuturor materialelor menţionate, la care se adaugă şi rocile care clivează – se despică (silex, obsidiană, quarţ, japs, roci vulcanice), precum şi osul şi cornul, se foloseşte forţa sau energia mecanică.

Ceramica. Olăria este legată de sedentarizarea omului. În jurul anilor 6000 î. Chr., în regiunea bazinului Mediteranei apar cele mai timpurii culturi de ceramică. Ceramica este lucrată cu mâna ori la roată.

Analiza ceramicii trebuie privită din punctul de vedere al arderii vaselor, al funcţionalităţii acestora, precum şi al morfologiei (formă, raportul dintre diferitele părţi ale recipientului, decor). Ceramica ajută la stabilirea cronologiei relative ori absolute a complexului în care este descoperită.

Sticla. Începuturile acesteia se cunosc în perioada predinastică în Egipt (mileniul IV î. Chr.: se turnau podoabe şi mici obiecte). Este posibil ca inventarea sticlei să se fi produs în Sidon. Tot aici, în vremea lui Cesar, se inventează procedeul suflării sticlei cu ajutorul unui tub. Romanii au împrumutat de la popoarele orientale progresele tehnice în domeniul sticlei ridicând acest meşteşug la cel mai înalt grad cunoscut în Antichitate. La romani, vasele de sticlă devin obiecte de uz curent. În primul secol d. Chr., se vorbeşte despre sticla argintată sau aurită, despre geamuri la ferestre-turnate – în mărimea de 30 x 60 cm. De la mijlocul secolului I d. Chr., sticlăria apare în cadrul mobilierului funerar (urne cinerare, lacrimarii). Apar ateliere specializate, care lucrează pentru clientelă: aristocraţie, agenţi militari, administratori ai imperiului roman.

În Gallia şi Renania, începând cu secolul II d. Chr., se formează centre importante de sticlărie romană. Pe forme elegante din sticlă se aplicau elemente decorative: fire, panglici ondulate, pastile.

Sfârşitul secolului III d. Chr. marchează apogeul sticlăriei pe valea Rinului, Moselei şi în sudul actual al Belgiei (apar sticla colorată şi sticlăria cu reprezentări plastice).

Mineritul

Aurul. Cunoscut şi prelucrat încă din neolitic. În cimitirul de la Varna s-au găsit bijuterii de aur. A fost strâns la început din nisipul râurilor aurifere, apoi a fost scos din galerii, fiind fărâmiţat în bucăţele până la mărimea bobului de mazăre. Acest pietriş se măcina cu ajutorul unor pietre de moară învârtite cu mâna sau al unor asini sau cu un curent de apă. Praful rezultat se spăla într-un jghiab căptuşit cu o stofă din lână. Făina de piatră mai uşoară era luată de apă, în timp ce firele de aur mai grele cădeau la fundul jghiabului de unde aurul era colectat cu ajutorul unor bureţi. Acest aur, cu multe impurităţi, se topea amestecat cu plumb, separându-se astfel de materiale străine. Urma o a doua retopire, în care aurul se amesteca cu plumb şi sare de bucătărie. În ultima operaţie se extrăgea şi argintul din aur, cu ajutorul clorurii de argint. Aurul se topea în creuzete mari, fiind folosite foalele de suflat în cuptor. În final, el era turnat în bare (lingouri).

Primele exploatări au fost în Peninsula Balcanică: puţuri verti-cale, la Rudina Glava (nord-estul Serbiei), şi aparţin culturii Vinça I (neolitic).

Argintul. Apare prima dată în Egiptul predinastic, în formă de *electum*, adică aliat cu aurul. La romani, controlul aliajului argintului se făcea în stare de topire: dacă aliajul strălucea, aceasta însemna că argintul era curat, iar dacă prezenta o culoare negricioasă sau roşie-cenuşie, aceasta era dovada că este amestecat.

Arama. La început a fost folosită nativ, descoperită probabil întâmplător. Cele mai timpurii obiecte sunt la Ergani (Anatolia – Asia Mică). Se pare că a fost extrasă din Munţii Sinai încă din mileniul V î. Chr. Aceasta conţinea mult sulf.

Topirea minereului la o temperatură foarte ridicată (1085°) se realiza în cuptoare construite din bolovani din piatră. Prin orificiile lăsate în pereţii cuptorului se sufla continuu. Când arama curgea în afară şi avea culoarea roşie, se considera procesul topirii reuşit. Pentru a o întări, se arunca deasupra ei apă. Încă din mileniul VI î. Chr. este cunoscută în Palestina (Jerichon), Irak (Jarmo).

De altfel, a fost primul minereu folosit de către om. Din aramă, pentru început, s-au confecţionat, prin ciocănire, podoabe şi obiecte de cult. Raritatea determina ca metalul să fie scump. Ulterior, când s-a

trecut la prospectarea filoanelor de metal nativ, din aramă, s-au lucrat unelte şi arme.

Cositorul. Minereul de cea mai bună calitate era extras în Britania şi Hispania. Minereul se topea în cuptoare obişnuite, în care ardea cărbune de lemn, iar flacăra era continuu întreținută cu ajutorul foalelor.

Bronzul. Aliaj din aramă şi cositor. Se topea la 700-900° C. Faţă de aramă, bronzul are o serie de avantaje: se topeşte la o temperatură mai scăzută şi poate fi turnat uşor în forme. Metalurgia bronzului a luat naştere în Orientul Apropiat pe la sfârşitul mileniului IV î. Chr. Tehnologia cea mai rapidă, dar şi cea mai perfecționată era cea numită „cu ceară pierdută“ (folosită şi astăzi). Cele mai vechi dovezi ale folosirii procedeului au fost găsite în Mesopotamia şi Egipt, datând de la începutul mileniului IV î. Chr.

Fierul. Este ultimul metal folosit de către om. La început este folosit cel meteoric, realizat prin încălzire şi ciocănire. Din acesta oamenii îşi făceau podoabe şi diferite unelte. Fierul meteoric este întâlnit la aproape toate popoarele antice din Orient. La poalele muntelui Ararat, la Medzamor, în Armenia, s-a găsit în mijlocul cetății o colină stâncoasă pentru depozitarea minereului brut (fier) prevăzută cu o instalație specială pentru topirea minereului. Aceasta datează din neolitic şi se pare că tot aici se obțineau diverse metale feroase şi neferoase şi existau, de asemenea, şi ateliere pentru confecționarea de obiecte cu întrebuințări diferite.

Existența unor instalații speciale pentru Latènul românesc a fost atestată la Bragadiru, Cireşu, ca şi turtele de fier rezultate de la procesul de reducere aflate la Sarmizegetusa.

Prelucrarea metalelor, cât şi realizarea sticlei, ceramicii şi a sării, prin evaporare, se puteau obține numai cu ajutorul focului.

3. **Schimbul. Căi de comunicație. Mijloace de transport**

Schimbul cu materii prime şi bunuri apare în mezolitic şi se intensifică în neolitic şi în epoca metalelor. Dar trebuie să se țină seama de anumite considerente: 1. Distanța efectivă între sursa respectivă şi aşezările cu care se întreținea schimbul; 2. Stabilirea valorii bunurilor de schimb; 3. Greutatea, gradul de transportabilitate a valorilor respective, frecvența utilizării lor şi numărul persoanelor care

aveau acces la ele; 4. Stabilirea valorii mărfurilor şi a echivalentelor acestora înaintea apariţiei monedei.

În mezolitic, schimbul se făcea numai pe baza materiilor prime; în schimb, în neolitic, apar o serie de produse finite: topoare, podoabe, ceramică, sare. În cadrul schimburilor sunt acceptate tipuri de lingouri, de exemplu, aramă (perioada miceniană) sau a unor bare din fier.

Pasul următor a fost inventarea *monedei,* bătută pe matriţă în conformitate cu anumite norme: greutate, dimensiuni, iconografie, apărută în regatul lidian şi în cetăţile greceşti asiatice, precum şi în insulele din apropierea ţărmului (insula Lesbos în secolul al VII-lea î. Chr.).

Căile de comunicaţii. Mijloace de transport. Căile de comunicaţii în preistorie erau asigurate pe apă (începuturile cu barca monoxilă – în mezolitic), fără a fi menţionată existenţa unor instalaţii portuare, consemnate doar pe coasta feniciană.

În lumea greacă clasică se intensifică relaţiile de schimb între bazinul egeo-mediteranean şi Europa continentală. Se dezvoltă instalaţii portuare (Pireu, Corinth, Siracusa). Transportul pe uscat, în lumea greacă, nu cunoaşte progrese. O reţea nouă de drumuri apare o dată cu întinsul imperiu al lui Alexandru cel Mare şi al urmaşilor lui, în raport cu politica dusă de aceştia.

În restul Europei, cu o climă temperată, la sfârşitul epocii neolitice, calul era folosit pentru transport. Se întrebuinţa şi cămila acolo unde condiţiile o permiteau, iar în Europa de nord, cu ierni lungi, transportul se asigura cu ajutorul săniilor. Din epoca bronzului se foloseau chiar şi schiurile şi patinele.

Romanii acordă o atenţie deosebită drumurilor militare şi administrativ-comerciale în vederea exploatării bunurilor din întregul Imperiu.. Normele drumurilor romane = *via* sunt cuprinse în *Legea celor 12 Table*, iar juristul Ulpianus defineşte trei categorii de *viae*: *publicae, vicinales, privatae.* La romani, trasarea drumului în linie dreaptă ajuta la parcurgerea rapidă a distanţelor şi la economisirea cheltuielilor de construcţie; săpau tunele, ridicau viaducte.

Transportul călătorilor şi al mărfurilor este reprezentat pe unele figuraţii picturale, mozaicuri, monede, sculpturi, texte literare, care ilustrează tipurile de vehicule cu atelajele lor.

4. **Aşezări. Locuinţe. Fortificaţii. Monumente comemorative**

Aşezarea este legată de factori geografici (relief, subsol şi rezerve de apă), de climă, de nevoile economice şi sociale ale comunității umane, precum şi de tradițiile culturale existente.

În paleoliticul inferior existau tendința de permanentizare a aşezărilor, dar şi aceea de schimbare periodică a punctului de locuit (datorită tipului prădalnic de economie). De asemenea, comunitatea respectivă putea să folosească, concomitent sau alternativ, *peştera, adăpostul sub stâncă* sau *coliba în aer liber*. Exista şi compartimentarea locuinței (spații cu diverse întrebuințări). Din mezolitic se observă o creştere a dimensiunilor construite. Apar cetăți de refugiu (în strânsă legătură cu formarea aristocrației), în jurul cărora gravitează o serie de alte aşezări.

Locuințele, la început, se împart în: adăposturi de vânt, colibe în aer liber (ovale sau circulare), adăposturi sub stâncă sau la intrarea în peşteri, bordee.

În neolitic se înregistrează noi tipuri de case: dreptunghiulare ori trapezoidale (culturile danubiene) şi locuințele pe platforme din bârne (cultura Cucuteni). În perioada de trecere de la epoca neolitică la epocile metalelor apar locuințe cu plan absidal (Grecia), iar în epoca arhaică, în oraşe, se observă un foarte mare număr de locuințe (Egina, Atena, Creta) cu temelia din piatră şi pereții ridicați din cărămidă crudă, uscată la soare şi legată cu lut. Uşile şi ferestrele sunt reduse. Acoperişul este în terase.

La casa grecească apare curtea interioară, din câțiva m^2, pavată cu dale din piatră, sau o curte somptuoasă cu un peristil (coloane care înconjoară curtea interioară). Camerele erau grupate pe două-trei laturi ale curții.

La romani, camerele casei (*domus*) sunt în jurul curții centrale. Aceasta este acoperită, lăsându-se o deschizătură în tavan (*compluvium*) prin care pătrundea lumina, iar ploaia se scurgea într-un bazin central (*impluvium*) = *casa de tipul italic.* De la sfârşitul Republicii şi în timpul Imperiului se dezvoltă *casa greco-romană.* Aici, camerele din jurul curții sunt împărțite în două părți: partea de recepție şi încăperile destinate familiei. În perioada Imperiului roman apare *palatul* (Palatul lui Tiberius).

La țară, unde existau exploatări agricole, romanii au clădit case speciale (*villa rustica)*.

Fortificațiile își fac apariția în neoliticul mijlociu. Cel mai simplu sistem era șanțul cu val de pământ. Sisteme mai complicate: multiplicarea valurilor și șanțurilor, folosirea palisadelor sau construirea zidurilor de piatră ori de cărămidă uscată la soare.

La romani, cuceririle succesive au determinat apărarea granițelor prin sisteme fortificate (*limes),* de-a lungul cărora staționau trupe permanente adăpostite în *castre.*

Monumentele de arhitectură comemorative. *Trofeul* era un monument militar comemorativ, de origine greacă, prin care se consacra victoria asupra dușmanului. Se ridica pe locul bătăliei, sau pe țărm – în cazul unei bătălii navale. La romani este introdus la sfârșitul Republicii; sub Imperiu capătă largă răspândire (exemplu: monumentul de la Adamclisi). *Arcul de triumf* era ridicat pentru a comemora unele evenimente militare ori civile (arcul de triumf al lui Titus; arcul de triumf al lui Constantin cel Mare). *Coloana comemorativă* apare la romani în perioada Republicii, devenind frecventă în epoca Imperiului roman (*Columna Traiana*).

5. **Urbanismul**

Orașul este cunoscut pentru prima oară în epoca bronzului din vechiul Orient, datorită concentrării într-un anumit loc a meșteșugarilor și negustorilor.

După originea lor, distingem orașe formate în jurul unui nucleu (templu ori reședința unui șef), orașe mesopotamiene și hittite – au un plan haotic; orașe întemeiate după un plan organizat. Teoreticianul normelor de întemeiere a orașelor printr-un plan sistematic a fost Hippodamos din Milet (secolul V î. Chr.).

Orașele întemeiate după un plan ordonat se împart în patru categorii (după caracteristicile acestuia): 1) planul reproduce *ordinea cosmică* (orașul chinezesc); 2) planul reproduce *ordinea socială* (orașul Illahum întemeiat de faraonul Senusret II); 3) *planul în tablă de șah* (urbanistica greacă); 4) *planul hippodamic* (Pireu, Pergam, Olynthe).

În epoca romană, orașul păstrează anumite caracteristici: poziția *extramuros* a cimitirului; concentrarea unor mari construcții publice: băi, hambare, reședința preotului, colegiul sacerdotal. Apoi, se remarcă

tendința de separare a cartierului religios de cel ce cuprinde instituțiile publice ori economice.

6. **Decorația monumentală**

Originea decorației monumentale se află în epoca neolitică (fresce sau sculpturi modelate în lut aflate în diferite complexe arheologice; exemplu: Căscioare, lângă Oltenița – cultura Gumelnița – unde s-a identificat o coloană pictată.

Fresca – pictură murală (Sumer – mileniul IV î. Chr.). Urme de culoare roşie, albă sau neagră au fost descoperite la Eridu şi Uruk, iar la Uqair s-au identificat, în „Templul Pictat", benzi simple, colorate, motive geometrice şi scene cu figuri umane şi animale.

În mileniul II î. Chr., tehnica picturii se înregistrează şi în Mesopotamia (palatul regal de la Mari). De la sumerieni preiau această tehnică *assirienii* şi *kassiții.*

În Egipt, pictura este expresia credințelor funerare, dar câteodată are şi rol decorativ; în Mesopotamia, aceasta era subordonată atât arhitecturii civile, cât şi celei religioase.

În cadrul civilizației greceşti se remarcă picturi cretane din epoca bronzului – Cnosos („Pasărea albastră"; „Doamnele în albastru", „Parizianca") sau Hagia Triada. În zona Mediteranei, rolul picturii era de a atenua lumina puternică ce invada interiorul construcțiilor. O întâlnim combinată cu sculptura în piatră, cu decorațiile în stuc. Epoca geometrică este o întrerupere a picturii asociate cu arhitectura şi sculptura, urmată de o perioadă de renaştere.

Numeroşi autori antici (Vitruvius, Plinius cel Bătrân) ne dau informații asupra unor pictori de seamă din lumea romană. Casele din Pompei şi Herculanum au păstrat documente de pictură murală.

În epoca imperială, acest gen de decorație monumentală evoluează şi frapează prin varietatea şi unitatea motivelor (casa Liviei, *Domus Aurea* – a împăratului Nero, *villa* lui Hadrian sau casele negustorilor de la Ostia). O a doua trăsătură a sa este respectarea relativă a unității artistice: împărțirea peretelui de decorat în panouri separate prin ghirlande de iederă, coloane filiforme. Spre deosebire de acest gen de prezentare, în cel al lumii cretano-miceneane şi al Orientului, scenele se desfăşoară continuu pe perete.

Cărămida smălțuită era folosită în decorarea porților monumentale, a zidurilor (frize din cărămizi smălțuite) cu subiecte de animale şi

personaje fantastice (de exemplu, zidul care străpungea calea sacră a Babilonului).

Mozaicul. În Antichitate se întrebuința atât pentru decorarea pereților, cât şi a pardoselelor. Originea artei mozaicului se regăseşte în Orientul Apropiat (Egipt, Mesopotamia). Perfecționarea sa tehnică şi picturală a fost realizată de şcoala de mozaicari din Alexandria. De aici s-a răspândit la Roma şi în restul Italiei (sfârşitul veacului II î. Chr.).

Apogeul artistic îl vor atinge mozaicurile bizantine din secolele V–VI (Ravena şi Constantinopol), cu un caracter monahal. Cele mai vechi ansambluri de decorație monumentală au fost la Sumer, unde fațade sau părți ale fațadelor erau împodobite cu motive geometrice (coloane, fresce), spre deosebire de lumea elenistico-romană, unde decorația se foloseşte numai în paviment, reprezentând o mare varietate de teme, iar decorul figurativ deține un loc important. Paralel cu policromia se dezvoltă şi tehnica în alb-negru.

Majoritatea elementelor decorative ale mozaicului roman sunt la început de proveniență elenistică, cu elemente: geometrice, florale, faunistice, tablouri mitice, portrete. De la Roma se răspândeşte în tot imperiul.

Relieful şi sculptura

Sculptura reprezintă arta de a crea imagini dintr-o materie solidă deosebită, scobită, topită, bătută cu ciocanul, modelată cu mâna.

După forma lor, monumentele sculpturale sunt: *reliefuri* şi *busturi.*

Relieful este de două feluri: *altorelieful* (figurile ies mai mult de jumătate în afara suprafeței plăcii) şi *basorelieful* (când figurile au o grosime mică).

Statuia reprezintă o sculptură independentă, nefiind legată de nici un plan. Când sunt reunite mai multe statui după criterii estetice sau narative, ele alcătuiesc un *grup sculptural.* Sculptura îşi are originea în neoliticul timpuriu: Catal-Hüyuk (teme religioase).

Reliefurile iau amploare în epoca de glorie a Regatului Assirian (reliefuri sculptate pe marmură şi alabastru, ce decorau palatele regale de la Ninive).

În Egipt se găsesc monumente asociate cu acest tip de decorații (exemple: Luxor, Abydos) sau temple funerare regale (templul funerar al lui Ramses II).

Reliefurile greceşti fac parte din ansambluri arhitectonice (temple, tezaure, altare).

La romani sunt preferate, spre deosebire de greci, temele mitologice.

Dacă, în vremea republicii romane, relieful se dezvoltă lent, în schimb, în vremea Imperiului, se disting trei etape de dezvoltare a sculpturii, care are un caracter comemorativ, prezentând într-o succe-siune continuă un anumit eveniment (tip columnă) sau fragmentând subiectul în metope (pe trofee şi pe arcele de triumf).

7. **Arta**

Arta preistorică reprezintă expresia materială a credinţelor religioase, fiind un element important în consolidarea solidarităţii grupului social respectiv.

Apariţia artei presupune capacitatea de a percepe realitatea vie în culori. Arta paleolitică este caracterizată prin desene, picturi, reliefuri sau gravuri de format mic şi reprezentări în *ronde bosse* (sculpturi în relief) făcute pe piatră, fragmente de os, fildeş. Această artă are o largă răspândire geografică în Anglia, Rusia (Siberia Occidentală), Africa şi Asia Mică. Cuprinde: obiecte de uz comun decorate (harpoane, bastoane de comandant), piese de podoabă (pandantive), sculpturi (statui în *ronde bosse*), basoreliefuri, gravuri, picturi.

În paleoliticul superior, paralel cu această artă, apare şi o artă parietală, din peşteri (gravuri, picturi), realizată în scopuri magice, utilitare. Tot în aceeaşi perioadă se fac şi podoabe (dinţi de animale şi scoici serveau pentru coliere). Dar şi aici intervine magia, bijuteriile fiind considerate aducătoare de noroc. Exemplu: scoicile în formă de valvă se credea că asigură fecunditatea.

Se confecţionau, totodată, statuete feminine *steatopige* (26.000–24.000 î. Chr.), găsite pe o arie întinsă geografică: Franţa, Italia, câmpiile de sud ale Rusiei. Accentuarea unor detalii ale acestor statuete a determinat legarea existenţei lor de un concept al fertilităţii; poartă denumirea, în literatura de specialitate, de „Venus”. (Exemplu: Venus din Willendorf). Se realizau şi imagini de animale. De asemenea, diferite obiecte personale şi unelte din os şi fildeş erau ornate cu linii incizate sau simple cruci.

Arta parietală din peşteri se găseşte concentrată în regiunea de sud-vest a Franţei şi nordul Peninsulei Iberice – Castilia şi Andaluzia. De asemenea, se întâlneşte în estul şi sudul Peninsulei Iberice (Levan-

tul spaniol), în sudul Italiei. La acestea se adaugă şi cercul oriental, cel african, respectiv regiunea Saharei şi, mai ales, Tassili (platou de roci) la răsărit de Libia.

Impulsul esenţial al artei parietale a venit de la ideea că vânătorul, pentru a trăi, depinde de vânătoarea uşoară şi abundentă. De aici, atenţia deosebită acordată redării naturale a animalelor (fără a forma grupuri) pe care le vânau, în raport cu prezentarea figurilor omeneşti, destul de rară şi hibridă.

Cele mai vechi reprezentări parietale corespund paleoliticului superior (anii 30.000–25.000 î. Chr.). Apogeul acestei arte corespunde anilor 10.000 î. Chr., iar în jurul anilor 7.500 î. Chr. aceasta dispare, rămânând numai în regiunea Tassili şi Levantul spaniol.

Era vorba, aşadar, de o producţie artistică, cu caracter sacru, realizată cu ajutorul unor unelte din silex sau cu ajutorul degetelor, iar culorile erau: oxid de magneziu, cărbune, depuse pe piatră ori pe plante.

În neolitic există tendinţa de dispariţie a picturilor rupestre, cu excepţia regiunilor Tassili şi Levantul spaniol. Excelează *arta minoră*: plastica antropomorfă feminină şi zoomorfă (din lut, os), ceramica cu elemente de decor antropomorf ori zoomorf sau chiar vase (Egipt, Siria, Iran, împrejurul bazinului mediteranean din sudul Europei).

În epoca bronzului şi în a doua epocă a fierului, pe măsură ce interesul omului se deplasează spre fenomenele cereşti, în artă se înregistrează trei tendinţe: 1) reducerea figurii umane, ca element decorativ în funcţia magică; 2) introducerea simbolisticii noi – discul solar cu raze, cercul cu raze (exemplu: cultura Monteoru); 3) în ultima fază a bronzului, dispariţia imaginilor figurative.

În cadrul statelor orientale, artistul lucrează la comanda suveranului. Este o artă din care absentează mişcarea şi cu o seninătate a figurii (Egipt).

În arta grecească, artistul respectă proporţiile naturale şi frumuseţea formei corpului uman – o frumuseţe idealizată. În epoca elenistică avem de-a face cu o bogăţie a ilustrării stărilor sufleteşti; se scoate în evidenţă chiar şi urâtul fizic.

Arta oficială romană este convenţională în redarea unor personalităţi politice (Augustus), cât şi în relieful istoric.

8. **Religia**

Arheologia încearcă să reconstituie apariţia şi evoluţia religiei. Datorită cercetărilor arheologice se pot cunoaşte: 1) anumite elemente de costum caracteristice, în concordanţă cu atributele divinităţii (exemplu: simbolul lui Zeus este fulgerul; tolba cu săgeţi şi câinele sunt atributele zeiţei Artemis); 2) gradul de organizare a ceremonialului religios. Încă din paleoliticul superior, anumite ritualuri se desfăşurau în lăcaşuri special amenajate; acestea devin curente în neolitic. În aceeaşi epocă apar şi o serie de ritualuri secundare, de sacrificii umane şi animale (Cehia, Slo-vacia, Ungaria ş.a.), gropi pentru ofrande. În epoca metalelor se folosesc vechile sanctuare şi sunt construite altele noi (în ţara noastră: Grădiştea Muncelului, Costeşti, Blidaru, Bâtca Doamnei, Barboşi).

O problemă importantă este aceea a împrumutului în materie religioasă dintr-o arie de civilizaţie în alta (exemplu: sincretismul dintre străvechi culte greceşti, culte orientale sau lumea tracică).

9. **Rit funerar**

Practicile funerare sunt dovedite arheologic începând cu paleo-liticul mijlociu. Tot datorită arheologiei s-a putut stabili ritul de înmormântare; inhumaţie sau incineraţie. Există multe dovezi arheo-logice de biritualism (inhumaţie şi incineraţie) datorat ritualului de tranziţie sau datorită ierarhiei sociale. Prin observaţii arheologice se stabileşte poziţia socială a celui înhumat, datorită inventarului existent în mormântul respectiv.

Asupra înmormântărilor de incineraţie se pot face observaţii legate de constituirea rugului (lemnul folosit la realizarea acestuia), modul de aşezare a corpului pe rug, durata arderii, tratarea oaselor calcinate. De asemenea, la incineraţie se observă: depunerea în groapă direct sau într-o urnă, precum şi forma gropii respective. În cadrul civilizaţiei miceniene s-au descoperit *morminte cu tholos* (acoperite cu o cupolă) şi *morminte cu dromos* (culoar de acces neacoperit, urmat de o poartă şi o cameră circulară cu cupolă — *tholos*).

La romani, din cele mai vechi timpuri se foloseşte incineraţia, paralel cu inhumaţia. Începând cu secolul II d. Chr. predomina ritul

inhumației. Cimitirele romane se întindeau pe ambele laturi ale drumurilor din apropierea orașelor.

Cele mai vechi morminte erau prevăzute cu urne funerare (formă de vas ori colibă depuse în gropi-puț).

În secolele II–IV se răspândesc sarcofagele.

Mobilierul funerar al mormintelor de inhumație era mult mai bogat şi mai variat comparativ cu cel al mormintelor de incinerație.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Bârzu, L., *Arheologie generală* (curs), Bucureşti, 1985.
2. Bârzu, L., *Curs de preistorie generală,* Bucureşti, 1991.
3. Turcu, Mioara, *Dicționarul cetăților şi aşezărilor fortificate geto-dacice,* Editura Fundației *România de Mâine*, Bucureşti, 2001.
4. Childe, G.V., *De la preistorie la istorie,* Bucureşti, 1967.

ISTORIA MEDIE UNIVERSALĂ (SECOLELE V-XIV)

Lector univ. dr. **ECATERINA LUNG**

I. STRUCTURI POLITICE ÎN EVUL MEDIU

1. Marile migraţii şi dispariţia Imperiului Roman de Apus

La sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea, Imperiul Roman este o monarhie centralizată şi birocratizată, în fruntea căreia se află împăratul, ce dispune de o autoritate teoretic necontestată. In practică există însă o serie de probleme grave, legate de dificultăţile de strângere a impozitelor, din ce în ce mai apăsătoare, de rigiditatea structurilor sociale, în cadrul cărora fiecare locuitor al Imperiului este legat pe viaţă de statutul său, de problemele economice cauzate de reculul demografic şi de nivelul scăzut al înzestrării tehnice. Armata suferă din pricina dificultăţilor de recrutare, datorate aceluiaşi recul demografic, ceea ce face necesar apelul la mercenari barbari. Pe plan spiritual, creştinismul (religie de stat din 381, din vremea împăratului Teodosie) tinde să înlocuiască definitiv vechea religie politeistă, clerul creştin dobândind poziţii din ce în ce mai importante în stat.

Dincolo de *limes* (graniţa fortificată a imperiului) se află diferite neamuri barbare, în principal de origine germanică, cu un stadiu inferior de dezvoltare (crescători de animale şi agricultori aflaţi în epoca fierului) şi interesate de bogăţiile imperiului. In afara organizării tribale tradiţionale, un rol important la barbarii germanici îl joacă şefii militari, care îşi constituie cete războinice din toţi cei ce doresc să-i urmeze în luptă, indiferent de originea lor etnică. Aceştia organizează expediţii de pradă ce pătrund tot mai frecvent pe teritoriul imperiului, deschizând drumul marilor migraţii.

Originari din Asia Centrală, *hunii* ajung în Europa prin anii ’70 ai secolului al IV-lea, şi în 375 distrug regatul ostrogot situat la est de Nistru, zdrobind apoi rezistenţa vizigoţilor, al căror centru se afla în Transilvania, şi se aşază în Pannonia, de unde organizează raiduri pustiitoare în Imperiul Roman. In 451, sub conducerea lui Attila, încearcă să supună Occidentul, dar sunt învinşi la Câmpiile Catalaunice. Puterea lor se destramă după moartea lui Attila, în 453.

Din Pannonia, unde se găseau la începutul secolului al V-lea, *vandalii* trec Rinul în 406 împreună cu alte neamuri barbare, apoi, după 409, se aşază în Spania. Sub presiunea vizigoţilor, trec în 428 Gibraltarul, cucerind Africa romană, pe care o stăpânesc până în 533, când sunt învinşi de Iustinian.

În urma invaziei hunilor, *vizigoţii,* care se găseau în teritoriul de astăzi al României, trec Dunărea în Imperiul Roman de Răsărit. După ce jefuiesc timp de mai multe decenii provinciile balcanice, merg sub conducerea lui Alaric în nordul Italiei, unde jefuiesc în 410 Roma. Incheie apoi pace cu romanii şi se aşază în sud-vestul Galiei, de unde încep şi cucerirea Spaniei, de la vandali. Repliaţi din secolul al VI-lea în Spania, ei organizează un regat cu capitala la Toledo, care dispare în urma invaziei arabe din 711.

Învinşi de huni şi obligaţi să-i urmeze în expediţiile lor, *ostro-goţii* se găseau, după moartea lui Attila, în Panonia. Sub conducerea lui Teodoric, în 489, ostrogoţii sunt trimişi de împăratul Zenon în Occident, acolo unde în 476 Odoacru îl depusese pe ultimul împărat, Romulus Augustulus. Teodoric şi armata sa reuşesc să-l învingă pe Odoacru şi în 493 ostrogoţii devin stăpânii Italiei. Din Ravenna, Teodoric guvernează peste goţi şi romani. După moartea sa, în 526, succesorii nu mai reuşesc să asigure echilibrul statului, iar tulburările interne furnizează pretextul intervenţiei lui Iustinian. Armata bizantină luptă împotriva goţilor din Italia din 534 până în 555, reuşind să desfiinţeze statul ostrogot, dar epuizând şi toate resursele peninsulei, care în curând va fi cucerită de longobarzi.

Originari din Scandinavia, *longobarzii* se găseau în secolul al VI-lea în Panonia, pe care o părăsesc în urma conflictelor cu avarii şi datorită perspectivei de a se aşeza în Italia. Solicitaţi de bizantini ca mercenari împotriva ostrogoţilor, longobarzii conduşi de Alboin întreprind din 568 cucerirea pe cont propriu a peninsului italiene. Foarte rapid cuceresc oraşele din nord, stabilindu-şi centrul la Pavia, şi continuă expansiunea spre sud. Nu reuşesc însă să pună stăpânire nici pe Roma, sediul papalităţii, nici pe Ravenna, reşedinţa exarhului bizantin, reprezentant al împăratului de la Constantinopol, nici pe sudul Italiei sau pe Sicilia, rămase sub control bizantin. De aceea, stăpânirea

longobardă nu poate niciodată să asigure unificarea întregii Italii, iar conflictele cu papii de la Roma, în încercarea de a cuceri vechea capitală a Imperiului, îi determină pe aceştia din urmă să ceară ajutorul regilor franci. In 774, Carol cel Mare, viitorul împărat, îl învinge pe ultimul lor rege, punînd capăt istoriei longobarde.

Saxonii se găseau, începând din secolul al III-lea, pe cursurile inferioare ale Wesserului şi Elbei. *Anglii* locuiau în sudul peninsulei Iutlanda, în vreme ce *iuţii*, un alt neam înrudit cu celelalte două, şi care le-a întovărăşit în migraţie, se găseau în nordul Iutlandei.

Migraţia acestor neamuri spre Britania a fost favorizată de părăsirea insulei de către trupele romane, la începutul secolului al V-lea. Chemaţi pe la mijlocul aceluiaşi secol ca mercenari de britonii roma-nizaţi, pentru a lupta cu scoţii şi picţii, înaintaşii irlandezilor şi ai scoţienilor de astăzi, anglii şi saxonii constată că fosta provincie romană oferă condiţii prielnice stabilirii lor. Grupuri din ce în ce mai numeroase încep să sosească de pe continent, îi masacrează pe britoni sau îi obligă să se refugieze spre Ţara Galilor, Cornwail sau Bretania franceză de astăzi (fosta Armorica). Pe la 500 apar primii regi, iar în secolul al VI-lea se conturează mai multe regate, care îşi dispută întâietatea şi se afirmă, în diferite etape: Northumbria, Wessexul, Kentul. Invazia vikingă creează mari dificultăţi anglo-saxonilor, care reuşiseră să se unifice sub stăpânirea regelui Alfred cel Mare (871-899). De-abia în secolul al XI-lea, regatul anglo-saxon îşi recapătă pentru o scurtă perioadă independenţa, în 1066 având loc cucerirea normandă sub conducerea ducelui Wilhelm.

La gurile Rinului, pe malul său drept, se găseau *francii*, o confederaţie de neamuri înrudite unele cu altele, individualizate în masa germanică relativ recent sub acest nume comun. Din a doua jumătate a secolului al III-lea au încercat mereu să invadeze Galia, fiind respinşi cu mare greutate de împăraţi. Un mare număr dintre ei intră în rândurile armatei romane din Galia, iar unii sunt aşezaţi de Imperiu în regiunile nordice ale acestei provincii, pentru a pune în valoare terenurile agricole abandonate. Spre deosebire de alţi migratori, ei nu au întrerupt niciodată contactul cu locurile de origine, ceea ce a contribuit la întărirea perma-nentă a elementului barbar aşezat în Galia. In 481, la conducerea unuia din regatele din zona Belgiei actuale vine Clovis, din dinastia mero-vingiană, care reuşeşte să-i elimine pe ceilalţi şefi barbari din fosta Galie romană. Convertirea sa de la păgânism la confesiunea populaţiei galo-romane a facilitat sinteza între cele două civilizaţii. La moartea sa, urmaşii îşi împart regatul, dar unitatea, teoretic, se menţine şi ea va fi

restaurată în secolul al VIII-lea de către dinastia Pippinizilor, din care se trage Carol cel Mare.

Marile migrații au adus cu ele distrugeri materiale şi pierderi de vieți omeneşti, dar evaluarea acestora trebuie făcută cu grijă şi fără exagerări. Societatea europeană s-a ruralizat, centrul de greutate al vieții oamenilor încetând să mai fie oraşul, dar procesul începuse încă din timpul crizei Imperiului roman. S-a schimbat şi înfățişarea etnolingvistică a Europei, dând naştere în Occident popoarelor moderne, de origine romanică, pe o parte, sau germanică, pe de alta. Transformarea Imperiului roman de apus s-a accentuat şi, în cele din urmă, acesta a dispărut, lăsând locul unor state succesoare, în care elementul germanic se suprapune vechilor structuri romane, dând naştere unei sinteze originale ce a stat la baza civilizației medievale. Spiritualitatea s-a modificat şi ea, atât pe baza aportului germanic, cât şi datorită creştinismului, acceptat în toate statele succesoare şi care vine cu propriile sale valori şi concepții. Între oameni s-au instituit relații personale, fie că era vorba de proprietarul de pământ şi țăranii care îl lucrau, fie de seniorul şi cei care îi datorau serviciu militar. Germenii relațiilor feudale care aveau să caracterizeze Europa medievală apăreau deja în statele succesoare.

2. **Regatele succesoare**

Aşezarea barbarilor în Imperiu s-a făcut în conformitate cu sistemul de încartiruire a soldaților romani, numit al *ospitalității*. Potrivit acestuia, proprietarii romani erau obligați să pună la dispoziția barbarilor între o treime şi două treimi din pământ, locuință, sclavi. În unele cazuri se pare însă că n-a fost vorba de o preluare a pământului, ci doar de încasarea unei cote-părți din veniturile aferente acelui pământ. Vandalii au confiscat pe scară largă pământul proprietarilor romani, iar anglo-saxonii i-au izgonit din ținuturile lor pe celții romanizați. Astfel, *aşezarea neamurilor germanice pe teritoriile romane a avut ca urmare un anumit transfer de proprietate*. În unele zone, germanicii au adus cu ei organizarea de marcă (longobarzii), dar în general au adoptat sistemul roman al proprietății private asupra pământului.

În momentul în care se aşază pe teritoriul Imperiului, neamurile germanice sunt conduse de şefi militari, care, din punctul de vedere al poporului lor, sunt regi, dar din punctul de vedere al Imperiului sunt considerați generali sau funcționari romani. *Regii barbari* respectau, în mod teoretic, drepturile împăratului din Răsărit şi se proclamau drept

reprezentanți ai acestuia, în general în virtutea unui *foedus*, tratat de alianță militară.

Concepția despre autoritatea monarhică rămâne în esență una de tip roman. Suveranul tinde să aibă o putere absolută, pe care vechile instituții tribale n-o mai pot controla. Se contura şi o anumită concepție despre stat, văzut ca patrimoniul unei familii, care poate fi împărțit urmaşilor, ca în cazul francilor. *Regalitatea barbară încearcă să păstreze aparența imperială*, regii preluând o serie de prerogative ale împăratului roman. Funcției lor prioritar militare, aceştia îi adaugă şi *calitatea de legislatori, împărțitori de dreptate, şefi ai administrației şi apărători ai bisericii*.

În statele barbare întemeiate pe continent a existat regimul personalității legilor, potrivit căruia un om era judecat după legea neamului său: romanii după dreptul scris roman, iar barbarii după cutumele lor. Regii reprezentau şi instanța supremă de judecată, fiind accesibili celor care doreau să facă apel la ei.

Ca şefi ai administrației, regii barbari din Italia, Galia, Spania păstrează în mare parte aparatul de stat roman, pe care nu aveau cu ce să-l înlocuiască. O situație aparte se întâlneşte doar în Britania anglo-saxonă, unde structurile romane s-au prăbuşit total şi unde migratorii germanici nu au mai găsit elemente de administrație pe care să le preia direct.

Merită menționat şi cazul special al episcopilor, care foarte frecvent, în cazul în care dispărea administrația laică de sorginte romană, preluau unele din atribuțiile vechilor funcționari imperiali, mai ales la nivelul oraşelor, cărora le asigurau apărarea.

Regii barbari îi imită pe împărați şi în ceea ce priveşte funcția de apărători ai bisericii. Un caz aparte îl constituie Clovis, regele francilor, care trece de la păgânism direct la ortodoxie, fără a mai trece printr-o etapă ariană, ca alți regi germanici. Convertirea lui la creştinism (496 sau 508) a creat premisele sintezei rapide dintre franci şi populația galo-romană, condiție a soliditătii statului franc. În 589 se converteau şi vizigoții de la arianism la dreapta credință, iar pe la mijlocul secolului al VII-lea arianismul dispărea şi din statul longobard. În 597 începea convertirea anglo-saxonilor, prin botezul regelui Aethelbert din Kent. Pretutindeni se instaurau relații foarte bune de colaborare între stat şi biserică, regalitatea oferind acesteia surse de venit (mai ales danii de pământuri) şi protecție, iar biserica punând la dispoziția regilor mijloace de legitimare ideologică (ungerea apare

pentru prima dată în Spania vizigotă) şi cadre pregătite pentru îndeplinirea funcţiilor administrative. Colaborarea regilor cu episcopii şi abaţii este o caracteristică a regatelor succesoare europene.

3. **Statul carolingian**

Datorită unei succesiuni de regi slabi şi epuizării pământurilor pe care le dăruiseră pentru a-şi asigura fidelitatea aristocraţiei, dinastia merovingiană a pierdut treptat puterea reală. Ultimii reprezentanţi ai ei, „regii trândavi", lăsaseră conducerea regatului majordomilor. Pipinizii aveau domenii importante în zona Belgiei actuale şi reprezentau marea aristocraţie francă din nord, ceea ce explică şi treptata consolidare a puterii lor. Carol Martel (719-741) consolidează poziţia familiei şi îşi sporeşte prestigiul prin înfrângerea arabilor, ce efectuau raiduri din ce în ce mai îndrăznețe în Occident, la Poitiers (732). Pepin cel Scund (majordom între 741-751) hotărăşte să transforme puterea efectivă pe care o deţinea într-o regalitate de drept.

Pepin dorea să-şi asigure legitimitatea, iar sprijinul putea veni din partea papei de la Roma, cel mai important episcop din Occident. Acesta era ameninţat de longobarzi, care doreau să cucerească în sfârşit Roma şi să facă din ea centrul unei regat italian unificat. Teoretic, papa era supusul împăratului de la Constantinopol, dar în contextul frământat al secolului al VIII-lea (criza iconoclastă, atacurile arabe) devenise clar că de la Bizanţ nu poate veni nici un ajutor. De aceea, episcopul de Roma s-a adresat celei mai mari puteri a Apusului din momentul respectiv, care era Regatul francilor, cârmuit de fapt de majordom. În urma înţelegerii dintre cele două părţi, oastea trimisă de Pepin intervine în Italia, îi învinge pe longobarzi şi cedează papei o parte din teritoriile cucerite, care vor constitui de acum încolo baza teritorială a statului pontifical. În schimb, în 751 legatul papal îl unge pe Pepin rege, consfinţind astfel înlăturarea ultimului merovingian. Trei ani mai târziu, papa în persoană îl unge din nou ca rege pe Pepin, împreună cu soţia şi cu cei doi copii, conferind astfel o şi mai mare legitimitate *noii dinastii, carolingiene.*

Pipinizii aveau aceeaşi concepţie patrimonială despre stat precum merovingienii, astfel că la moartea lui Pepin cel Scund, în 768, regatul se împarte între fii săi Carloman şi Carol. Acesta din urmă rămâne însă foarte repede singurul rege şi continuă opera tatălui său.

În vremea lui Carol Martel fusese deja cucerită Frizia, zona din nordul Olandei actuale, şi acum stăpânirea acesteia este consolidată. *Carol cel Mare continuă expansiunea începută de înaintaşii săi pe trei direcţii principale: sud-est : Italia, sud-vest : Spania şi est : Germania*.

În Italia intervine împotriva longobarzilor pe care îi supune în 774, luându-l prizonier pe regele lor Dezideriu şi intitulându-se el însuşi „rege al francilor şi al longobarzilor".

În Spania declanşează un „război sfânt" împotriva musulmanilor şi reuşeşte să cucerească teritorii până în zona Barcelonei (778), care devine şi capitala „mărcii Spaniei".

În est, s-au purtat lupte încrâncenate cu saxonii (772-803), în care cucerirea s-a combinat cu creştinarea forţată, prin măsuri draconice împotriva celor care, refuzând credinţa lui Carol, respingeau de fapt autoritatea lui. În Germania centrală au fost cucerite Bavaria şi Carinthia. Tot în est, expansiunea a ajuns până în Panonia, unde avarii îşi stabiliseră un important centru de putere. Prin distrugerea ringului avar (796), stăpânirea lui Carol ajungea până la Dunărea mijlocie şi Drava.

Statul franc devenise acum un conglomerat de popoare, de origini şi limbi diferite (germanici, romanici, slavi), care punea probleme de apărare şi de organizare. Pentru apărare, în regiunile limitrofe au fost organizate mărci de graniţă: marca Spaniei, marca panonică, marca de răsărit, marca daneză. Consolidarea stăpânirii sale avea însă nevoie şi de un suport ideologic, găsit în restaurarea imperiului în Occident.

În urma cuceririlor, regatul francilor devenise cel mai important din Occident, şi papa, dornic să-şi asigure protecţia suveranului franc şi să restaureaze autoritatea imperială în Occident, *l-a proclamat pe Carol împărat la 25 decembrie 800*. Statul condus de Carol, chiar dacă se voia o restaurare a imperiului roman, era în multe privinţe diferit de acesta. Din punct de vedere teritorial, nu încorpora teritorii altădată romane (Spania, Britania), iar pe de altă parte, se extinsese în zona germană ce nu fusese niciodată stăpânită de romani. Era un stat centrat pe spaţiul franc şi orientat din punct de vedere economic spre nord, şi nu spre Mediterana, în acel moment controlată de arabi. Deşi la suprafaţă părea inspirat de modele romane, imperiul a rămas unul franc, în care se menţinea concepţia patrimonială despre stat, văzut nu ca un domeniu public (*res publica*), ci drept o proprietate personală a suveranului, care îl lasă moştenire şi mai ales îl poate împărţi.

Fiul lui Carol cel Mare, Ludovic cel Pios (814-840), a fost un împărat influenţabil, care, pe de o parte, a continuat opera tatălui său,

de uniformizare, mai ales religioasă a statului, dar pe de alta, a fost incapabil să rezolve problemele de succesiune. Urmaşii săi au împărţit imperiul în 843 printr-un acord prin care lui Carol cel Pleşuv îi revenea Francia Occidentală (în mare Farnța actuală), lui Ludovic Germanicul, Francia Răsăriteană (actuala Germanie) şi lui Lothar, Italia şi zona intermediară între cele două stăpâniri ale fraţilor săi (viitoarea Lotaringie). Lothar păstra însă titlul de împărat şi o întâietate onorifică între fraţii săi. Aceasta a marcat împărţirea definitivă a Imperiului carolingian şi în scurtă vreme căderea în desuetudine a titlului imperial. Readucerea sa în actualitate avea să survină de-abia în 962, însă sub o altă dinastie germană, a ottonienilor.

În ce priveşte organizarea internă a imperiului, *puterea centrală* este asigurată de împărat şi de anturajul lui, „palatul", (cu menţiunea că nu mai există funcţia de majordom, pe care suveranul o exercită singur). Nu există o capitală propriu-zisă, necesitatea suveranului de a fi prezent personal în diferite puncte ale imperiului şi de a consuma la faţa locului produsele ce se puteau transporta cu greu ducând la o deplasare a curţii între mai multe reşedinţe. Totuşi, cea preferată, mai ales în ultimii ani ai vieţii lui Carol, a fost la Aachen, unde şi Ludovic cel Pios încearcă să stabilească o adevărată reşedinţă imperială. Împăratul concentrează în mâna sa toate puterile: judiciară, administrativă, religioasă şi militară. El legiferează în toate aceste domenii prin intermediul unor *capitulare*, redactate în formă de capitole şi având putere de lege pe întreg teritoriul Imperiului. Controlul aplicării politicii imperiale este asigurat de trimişii suveranului, *missi dominici*, care se deplasează regulat în teritoriu, câte doi - un laic şi un cleric. Aceştia inspectează, primesc rapoarte sau plângeri, transmit hotărârile împăratului.

Puterea locală este exercitată în circumscripţiile administrative de comiţi, duci (cu o funcţie militară mai pronunţată) sau marchizi (comiţii din mărcile de apărare). Aceştia exercită pe plan local puterea administrativă, judiciară şi militară, fiind recompensaţi prin păstrarea unei cote părţi din impozite sau amenzi judiciare. Fac parte din aristocraţie şi sunt legaţi de suveran prin jurământul de fidelitate pe care Carol îl impune tuturor oamenilor liberi în încercarea de a da coerenţă stăpânirii sale. Vasalitatea (sistem de obligaţii reciproce în care prestarea slujbei militare se face în schimbul unor avantaje materiale şi este garantată prin jurământ) este deci văzută ca un mijloc de guvernare a imperiului.

Un alt mijloc de guvernare a imperiului a părut la un moment dat şi imunitatea, prin care unui mare proprietar, laic sau eclesiastic, i se acordau toate puterile judiciare şi fiscale pe domeniul său, unde agenţii puterii imperiale nu puteau intra. Iniţial derogare a unor responsabilităţi, imunitatea a devenit mai târziu un mijloc de subminare a puterii suveranului.

De asemenea, în guvernarea imperiului un mare rol i-a fost acordat bisericii, episcopii sau abaţii fiind folosiţi ca missi, iar clerul în general furnizând ştiutorii de carte necesari pentru administrare.

Rezultatul acţiunilor întreprinse de Carol cel Mare şi urmaşii săi a fost renaşterea ideii de imperiu creştin în Europa apuseană, idee care sub diferite forme va supravieţui până în epoca modernă, dând o anume identitate comună civilizaţiei europene.

4. **Feudalismul**

Într-o lume redevenită în largă măsură rurală şi în care circulaţia monetară s-a redus foarte mult, pământul reprezintă cea mai sigură bogăţie şi un mijloc frecvent folosit pentru a recompensa serviciile aduse. În schimbul slujbelor care le-au fost prestate, regii merovingieni fac danii în pământuri apropiaţilor lor, pentru a-şi asigura credinţa acestora şi a-şi spori autoritatea asupra lor. Dar cum aceste danii sunt cel mai adesea necondiţionate, şi făcute pentru slujbe trecute, credinţa celui ce le-a primit există atâta vreme cât se mai găseşte la dispoziţia regelui pământ din care să facă noi daruri. În momentul în care fondul funciar este epuizat, regii îşi pierd autoritatea, aşa cum s-a întâmplat cu ultimii merovingieni, care din pricina neputinţei de a se impune au fost denumiţi „regi trândavi". Numele sub care este cunoscută această danie necondiţionată este beneficiu, de la cuvântul latin *beneficium,* care însemna chiar „binefacere".

În epoca francă, practica prin care un om liber intra în serviciul unui personaj important este cunoscută sub numele de *vasalitate*. Cel ce intră în slujba cuiva, oferindu-i serviciile sale şi supunerea sa desăvârşită, începe să fie numit *vasal*. Cel care îl ia sub protecţia sa, asigurându-i şi mijloacele de subzistenţă, poartă numele de *senior*. Legătura între cei doi este una personală, întărită prin jurământ, astfel încât să garanteze că vasalul îşi va îndeplini obligaţiile, în general militare, iar seniorul îi va asigura existenţa, întreţinându-l la curtea sa, oferindu-i hrană, haine, arme şi alte daruri.

În secolul al VIII-lea, pentru întreținerea vasalului începe să fie cedată o bucată de pământ, numită în acte *beneficiu*, apoi *fief* sau *feud.* Se constată deci *fuzionarea celor două instituții, până atunci separate, beneficiul şi vasalitatea*. Vasalii încep astfel să fie *casati*, adică înzestrați cu gospodărie proprie şi nu întreținuți la curtea seniorului lor.

Pentru a face față unor probleme noi, precum pericolul reprezentat de invaziile arabe, majordomul Carol Martel recurge la acordarea de beneficii pe scară largă luptătorilor săi, de această dată condiționându-le de prestarea slujbei militare.

Stabilirea relațiilor vasalice, într-o societate care cunoaşte prea puțin scrisul, este exprimată printr-o ceremonie publică, alcătuită din acte riguros codificate, care presupun un ansamblu de comportamente simbolice (gesturi şi cuvinte) ale celor doi participanți. Ceremonia intrării în vasalitate cuprinde *omagiul,* act prin care vasalul îngenunchează în fața seniorului, şi, punându-şi mâinile împreunate în mâinile acestuia, în semn de supunere, declară că vrea să devină „omul" lui. Seniorul trebuie să-i strângă mâinile, în semn de acceptare şi de asigurare a protecției, apoi cei doi se sărută pe buze, pentru a marca înțelegerea şi a arăta că ea s-a făcut între oameni egali. Apoi, vasalul trebuie să depună un *jurământ de credință* față de seniorul său, pe Evanghelii sau pe sfinte moaşte, obiecte sfințite menite să întărească forța cuvintelor rostite. În final, seniorul dă vasalului *învestitura fiefului,* care constă din înmânarea unui obiect simbolic (sceptru, steag, nuia, sabie, bucată de pământ etc.), care desemnează feudul ce va intra astfel în posesia vasalului. Vasalul poate primi nu doar pământ, ci şi alt fel de venituri, cum ar fi dreptul de a percepe anumite vămi sau taxe, important fiind doar ca seniorul să-i pună la dispoziție mijloace prin care acesta să se întrețină şi să-şi procure armamentul, din ce în ce mai costisitor (cal, zale, armură, spadă, lance etc.), care-i era necesar pentru a-şi îndeplini funcția militară.

Legătura stabilită între cei doi printr-un astfel de *contract vasalic* este personală şi trebuie reînnoită la moartea uneia dintre părți. Aceasta înseamnă şi că feudul rămâne de drept în proprietatea seniorului, vasalul având asupra lui doar drepturi de posesie şi de folosință. În fapt însă, feudul se va transmite ereditar în familia vasalului, cu condiția ca urmaşii acestuia să presteze la rândul lor omagiu şi jurământ de credință seniorului.

Contractul vasalic creează drepturi şi obligații reciproce. Vasalul are față de seniorul său îndatoriri negative: de a nu-i prejudicia în

vreun fel bunurile, persoana, familia şi onoarea, şi îndatoriri pozitive, rezumate în formula *sfat şi ajutor*.

Sfatul presupunea obligaţia vasalului de a-l asista pe seniorul său când acesta împarte dreptatea în tribunalul seniorial, de a-l ajuta să găsească soluţii în situaţii dificile, ca de exemplu în timpul luptelor, de a fi prezent la castel în ocazii solemne, cum ar fi depunerea omagiului de către alţi vasali.

Ajutorul este, în principal, de două feluri: bănesc (răscumpărarea seniorului căzut prizonier, armarea drept cavaler a primului fiu, căsătoria primei fiice, plecarea seniorului în cruciadă) şi militar. Ajutorul militar constă în sprijinul armat dat de vasal seniorului său ori de câte ori acesta avea nevoie, dar cu trecerea timpului, beneficiind şi de încercările bisericii de a limita războaiele, acest sprijin a fost restrâns la participarea timp de 40 de zile pe an la o campanie. Posibilitatea vasalului de a părăsi lupta în momentul când considera că şi-a îndeplinit obligaţia militară făcea ca trupele recrutate pe acest principiu feudal să fie lipsite de disciplină şi de coeziune.

La rândul său, seniorul are obligaţii faţă de vasal, între care să-i pună la dispoziţie mijloace de întreţinere şi să nu-l lipsească în mod nejustificat de ele, să-i ofere protecţie, sprijin armat şi bănesc la nevoie. În cazul în care vasalul îşi încalcă obligaţiile asumate, este considerat trădător (*felon*), iar feudul poate fi reluat de senior. Dacă seniorul îşi nedreptăţeşte grav vasalul, atentând la viaţa sa ori a familiei sale, la onoarea soţiei sau refuzând să-l ajute la nevoie, acesta poate rupe jurământul de fidelitate, păstrând feudul şi depunând jurământ seniorului acestuia. Dacă nu există un senior suprem, atunci el poate păstra feudul ca *alodiu*, adică liber de obligaţii vasalice.

Datorită necesităţilor de a organiza apărarea la nivel local, şi un vasal al împăratului putea să-şi creeze proprii vasali pentru a avea la dispoziţie oameni înarmaţi. Aceştia, datorită relaţiei personale stabilite, îi datorau credinţă lui, dar nu şi seniorului lui. Pe de altă parte, o persoană putea avea mai mulţi seniori, cărora le jura credinţă (omagiu multiplu), astfel că era posibil să apară dificultăţi dacă seniorii intrau în luptă unii împotriva altora. Pentru a se rezolva astfel de situaţii, s-a inventat *omagiul ligiu* (principal), mai important decât *omagiile plane* (secundare). Astfel, numai seniorului căruia i se prestase *omagiul ligiu* i se datora credinţă împotriva tuturor, inclusiv a unor seniori cărora li se prestase *omagiul plan*.

Problema cea mai mare a sistemului instaurat de relațiile feudo-vasalice este însă aceea că, prin caracterul lor personal, ele creează o ruptură între monarh şi masa supuşilor săi, care îşi vor asculta proprii seniori în detrimentul regelui, suveran pentru toți, dar suzeran (senior) doar pentru vasalii săi direcți. Aceasta a condus la fenomene de fragmentare a autorității politice în regat, la crearea principatelor teritoriale, care marchează o parte importantă a istoriei medievale europene.

5. Imperiul ottonian

După stingerea în 911 a dinastiei carolingiene în Germania, titlul imperial este restaurat de regele Otto I (936-973). Acesta reuşeşte să limiteze independența ducatelor, în a căror alcătuire teritorială intervine, trecând la amputări şi comasări, care conduc treptat la pierderea caracterului lor etnic. În condițiile în care funcția ducală redevine revocabilă şi nu se pot constitui dinastii (cu excepția Saxei, rămasă centrul puterii Ottonienilor), ducatele evoluează spre simple structuri teritoriale. Otto I preferă să se alieze cu episcopii, cărora le deleagă puteri în teritoriu, deoarece aceştia nu puteau constitui dinastii care să concureze regalitatea şi pentru că aveau un prestigiu spiritual care putea fi pus în serviciul autorității centrale. În schimbul donațiilor şi privilegiilor, episcopii prestează omagiu regelui, care le acordă învestitura pentru funcția lor eclesiastică. Biserica germană devine una regală şi apoi, după 962, imperială, cheie de boltă a statului ottonian.

În afara succeselor pe plan intern, Otto are şi remarcabile realizări externe. La Lechfeld, în 955, regele german obține o victorie împotriva ungurilor, care marchează sfârşitul incursiunilor acestora împotriva Europei occidentale. De asemenea, Otto îşi impune voința în Italia, unde la 2 februarie 962 era încoronat împărat.

Ca şi în vremea lui Carol, *restaurarea imperială se baza pe expansiunea teritorială şi pe consolidarea puterii în interiorul unui stat germanic*. Spre deosebire de predecesorii săi italieni, care purtaseră în ultimii ani titlul de împărat, Otto adaugă ideii imperiale conservate la Roma *dimensiunea universală, conținută în misunea de apărător al Bisericii*.

Colaborarea strânsă între Otto şi Biserică se manifestă cu şi mai multă putere după asumarea titlului imperial, cînd continuă opera de extindere a creştinismului în teritoriile slave, ungureşti sau daneze. La moartea sa, Imperiul ottonian redevenise prima putere a lumii occidentale.

Otto al II-lea (973-996) continuă politica tatălui său, dar trebuie să facă față unor probleme apărute în spațiul slav. Domnia sa este marcată de preocuparea pentru problemele interne ale Germaniei, ceea ce lasă în umbră misiunea imperială.

Aceasta a fost reluată de fiul şi succesorul său, Otto al III-lea (996-1002). Fiul unei principese bizantine, profund influențat de aceasta şi de anturajul ei, Otto încearcă să concretizeze o idee imperială marcată de componenta romano-bizantină. Colaborează strâns cu scaunul pontifical, pe care în 999 îl atribuie vechiului său profesor şi prieten, Gerbert. Acesta îşi ia numele de Silvestru, după papa contemporan cu Constantin cel Mare, ilustrând astfel intenția perfectei colaborări între Imperiu şi Biserică, în mod tradițional atribuită primului împărat creştin. Otto al III-lea încearcă să realizeze un imperiu creştin în care Biserica să fie subordonată puterii împăratului. Dimensiunea creştină a imperiului lui Otto al III-lea este demonstrată şi de continuarea acțiunii de evanghelizare a păgânilor (pruşii sau ungurii), ca şi prin crearea de noi episcopate. Universalismul imperiului este dovedit de implicarea sa în consacrarea unor regate subordonate, precum cel polonez, sau chiar crearea unora noi, precum cel maghiar. Principele ungur Vayk, prin creştinare, primeşte numele de Ştefan şi împăratul îi trimite o coroană, ceea ce semnifica transformarea stăpânirii sale într-un regat de tip occidental.

În interiorul Imperiului intervin însă probleme şi în 1001 Otto al III-lea este obligat să plece din Roma. Moare în ianuarie 1002, când se pregătea s-o recucerească.

Dispariția prematură a lui Otto al III-lea a pus capăt aspirațiilor universale ale Imperiului. Urmaşii săi se vor preocupa de problemele interne, iar Imperiul îşi întăreşte din ce în ce mai mult caracterul german. Titlul pe care acesta îl poartă de acum înainte, *Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană*, ilustrează menținerea unei ideologii universale grefată însă pe resurse şi pe interese germane.

6. **Evoluția statului medieval (secolele X-XV)**

Statul medieval poate fi definit drept un ansamblu de instituții care exercită puterea asupra unui teritoriu şi asupra unei anumite populații. Aceste instituții pot fi grupate în două mari categorii: *centrale* (*care cuprind monarhia, curtea regală şi aparatul de stat derivat din ea*) şi *reprezentative (adunări ale categoriilor privilegiate).*

Statul medieval cunoaşte în evoluţia sa mai multe etape: *monarhia feudală* sau seniorială, *monarhia stărilor*, *monarhia centralizată*.

Folosirea sistemului relaţiilor de vasalitate, considerat la început un mijloc de bună guvernare, a condus sub urmaşii lui Carol cel Mare la destră-marea imperiului şi formarea unor numeroase centre de putere la nivel local. Regii stăpâneau doar nominal teritoriul statului, puterea reală fiind exercitată de diferiţii feudali locali (principi, duci, comiţi, marchizi, baroni, castelani, etc.). Regăsim aceste fenomene de fărâmiţare feudală întovărăşite adesea de anarhia ce caracterizează slăbirea puterii centrale a monarhului în Franţa secolelor IX-XI, în Germania în secolele XIII-XV etc.

Fărâmiţarea feudală a făcut ca titlul monarhic în Occident să fie mai mult nominal, autoritatea regelui asupra teritoriului regatului să fie proporţională cu resursele pe care i le punea la dispoziţie domeniul funciar stăpânit în nume propriu. Regele îşi datorează autoritatea pe care o mai are faptului că, teoretic, este suzeranul tuturor marilor seniori ai regatului şi nu poate fi vasalul nimănui. Bineînţeles, un rege poate fi vasalul altui rege, cazul cel mai cunoscut fiind cel al regelui Angliei, vasal regelui Franţei pentru Normandia, Acvitania şi alte posesiuni de pe continent. Bazându-se pe sistemul relaţiilor de vasalitate şi pe atribuţiile de mare senior pe care regele le are pe domeniul său personal, această etapă din evoluţia statului medieval poate fi numită a *monarhiei senioriale.*

Monarhia reprezintă deci o instituţie care garantează menţinerea unităţii ţării în faţa pericolelor externe, dar şi interne, reprezentate de o excesivă fărâmiţare a autorităţii. Regele este superior celorlalţi mari seniori din cuprinsul regatului prin ungere, ceremonie cu caracter religios care subliniază faptul că el deţine autoritatea de la divinitate.

Curtea regală (*curia regis*) cuprinde persoane care iniţial asigurau serviciul personal al regelui, dar care treptat primesc atribuţii mai bine definite. Crearea unor servicii specializate, care să asigure gestionarea finanţelor, împărţirea dreptăţii, buna administrare prin intermediul cancelariei, este semnul maturizării statale. *Armata* evoluează treptat, cuprinzând trupele puse la dispoziţie de membrii curţii regale, la care se adaugă oastea vasalilor regali, pe care aceştia trebuie să o pună la dispoziţia suveranului în virtutea obligaţiei lor de a-i da ajutor (*auxilium*) în caz de nevoie. O astfel de oaste era indisciplinată, marii feudali refuzând adesea să se supună unei conduceri unice; instabilă, deoarece, la expirarea termenului pentru care erau obligaţi

prin jurământ să-şi urmeze la luptă seniorul, vasalii se puteau retrage din campanie fără să fie învinuiți de trădare.

Nesiguranța provocată de războaiele dintre feudali a determinat grupurile sociale care nu se puteau apăra singure, precum clericii şi orăşenii, să sprijine restabilirea autorității monarhice şi eliminarea fărâmițării, punându-i la dispoziție bani, ostaşi, specialişti ştiutori de carte. La creşterea puterii regale au contribuit şi dezvoltarea economică, înflorirea comerțului şi a oraşelor, care au creat condițiile exercitării autorității pe o scară mai largă decât înainte. Schimbările în tehnica şi organizarea militară, care au făcut să scadă rolul cavaleriei nobiliare în favoarea pedestraşilor înarmați cu arcuri, arbalete şi apoi cu arme de foc, au contribuit la reducerea rolului militar al nobilimii. În acelaşi timp însă, regalitea, care dispunea de resurse mai importante, îşi forma armate mai moderne, alcătuite din profesionişti

Monarhia, deşi consolidată, nu putea rezolva singură toate problemele guvernării, astfel încât a fost necesară colaborarea cu reprezentanții stărilor sociale privilegiate (clerul, nobilimea, orăşenii bogați). Aceştia au constituit adunări reprezentative, cunoscute sub diferite denumiri: State Generale în Franța, Parlament în Anglia, Cortesuri în Peninsula Iberică. În secolele XIII-XV, datorită colaborării dintre autoritatea monarhică şi aceste adunări ale reprezentanților stărilor privilegiate, statul medieval din anumite zone ale Europei este considerat *monarhie a stărilor.*

Centralizarea statală, procesul prin care sunt eliminate centrele locale de putere în favoarea unei unice puteri a monarhului, s-a desfăşurat între secolele XI-XIII în condiții diferite în diferitele regiuni ale Europei care au reuşit să depăşească starea de fărâmițare. Centralizarea, care presupunea, pe de o parte, unificarea întregului teritoriu al țării în jurul domeniului stăpânit direct de rege, iar pe de altă parte, stabilirea aceloraşi instituții în tot regatul, a beneficiat şi de argumentele teoretice aduse de *legişti*. Oameni cu pregătire în domeniul dreptului, în momentul în care în Occident reîncepe folosirea legilor scrise, de origine romană, în defavoarea legiuirilor nescrise, cutumiare, aceştia argumentează superioritatea regelui asupra principilor teritoriali şi faptul că deasupra lui nu există o altă autoritate. „Regele e împărat în regatul său", spun legiştii francezi în secolul al XIII-lea, opunându-se astfel în acelaşi timp şi puterii principilor locali, dar şi pretențiilor împăratului german la o autoritate superioară celei regale.

Creşterea puterii monarhice în direcţia centralizării nu a fost posibilă în Germania şi Italia, unde condiţiile interne au condus la menţi-nerea fărâmiţării politice, predominând principatele şi oraşele-state.

Tendinţa care se constată în ţări precum Franţa, Anglia, Spania, Portugalia este de întărire a puterii regale în detrimentul celei a marilor feudali. O contribuţie importantă a avut-o stabilirea unor impozite percepute de pe teritoriul întregului regat. La început cu caracter extraordinar, impuse de nevoia purtării războaielor, taxele devin permanente şi regulate, punând astfel la dispoziţia regalităţii sume incomparabil mai mari decât cele de care dispuneau principii teritoriali. Impunerea acestor contribuţii s-a făcut cu ajutorul *instituţiilor reprezentative, care îi reuneau pe delegaţii stărilor privilegiate*. Aceste adunări au susţinut regalitatea în procesul de centralizare prin aprobarea impozitelor, dar au încercat, mai ales în condiţii de criză, să împartă cu puterea centrală guvernarea statului. Eşuat în Franţa şi Peninsula Iberică, acest deziderat a devenit realitate în cazul Angliei. În afara acestor instituţii reprezentative, care acţionau la scara întregii ţări, existau şi *adunări ale stărilor provinciale*, constituite la nivel local şi care îşi asumau unele atribuţii privitoare la gestionarea treburilor locale.

Curia regală se specializează din ce în ce mai mult, apar funcţii bine definite, atribuite unor dregători care au atribuţii legate de serviciul personal al monarhului, dar şi privitoare la tezaur, cancelarie, armată etc. Se conturează un *consiliu regal,* în care intră nobili, reprezentanţi ai clerului, legişti care contribuie la dezbaterea şi luarea hotărârilor importante în politica internă şi externă a ţării.

Pentru o mai bună administrare a teritoriului, regalitatea apelează la o serie de organe locale, menite să asigure autoritatea regelui în teritoriu: prepoziţi, balivi, seneşali în Franţa, şerifi în comitatele engleze, coregidori în Spania. În general, atribuţiile acestor reprezentanţi locali erau complexe: militare, administrative, fiscale, judiciare.

Tribunalele regale sunt alte instituţii importante în procesul întăririi puterii centrale. Dacă, în perioada monarhiei feudale sau senioriale, împărţirea dreptăţii era un drept al fiecărui senior local, în perioada monarhiei stărilor, exercitarea justiţiei este concentrată în mâinile reprezentanţilor regelui. În Franţa, din secolul al XIII-lea, în urma specializării curiei regale apare Parlamentul, instanţă supremă de justiţie. Alături de acesta, din secolul al XV-lea, existau şi parlamente provinciale, cu aceleaşi atribuţii. În Anglia, tribunalele regale îşi

extind competențele la scara întregii țări încă din secolul al XII-lea, paralel cu elaborarea unui drept comun, care să nu mai țină seama de diferitele cutume locale.

Condițiile politice diferite au făcut ca procesul de centralizare să aibă caracteristici aparte în diferitele state ale Europei. În Franța, centralizarea, pe lângă aspectul instituțional, a avut o importantă componentă teritorială, fiind nevoie de unificarea cu domeniul regal a teritoriilor controlate de mari nobili, şi de asemenea punându-se pro-blema eliberării unor părți ale teritoriului francez care erau stăpânite de englezi (în cadrul Războiului de 100 de ani). Deoarece Anglia fusese cucerită de normanzi de la anglo-saxoni în 1066, iar regele Wilhelm Cuceritorul împărțise pământul vasalilor săi direcți, aici nu au avut loc fenomene de fărâmițare atât de puternice precum în Franța, astfel că aspectul principal al centralizării a fost cel instituțional. În Peninsula Iberică, prin cucerirea arabă, s-a introdus o linie de demar-cație între teritoriile creştine şi cele stăpânite de Islam, ceea ce a făcut ca aici eliberarea de sub stăpânirea arabă şi unificarea instituțională să se desfăşoare paralel.

Dinastia capețiană a fost cea care a reuşit centralizarea politică a *Franței*. Regele Ludovic al VI-lea (1108-1137) dă semnalul luptei de restaurare a ordinii în domeniul regal, supunându-i pe marii seniori rebeli. Filip al II-lea August (1180-1223) reuşeşte să elimine aproape total stăpânirea engleză asupra unor teritorii franceze. Aceasta se datora deținerii de către regele Angliei, ca feude, a Normandiei, ducatul din care pornise Wilhelm Cuceritorul, şi a Acvitaniei, adusă ca zestre alături de alte teritorii de către Alienor de Acvitania, căsătorită cu Henric al II-lea (1154-1189). Domeniul regal se extinde şi spre sud, iar în timpul lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt justiția regală se întăreşte şi se exercită pe teritoriul întregului regat. În timpul lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314) continuă mai ales procesul de centralizare instituțională, instituindu-se un sistem de impozite regulate. Războiul de 100 de ani (1337-1453) desfăşurat între Anglia şi Franța a părut să pună sub semnul întrebării progresele centralizării, datorită succeselor engleze şi violentelor mişcări sociale de la mijlocul secolului al XIV-lea. Cu toate acestea, după sfârşitul războiului, favorabil Franței, unificarea teritorială şi consolidarea puterii regale devin realități ireversibile în timpul domniilor lui Ludovic al XI-lea (1461-1483) şi Carol al VIII-lea (1483-1498), cu care se poate considera că a început chiar trecerea la monarhia absolută.

În *Anglia*, după cucerirea normandă, regele Wilhelm a stabilit clar obligațiile vasalice atât pentru cei care îl urmaseră de pe con-

tinent, cât şi pentru acei nobili anglo-saxoni cărora li s-a permis păstrarea pământurilor. Puterea regală a slăbit totuşi şi în Anglia, în urma unor lupte dinastice din secolul al XII-lea, ceea ce a pus în faţa regelui Henric al II-lea Plantagenetul sarcina întăririi acesteia. De o deosebită importanţă au fost reforma militară, prin care se crea o armată profesionistă, şi reforma judiciară, care extindea la scara întregului regat competenţele tribunalului regal. O nouă criză apare în timpul regelui Ioan fără Ţară (1199-1216), care, deposedat de feudele din Franţa, este obligat să acorde o serie de privilegii nobilimii, clerului, oamenilor liberi în general, consemnate în *Magna Charta Libertatum* (1215). În urma altei confruntări între regalitatea engleză şi răzvrătiţi aparţinând stărilor privilegiate, în 1265 este convocată o adunare reprezentativă considerată de către istorici drept începutul Parlamentului englez şi al colaborării acestuia cu regalitatea. Înfrângerea în războiul de 100 de ani a dat posibilitate Angliei să se concentreze asupra problemelor interne şi, după depăşirea crizei reprezentate de luptele dintre familiile aristocratice de Lancaster şi York în cadrul *Războiului celor două roze* (1455-1485), să înainteze pe calea instaurării monarhiei absolute, prin venirea la putere a lui Henric al VII-lea Tudor (1485-1507).

În *Peninsula Iberică* erau constituite regate separate în Castilia, Aragon, Leon, Portugalia, ce se confruntau cu opoziţia reprezentată de marii nobili (*grandes*), care foloseau elemente ale foarte numeroasei nobilimi mici (*hidalgos*) pentru a-şi constitui armate cu care să lupte împotriva rabilor, dar şi a puterii regale. Cortesurile sunt un alt element care limitează, între secolele XIII-XV, autoritatea monarhilor iberici. Pe de altă parte, frământările interne, luptele dinastice, ca şi orientarea regatului Aragonului spre Italia (unde ocupă Sicilia, Sardinia, Neapole) au încetinit lupta de eliberare a peninsulei de sub stăpânirea arabă (*Reconquista*), condiţie esenţială a unificării şi centralizării instituţionale. Căsătoria dintre Isabela, moştenitoarea tronului Castiliei, şi Ferdinand, moştenitorul din Aragon, urmată de înscăunarea lor în 1479 au creat condiţiile unificării Spaniei şi cuceririi emiratului de Granada, ultimul teritoriu stăpânit în peninsulă de mauri. Deşi, în timpul domniei acestora, fiecare dintre cele două ţări şi-a menţinut instituţiile proprii, domnia lor a însemnat totuşi sfârşitul procesului de centralizare în Spania. Nepotul lor, Carol, urcat pe tron

în 1516, a desăvârşit unificarea politică şi a instaurat în Spania monarhia absolută.

7. **Germania şi Italia (secolele XI-XV)**

Cu destine unite din perioada Ottonienilor, Germania şi Italia au o evoluţie politică asemănătoare, în sensul că în ele *se menţine fărâmiţarea,* care, în Franţa şi Anglia, fusese înlocuită de centralizarea monarhică. *Această situaţie are cauze multiple*.

Atât Germania, cât şi Italia sunt lipsite de unitate economică, diferitele lor regiuni orientându-se spre centre cu interese deseori divergente.

Afirmarea papalităţii a constituit un alt factor al menţinerii diviziunii politice în cele două zone. Existenţa unui stat teritorial condus de episcopul Romei în centrul Italiei a împiedicat până în epoca modernă orice tentativă de a reface unitatea peninsulei.

Împăratul nu dispune, ca în Franţa, de un domeniu feudal, în jurul căruia să se realizeze centralizarea. În plus, conflictele deschise dintre împărat şi papă slăbesc şi mai mult puterea primului în spaţiul german, contribuind decisiv la menţinerea fărâmiţării. Pentru a beneficia de sprijin în lupta cu papalitatea sau pentru realizarea ambiţiilor italiene, împăraţii fac numeroase concesii, sau sunt siliţi la acestea de o feudalitate oricând gata să se alieze cu duşmanii.

Pentru Italia, o cauză a menţinerii fărâmiţării a fost afirmarea puternică a autonomiilor urbane, care a condus la frecvente lupte între oraşe pentru supremaţie. De asemenea, instaurarea dominaţiei arabe, apoi normande, angevine sau aragoneze în sudul Peninsulei italice a fost un alt factor care a contribuit la eşecul oricărei tentative de unificare.

Germania

Imperiul este privit, după dispariţia ottonienilor, din ce în ce mai mult ca suma celor trei regate ce îl constituie: Germania, Italia şi Burgundia. Germania se extinde spre est pe seama slavilor. Până în secolul al XI-lea, organizarea internă este cea moştenită de la carolingieni şi ottonieni, cu funcţiile de comite şi de duce, teoretic revocabile de către rege, şi cu rolul important al unui cler supus şi fidel autorităţii monarhice. Dinastia franconiană, instaurată în 1025, a încercat, mai ales prin Henric al IV-lea (1056-1106), să ducă o politică de centralizare monarhică şi de restaurare a controlului asupra bisericii, pe cale să-şi afirme independenţa ca urmare a reformei gregoriene. Între regele german şi papa Grigore al VII-lea intervine disputa asupra dreptului de

a învesti în înaltele funcţii bisericeşti, aşa-numita „luptă pentru învestitură”. Miza era de fapt asigurarea controlului asupra clerului şi, deşi conflictul se termină cu un compromis (Concordatul de la Worms, 1122), rezultatul este dispariţia „bisericii imperiale”, care sprijinise până atunci autoritatea monarhică în faţa aristocraţiei laice. Principii sunt beneficiarii deceniilor de conflict, în care se produc teritorializarea ducatelor etnice şi formarea a zeci de principate teritoriale, aparţinând aristocraţiei laice sau ecleziastice (familiile Staufen, Welf, Supplinburg, episcopii de Mainz, Köln, Hamburg, Bremen, Salzburg etc.). Ca urmare a puterii acumulate, aceştia au un rol din ce în ce mai important în alegerea regelui, principiul ereditar nefiind recunoscut.

În 1125, la conducerea Germaniei urma dinastia Staufenilor (Hohenstaufen), care încerca la rândul ei să realizeze centralizarea statului în sensul în care evoluau deja regatele Franţei, Angliei sau Siciliei. Frederic I Barbarossa (1152-1190) a restaurat autoritatea monarhică, folosind în favoarea sa relaţiile feudo-vasalice, supunându-i pe principii teritoriali ce uzurpaseră bunuri regale în timpul „certei pentru învestitură” şi constituind un domeniu regal în sud-vestul Germaniei (Suabia, Alsacia, Palatinatul). El asociază la conducere marii feudali, care se constituie în grupul închis al „principilor imperiului” (Fürsten). În scopul întăririi puterii sale, reuşeşte să controleze din nou numirile în înaltele funcţii ecleziastice, obţinând astfel un episcopat care să-l sprijine în reluarea luptei cu papalitatea. Dornic să promoveze ideea imperială potrivit căreia trebuia să beneficieze de stăpânirea asupra întregii lumi creştine (*dominium mundi*) nu acceptă afirmarea independenţei oraşelor italiene şi nici a regatului normand din Sicilia. Conflictul cu oraşele din Italia de nord, grupate în Liga Lombardă, conduce în cele din urmă la înfrângerea forţelor imperiale la Legnano (1174). Acest conflict a contribuit, de asemenea, la diminuarea autorităţii sale în Germania, întrucât împăratul a fost silit să facă concesii principilor în schimbul sprijinului militar al acestora.

După moartea lui Frederic I Barbarossa, autoritatea regală de-abia restaurată în Germania este din nou pusă în discuţie, întrucât fiul său, Henric al VI-lea (1190-1197), a fost preocupat mai mult de problemele Siciliei, adusă moştenire de soţia sa Constanţa, fiica ultimului rege normand din insulă, Roger al II-lea. Între 1197 şi 1209 a urmat o perioadă de anarhie, „micul interregn”, marcată de luptele între diferitele facţiuni ale principilor, dintre care Welfii erau principali opozanţi ai Staufenilor. Fiul său, Frederic al II-lea (1215-1250), urcă pe tronul

german şi imperial în calitatea sa inițială de rege al Siciliei. Imperiul pe care dorește el să-l construiască este unul mediteraneean, centrat pe Sicilia şi pe Italia, pe care încearcă s-o unifice. De aceea, pentru a-şi asigura liniştea în Germania, face importante concesii principilor laici şi eclesiastici. Deplasarea centrului de greutate al imperiului spre sud este ilustrată şi de stabilirea capitalei la Palermo.

După moartea sa, imperiul se prăbuşea din nou în anarhie, nici un candidat nereuşind să-şi impună autoritatea asupra întregii Germanii din 1254 până în 1273 („marele interregn"). Fărâmițarea politică atingea punctul ei culminant şi ideea imperială îşi demonstra pentru totdeauna eşecul. Din timpul domniei lui Rudolf de Habsburg (1273-1291), ales de principi, datorită lipsei de forță reală, nu se mai practică încoronarea la Roma, iar Italia şi Burgundia nu mai contează pentru imperiul devenit un stat german.

În 1308 puterea imperială trece la familia de Luxemburg, al cărui principal reprezentant a fost Carol al IV-lea (1346-1378), care a consacrat prin Bula de Aur (1356) principiile alegerii împăratului. În desemnarea împăratului, papa nu mai are nici un rol, alegerea acestuia fiind atribuită celor şapte principi electori, trei ecleziastici (arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier) şi patru laici (regele Boemiei, markgraful de Brandenburg, comitele palatin şi ducele de Saxa-Wittenberg). Împăratul era doar suzeran şi judecător suprem, fiind lipsit de mijloacele exercitării unei puteri efective. Nu existau armată, finanțe, organe judecătoreşti subordonate împăratului, iar Dieta imperială (Reichstag), cu competențe mai largi, scăpa autorității monarhului. O încercare de reformă a sistemului politic al imperiului a încercat Sigismund de Luxemburg (1410-1437).În pofida eforturilor sale, autoritatea imperială rămâne slabă în Germania, care evoluează în direcția federalizării.

Imperiul se contura astfel, la sfârşitul secolului al XIV-lea, ca o federație de principate teritoriale (peste 300) şi, în pofida altor încercări de reformă, avea să rămână astfel până la desființarea sa de către Napoleon în 1806.

Italia

Avântul comercial şi meşteşugăresc a asigurat, mai ales din secolul al XI-lea, întărirea oraşelor din nordul Italiei, care, pentru a-şi apăra interesele economice, au încercat pe orice cale să-şi sporească libertățile în raport cu puterea politică. Profitând de incapacitatea împăratului de a-şi exercita puterea efectivă în zonă, mai ales în

contextul luptei pentru învestitură, comunele italiene obțin largi privilegii care le permit pe termen lung să se manifeste ca republici urbane independente. Această libertate a oraşelor este mai rar întâlnită în zonele centrale şi sudice, unde autoritatea statului papal şi mai ales a regatelor Siciliei şi, ulterior, Neapolelui exercită încă un control puternic. De slăbirea puterii împăratului au profitat şi unii feudali locali, care au constituit principate teritoriale independente.

În aceste condiții, *în Italia se întâlneşte o largă varietate de organizări statale şi regimuri social-politice*: republici urbane (oraşe state care au supus autorității lor un întins teritoriu înconjurător), principate teritoriale (ducate, marchizate, seniorii), statul papal, regatul celor două Sicilii (mai târziu al Neapolelui). Orientările economice diferite şi divergența intereselor politice aduc adesea oraşele şi statele italiene în conflict unele cu altele.

Dintre republicile urbane, merită analizat în primul rând cazul *Veneției*. Din secolul al X-lea, fostul oraş bizantin dobândeşte o autonomie din ce în ce mai mare, concretizată în instituțiile oraşului, definit ca o republică nobiliar-patriciană. Autoritatea centrală, cu funcții însă mai mult reprezentative şi limitate de o serie de instituții, aparținea fostului duce bizantin, numit acum doge. Conducerea aparținea de fapt Marelui Consiliu, alcătuit din câteva sute de persoane, recrutate din rândul nobilimii şi patriciatului şi care în 1297 se închide în fața pătrunderii reprezentanților din familii mai noi.

Genova, principala rivală comercială a Veneției, era condusă de un doge, împreună cu un Mare Consiliu.

Florența s-a desprins în secolul al XII-lea de sub autoritatea marchizilor de Toscana şi s-a organizat în comună, condusă de consiliul celor 12 consuli şi consiliul format din circa 100 cetățeni de vază. În secolul al XIII-lea, ca urmare a afirmării politice a breslelor, conducerea oraşului se restructurează, în componența Senioriei, principalul organ de conducere, intrând reprezentanți ai breslelor mari şi mijlocii, care, prin Sentințele dreptății din 1293, împiedică accesul la funcții al membrilor familiilor nobiliare şi patriciene vechi. Mai existau un *gonfalonier* (stegar) al dreptății (judecător suprem şi comandant al trupelor urbane) şi, începând din secolul al XIV-lea, 8 priori (reprezentanți) ai breslelor. Observăm că spre deosebire de Veneția, unde se consolidase regimul nobiliar-patrician, la Florența s-a trecut la un regim corporativ. În secolul al XV-lea însă, puterea politică a fost acaparată de membrii bogatei familii Medici, fără ca

aparent magistraturile republicii să se schimbe. Puterea familiei de Medici a fost răsturnată în 1494, în contextul războaielor italiene, dar restaurată câțiva ani mai târziu. Florența se transforma într-un principat teritorial.

În secolele XIII-XIV, şi în alte oraşe italiene au avut loc transformări ale regimurilor social-politice, în condițiile afirmării unor pături sociale noi, dornice să participe la conducere sau datorită ambițiilor unor familii dornice să-şi impună conducerea personală. Luptele erau duse frecvent prin intermediul unor comandanți de mercenari, *condotierii*, care puteau să preia pe seama lor puterea, cum s-a întâmplat la Milano, unde Francesco Sforza instaurează în 1450 o nouă dinastie ducală.

Alte principate teritoriale importante erau, în nord-vestul Italiei, ducatul Savoiei, marchizatele de Monferrat şi Saluzzo.

În sudul Italiei, dominația bizantină s-a menținut până prin secolul al IX-lea, când arabii au început să se instaleze în anumite zone. În secolul al XI-lea, Sicilia şi sudul peninsulei sunt cucerite de normanzi, care organizează aici *Regatul celor două Sicilii*, condus de familia Guiscard. De la sfârşitul secolul al XII-lea, printr-o alianță matrimonială, Regatul celor două Sicilii revine Hohenstaufenilor, care, prin Frederic al II-lea (1197-1250), încearcă să facă din el baza unui imperiu mediteranean. Papa Inocențiu al IV-lea, pentru a slăbi puterea regelui german, oferă în 1266 coroana Siciliei lui Carol de Anjou, fratele regelui Franței, Ludovic cel Sfânt. Stăpânirea franceză este eliminată însă din insulă în 1382, în urma unei răscoale cunoscute sub numele de „vecerniile siciliene". Regele Pedro de Aragon, susținut şi de papa Grigore al X-lea, cucereşte Sicilia, apoi Sardinia. La mijlocul secolului al XV-lea, şi sudul Italiei este cucerit de la angevini, astfel că *Regatul celor două Sicilii* este reunificat sub stăpânirea Aragonului, devenit astfel o putere mediteraneană.

În centrul Italiei se găsea *statul papal*, constituit în urma intervenției francilor împotriva longobarzilor la mijlocul secolului al VIII-lea. Între 1309-1378, papa nu mai rezidează la Roma, ci la Avignon, astfel că în teritoriile statului papal puterea este exercitată de marile familii aristocratice. În acest timp însă, printr-un sistem de impozite impus întregii creştinătăți şi prin folosirea unei birocrații specializate, *papalitatea edifică o monarhie centralizată instituțional*. Puterea papei asupra teritoriilor italiene se restaurează abia după

lichidarea Marii Schisme a Occidentului (1378-1418), în timpul căreia au existat în acelaşi timp papi la Roma, Avignon şi, din 1409, şi la Pisa.

Relaţiile dintre statele italiene au fost frecvent conflictuale, dar s-au înregistrat şi colaborări, mai ales în faţa unui duşman comun. Astfel, împăratul german Frederic I, sperând să profite de rivalităţile dintre oraşele italiene, încearcă să impună, prin dieta de la Roncaglia (1258), restituirea drepturilor regaliene uzurpate de acestea. Opoziţia Milanului atrage după sine distrugerea oraşului, dar italienii se unesc în Liga lombardă, victorioasă în faţa împăratului, la Legnano.

Secolul al XV-lea este marcat de conflictele dintre Florenţa, Veneţia, Milano, statul papal şi Regatul angevin de Neapole. În luptele dintre ele începe să se pună în practică principiul echilibrului (1454, Liga de la Lodi), ce consta în realizarea unor alianţe care să nu îngăduie nici unui stat să dobândească preponderenţa în peninsulă. Acest echilibru s-a menţinut până la războaiele italiene, începute de Franţa la sfârşitul secolului al XV-lea şi care au contribuit la extinderea dominaţiilor străine în Italia.

8. **Relaţiile internaţionale în Evul Mediu**

B. Cruciadele

Organizarea cruciadei, pelerinaj armat cu scopul de a elibera Locurile Sfinte de sub stăpânirea necredincioşilor, pune în evidenţă forţa bisericii romane, capabilă în secolul al XI-lea să se reformeze, renunţând la o serie de vicii care-i erau imputate, şi să conducă o mişcare de expansiune care antrenează cavalerii şi capetele încoronate din întreg Occidentul.

La originea ideii de cruciadă stau mai mulţi factori, dintre care putem sublinia, în primul rând, tradiţia pelerinajului la Ierusalim, centrul lumii spirituale a creştinilor. Greutăţile şi primejdiile drumului transformă călătoria la Locurile Sfinte într-o pocăinţă, care poate aduce omului medieval iertarea de păcate.

Pe de altă parte, cuceririle islamice, însufleţite de spiritul *djihadului*, războiul sfânt musulman, generează reacţii de răspuns în lumea creştină şi contribuie la formularea ideii legitimităţii războiului împotriva necredincioşilor. Ideea de cruciadă se naşte din întâlnirea acestor două tradiţii, dar succesul predicii papei Urban al II-lea, la Clermont, care conduce la declanşarea cruciadei I, trebuie explicat şi prin alte elemente.

Religiozitatea profundă, chiar dacă uneori îmbibată de superstiții, a majorității populației occidentale, este de luat în considerare atunci când căutăm cauzele cruciadelor.

Nivelul culturii materiale şi spirituale a Orientului bizantin sau islamic era mult superior celei din Occident, constituind astfel un îndemn pentru încercarea de cucerire şi luare în stăpânire a acestor ținuturi. În Occident începuse deja avântul economic, care stă la baza dezvoltării sale de mai târziu, dar consecința sa imediată este o anumită creştere a populației la toate nivelurile societății. Resursele încă insuficiente nu puteau oferi tuturor posibilitățile dorite, astfel că dirijarea surplusului de oameni spre Orient, într-un scop în realitate expansionist, putea fi o soluție.

Structura ierarhică a societăți occidentale permitea şi chiar făcea necesară o astfel de mişcare. Exista o numeroasă categorie de cavaleri, profesionişti ai mânuirii armelor, dintre care mulți erau însă îndepărtați de la moştenirea averii părinteşti, ce revenea primului născut, şi care erau obligați să încerce să-şi croiască o situație prin forța propriei săbii. Pentru ei, războiul era modul cotidian de existență, dar eforturile bisericii de a instaura un climat de pace în Occident tindeau să le îngrădească aici posibilitățile de manifestare. Biserica, proclamând păci şi armistiții ale lui Dumnezeu, pe parcursul cărora luptele erau interzise, creştinând idealul cavaleresc, încerca să orienteze potențialul militar al acestor războinici spre scopuri care să-i servească interesele. Avea acum şi puterea de a o face, deoarece în urma reformei interne a bisericii, papalitatea se întărise, deținea autoritatea morală supremă în Occident şi preluase o serie de atribuții şi însemne ale puterii seculare. Un cler disciplinat şi supus papei de la Roma contribuise la ridicarea nivelului religios al oamenilor, transformând creştinătatea într-o realitate vie şi sigură de ea. Acest cler duce mesajul chemării la lupta împotriva necredincioşilor în toate colțurile Europei apusene, declanşând o mişcare de adeziune nesperată nici de inițiatorii proiectului.

În planul evenimentelor concrete, trebuie amintite şi interesele Imperiului bizantin de a beneficia de ajutorul cavalerilor occidentali în lupta împotriva păgânilor (turcii selgiucizi, pătrunşi în Asia Mică din anul 1067, şi arabii, care stăpâneau Locurile Sfinte). Spre sfârşitul secolului al XI-lea, împăratul de la Constantinopol cere ajutorul papei, care să-i pledeze cauza în întreaga creştinătate, oferindu-i astfel posibilitatea de a beneficia de forța militară a cavalerilor occidentali.

Creşterea puterii Veneţiei şi a altor republici italiene şi interesul acestora de a sprijini, din raţiuni comerciale (dorind să-şi extindă activităţile negustoreşti), expansiunea creştină în spaţiul stăpânit de arabi, este un alt factor de luat în considerare atunci când se încearcă explicarea succesului ideii de cruciadă.

Deşi cererile de ajutor ale împăratului bizantin Alexios I Comnenul nu chemau neapărat la un război sfânt, deşi situaţia creştinilor aflaţi sub stăpânirea selgiucidă nu era dramatică şi pelerinii spre Sfântul Mormânt nu aveau în general de suferit, în 1095 în Occident se crease un climat favorabil ideii unei expediţii generale împotriva necredincioşilor.

În iarna lui 1095, papa Urban al II-lea lansează chemarea la lupta pentru eliberarea mormântului lui Christos de la Ierusalim, promiţând iertarea păcatelor pentru cei ce vor răspunde pozitiv.

Reacţia este extraordinară: în căutarea mântuirii, mulţimi nenumărate de oameni din toate straturile societăţii pornesc la drum, cu un entuziasm nu întotdeauna dublat de o pregătire adecvată. Participanţii la „cruciada săracilor", cum a fost numită această ridicare populară, lipsiţi de cunoştinţe militare şi de organizare, erau conduşi de un cleric, Petru Ermitul, şi de cavalerul sărac Gautier fără Avere. Drumul până la Bizanţ este marcat de violenţe împotriva evreilor, consideraţi ucigaşii lui Christos, şi de jafuri. Fiind debarcaţi în Asia Mică de împăratul bizantin, pentru care turbulenţa lor în momentul când ajunseseră la Constantinopol reprezenta un pericol, sunt foarte repede masacraţi de turci. „Cruciada cavalerilor", care a urmat, a fost mult mai bine organizată, a beneficiat de o conducere unitară, avându-i în frunte pe Godefroy de Bouilon, Bohemund de Tarent, alţi nobili occidentali. Trecuţi în Asia Mică de flota bizantină, după ce au depus jurământ de vasalitate împăratului, armata cruciaţilor a reuşit să elibereze întinse teritorii în Orientul Apropiat (Edessa, Antiohia, Tripoli), inclusiv Ierusalimul, cucerit în 1099.

Aceste cuceriri aveau să pună bazele principatelor latine din Ţara Sfântă (regatul Ierusalimului, principatul Antiohiei, comitatul de Tripoli, comitatul Edessei), zone de aplicare a unor modele ale feudalităţii occidentale până atunci necunoscute Orientului. Ele sunt confruntate cu problemele lipsei de coordonare între feudalii aşezaţi în Orient, astfel că rolul cel mai important în apărarea lor revine ordinelor călugăreşti militare (Ioaniţii sau Ospitalierii, Templierii şi Teutonii).

Stăpânirea latină aici este contestată de musulmani, care obțin în secolele următoare succese ce conduc la organizarea de noi cruciade.

Recucerirea Edessei de către musulmani a condus la predicarea *celei de-a doua cruciade (1147-1149)* de către papa Eugeniu al II-lea şi Bernard din Clairvaux. Este o cruciadă a monarhilor, întrucât la ea participă regele Ludovic al VII-lea al Franței şi împăratul german Conrad al III-lea. Coordonarea lasă însă mult de dorit şi, după înfrângeri în Asia Mică, cruciații eşuează în fața Damascului.

Cea de-a treia cruciadă (1189-1192) a fost declanşată datorită unificării musulmanilor de către Saladin (1171-1193), sultanul Egiptului. Recucerirea de către acesta a Ierusalimului (1187) i-a îndemnat să ia crucea pe împăratul Germaniei, Frederic I Barbarossa, pe regele Angliei, Richard Inimă de Leu, şi pe regele Franței, Filip al II-lea August. Cruciații recuceresc Accra, Antiohia, teritorii de coastă între Tripoli şi Jaffa. Richard smulge insula Cipru bizantinilor. Neînțelegerile dintre monarhi, moartea lui Frederic în Asia Mică au împiedicat recucerirea Ierusalimului. Aceasta rămâne ideea-forță a cruciadelor următoare, niciodată reuşită (cu excepția dobândirii sale prin tratative de către Frederic al II-lea, pentru o scurtă perioadă de timp).

O mențiune aparte merită *Cruciada a IV-a (1202-1204)*, care este deturnată de venețieni de la scopurile sale inițiale, sfârşind prin cucerirea Constantinopolului, pe tronul căruia se găsesc până la 1261 împărați latini (occidentali şi catolici).

Pierderea posesiunilor occidentale din Siria continuă în tot cursul secolului al XIII-lea, în 1291 fiind cucerită Acra, ultimul punct al rezistenței latine. Cruciada rămâne însă ca o permanență a istoriei occidentale, extinzându-şi sfera de cuprindere asupra luptei cu orice fel de necredincioşi, nu doar cu cei ce stăpâneau Locurile Sfinte. Astfel, luptele cu arabii în Spania, cu păgânii de la Marea Baltică, mai târziu cu turcii otomani în Europa răsăriteană şi centrală s-au dus sub semnul cruciadei.

Dincolo de achizițiile teritoriale de moment, *cruciadele au avut consecințe mai ales pe plan economic şi cultural*, punând în legătură directă Occidentul dinamic cu un Orient care îi era mult superior şi de la care împrumută masiv, prin intermediul arabilor, în ştiință, artă şi literatură. Modul de viață al nobililor se transformă în urma contactului cu luxul Orientului, țăranilor li se cere tot mai mult pentru a se putea finanța asemenea expediții, comerțul se dezvoltă prin deschiderea de noi drumuri. Cruciada s-a transformat, totodată, într-un

instrument la dispoziția papalității, care a folosit-o în lupta împotriva ereticilor (catari) şi a adversarilor politici. Cruciadele, şi în special cruciada a IV-a, *au contribuit la definitiva îndepărtare dintre Occident şi Bizanț*, care va păstra pentru totdeauna resentimente împotriva latinilor şi care va refuza unirea religioasă cu Roma chiar în condițiile în care turcii se aflau sub zidurile Constantinopolului.

Reconquista

Măcinat de lupte interne, regatul vizigot se prăbuşea cu o extremă rapiditate sub atacurile începute de arabi în 711, o dată cu invazia berberului Tarik. În şapte ani, aproape întreaga Penisulă Iberică era cucerită şi organizată mai târziu sub forma califatului de Cordoba, cu excepția regiunilor muntoase şi greu accesibile din nord, unde se menținuseră mici state creştine, precum regatele Asturiilor, Leon şi Navarra. În secolele VIII-IX, disensiunile interne din aceste regate nu permit ofensiva împotriva Islamului, dar nici nu îngăduie avansul arabilor dincolo de linia Coimbra-Toledo-Guadalajara.

Unele succese în lupta împotriva maurilor au cauze externe, fiind legate de întemeierea de către Carol cel Mare a unei mărci de graniță în nordul Cataloniei, transformată apoi în comitatul Barcelonei. Carol eşua însă în încercarea de a avansa către sud şi, în urma ridicării asediului Saragosei, ariergarda francă, avându-l în frunte pe comitele Hruotland, este masacrată în munți de către basci (778). Episodul istoric a stat la baza *Cântecului lui Roland*, cel mai vechi poem epic din literatura franceză.

La mijlocul secolului al IX-lea, se afirmă Regatul Asturiilor, care se extinde până la râul Duero. În secolul al X-lea se pun şi bazele Castiliei, în jurul oraşului Burgos. Arabii însă reacționează şi către anul 1000 aceste progrese creştine sunt oprite pentru o vreme.

Pe la mijlocul secolului al XI-lea, Califatul de Cordoba se prăbuşea, fiind înlocuit cu 23 de mici regate independente, *taifas*, aflate adesea în conflict unele cu altele. De această situație profită creştinii, care avansează spre sud, cucerind în 1080 Toledo. Dar tot în secolul al XI-lea, pozițiile arabilor din Peninsula Iberică sunt întărite prin venirea berberilor Almoravizi din nordul Africii. În lupta împotriva maurilor se evidențiază Rodrigo Diaz de Bivar (1040-1099), devenit erou al cântecelor epice sub numele de Cid, care cucereşte în 1094 regatul Valenciei. Acesta este însă pierdut de creştini la moartea

sa. Secolul al XI-lea este şi martorul conturării ideii de război sfânt al creştinilor împotriva Islamului, care anunța ideea de cruciadă.

În secolul al XII-lea, inițiativa este preluată de regatul Arago-nului, care, sub regele Alfonso, cucereşte aşezări maure de la sud de rîul Ebru şi include în regat, printr-o uniune personală, comitatul Barcelonei. Aceasta oferea însă Aragonului ieşirea la mare, care îl orienta pentru câtăva vreme spre o politică mediteraneeană (cucerirea insulelor din bazinul occidental şi instalarea în Sicilia, în 1266, şi în sudul Italiei).

La 1172 arabii beneficiază de noi întăriri: sosesc, în Spania, Almohazii-berberi ce succedaseră în Africa de nord Almoravizilor. Ca reacție se produce concertarea forțelor creştine, sprijinită de papa Inocențiu al III-lea, care încredințează arhiepiscopului de Toledo sarcina de a organiza o cruciadă împotriva arabilor. Sub conducerea regilor din Castilia, Argon şi Navarra, cavalerii creştini obțin în 1212 *victoria de la Las Navas de Tolosa, care reprezintă punctul crucial al Reconquistei*. Portugalia, ce dobândise în secolul al XII-lea (1143) calitatea de regat independent, se extinde spre sud. Castilia şi Aragonul avansează şi ele în aceeaşi direcție, astfel că în 1270 arabii nu mai deținеau decât Granada şi alte câteva mici teritorii.

Reconquista va fi reluată cu succes abia la sfârşitul secolului al XV-lea, când, prin cucerirea emiratului Granadei în 1492 de către regatele unite ale Castiliei şi Aragonului, se încheia recucerirea Peninsulei Iberice de către creştini. Se creau astfel condițiile expansiunii spaniole peste mări, ca o prelungire dincolo de ocean a luptelor împotriva necredincioşilor, care constituiseră timp de secole rațiunea de a fi a nobilimii iberice.

II. LUMEA RURALĂ

Spre deosebire de lumea profund urbanizată a imperiului roman, lumea medievală este una a satelor. Strecurate în puținele spații lăsate libere de pădurile ce acoperă majoritatea covârşitoare a suprafeței Europei, satele medievale sunt de dimensiuni mici, în general cuprinzând câteva familii, şi doar în cazuri excepționale, şi mai ales spre sfârşitul perioadei, câteva zeci. Locuințele sunt în general din lemn, consecință directă a prezenței atotstăpânitoare a pădurii, dar şi a faptului că sunt prea puține unelte de fier cu care să se poată prelucra piatra, iar pe de altă parte, țăranii nu au mijloacele materiale care să le îngăduie case mai bogate. Aceste case au la început o

singură încăpere, care adăposteşte toată familia, de-abia treptat, de-a lungul secolelor, pe baza progreselor materiale şi a transformărilor în mentalitate (în sensul definirii unei concepţii despre intimitate), multiplicându-se numărul camerelor.

Dimensiunile mici ale satelor, aşa cum ni le relevă documentele şi săpăturile arheologice, demonstrează că *Europa medievală este una puţin populată*, a omului rar, chiar dacă pot exista zone cu o densitate mai mare de locuire, ca în spaţiul mediteranean şi în special în Italia sau în Imperiul bizantin. Numărul redus de oameni este legat de nivelul de dezvoltare a tehnicii, în special a celei agrare, care permite doar obţinerea unor recolte mici, incapabile să susţină o creştere demografică importantă şi rapidă. Deşi natalitatea este mare, uneori chiar de 40 de naşteri la mia de locuitori, datorită căsătoriei foarte timpurii a fetelor (11-12 ani) şi absenţei practicilor contraceptive, interzise de Biserică, mortalitatea este la rândul ei foarte mare, atât în rândul copiilor, cât şi al femeilor, mai ales datorită complicaţiilor ce survin la naştere. Speranţa de viaţă nu depăşeşte cu mult 30 de ani, iar cei ce apucă să ajungă la 50 de ani sunt consideraţi bătrâni.

Înapoierea tehnologică, responsabilă pentru progresul demografic lent, este observabilă în felul în care oamenii depind de capriciile naturii, pe care învaţă cu greu s-o stăpânească şi căreia trebuie să i se supună. Într-o societate esenţial rurală, viaţa oamenilor este guvernată de ritmul agrar, de succesiunea anotimpurilor şi, deci, a diferitelor munci agricole prin care pământul este silit, cu mijloace primitive, să ofere produsele necesare tuturor.

Esenţialul activităţii ţăranilor medievali constă în cultivarea pământului, creşterea animalelor nefiind foarte răspândită, deoarece producţiile mici nu îngăduie întreţinerea unui şeptel numeros. Este preferată, în Occident, creşterea porcilor, care pot fi ţinuţi în păduri, în condiţii de semisălbăticie, alături de care se mai întâlnesc păsări de curte, boi, cai şi măgari, folosiţi la muncile agricole. Boii, deşi mai lenţi, sunt preferaţi cailor, deoarece pot fi hrăniţi mai uşor, iar carnea lor poate fi consumată. O adevărată „revoluţie tehnologică" a reprezentat-o descoperirea noului sistem de înjugare şi înhămare cu tracţiunea pe pieptul animalului şi nu pe gâtul acestuia ca în Antichitate (secolele IX-XI). Aceasta a permis mai buna utilizare a forţei animalelor şi chiar adiţionarea acesteia, printr-o înjugare în rând, unul în spatele altuia, ceea ce în timp avea să conducă la lucrări agricole de mai bună calitate. Dar tehnica agricolă rămâne destul de rudimentară şi face apel la un plug primitiv, cu brăzdar de fier (dar cel de lemn

continuă să fie folosit pe scară largă), care în general nu întoarce bine pământul, fiind de aceea necesare mai multe arături, ca şi intervenţii ulterioare cu săpăliga şi hârleţul. Pentru ca solul să-şi refacă în aceste condiţii elementele nutritive, ar fi fost nevoie de folosirea îngrăşămintelor naturale, a bălegarului, care însă nu este frecvent întâlnită tocmai datorită numărului redus de animale. Singura soluţie este deci de a da solului posibilitatea să se odihnească, lăsându-l o vreme necultivat, în pârloagă. Atunci când, pe o jumătate a pământului deţinut, ţăranii dintr-o comunitate rurală cultivă cereale şi pe cealaltă o lasă nelucrată, ca păşune, avem de-a face cu sistemul numit asolament bienal. O productivitate mai mare o asigura asolamentul trienal, care lăsa în pârloagă doar o treime din pământ, o treime fiind cultivată cu cereale de toamnă şi altă treime cu cereale de primăvară (mai ales ovăz, pentru hrana cailor). Obţinându-se două recolte diferite pe an, erau mai multe garanţii în cazul unor anomalii climatice (îngheţ puternic prin care grâul de toamnă era compromis sau ploi puternice care nu îngăduiau lucrările de primăvară etc.), dar sistemul se răspândeşte destul de încet şi nu poate constitui doar prin el însuşi o garanţie împotriva foametei. Aceasta reprezintă un spectru care, alături de ciumă şi de război, este în mod constant motiv de teamă pentru oamenii medievali.

Iar dacă recoltele sunt slabe, ceea ce se întâmplă de regulă la câţiva ani, foametea se declanşează, iar organismele subnutrite sau malnutrite cad pradă diferitelor epidemii care bântuie şi împotriva cărora medicina e neputincioasă. Cazul cel mai dramatic a fost reprezentat de ciuma din 1345-1351, care, venind după mai mulţi ani succesivi de recolte proaste şi de foamete, a găsit organismele majorităţii populaţiei occidentale foarte slăbite, incapabile să reziste unei boli căreia oricum nu i se cunoşteau cauzele reale şi nici remediile. Pe ansamblu, a murit atunci între un sfert şi o treime din populaţia Europei.

La mizeria în care trăiesc locuitorii satelor contribuiau şi *obligaţiile pe care aceştia le aveau faţă de stăpânii feudali*. Cadrul obişnuit al vieţii ţăranului medieval este domeniul, care poate cuprinde de la un sat la câteva zeci. În schimbul lotului (numit în general *mansă* în actele latine) pe care îl primesc de la stăpânul domeniului (sau pe care au fost obligaţi să i-l cedeze, rămânând să locuiască pe el), ţăranii sunt siliţi să presteze munci (robote, corvezi) pe terenul pus în valoare direct de proprietar (*rezerva seniorială*). Sunt obligaţi, de asemenea, să-i cedeze o parte însemnată a produselor gospodăriei şi, pe măsura accentuării

circulației monetare, să-i plătească anumite sume de bani (cens). Alături de dijma pentru biserică şi impozitele către stat, din ce în ce mai numeroase spre sfârşitul perioadei medievale, aceste obligații sustrag țăranilor o mare parte a produselor muncii lor, menținându-i în marea lor majoritate într-o situație materială precară. Se adaugă lipsa de libertate personală, majoritatea țăranilor medievali fiind şerbi (iobagi), care nu pot părăsi domeniul decât în condiții foarte strict stabilite, care nu se pot căsători în afara domeniului decât cu îngăduința stăpânului (ce nu acceptă uşor pierderea unor brațe de muncă prin mutarea în altă parte), nu-şi pot lăsa moştenire bunurile decât în schimbul plății unei taxe etc.

De regulă, analfabetismul, lipsa de contacte frecvente cu alte realități, ideile unei ordini sociale stabilite de divinitate îi fac pe țărani să accepte această stare de lucruri, dar nu lipsesc rezistențele pasive, refuzul de a a-şi onora obligațiile, nesocotirea monopolurilor senioriale, nesupunerea la muncă, fuga de pe domeniu. Acestea determină uneori seniorii să „negocieze" şi să accepte uşurarea obligațiilor. Atunci când însă aceste sarcini cresc dincolo de ceea ce fusese stabilit prin cutumă, sau când survin evenimente ieşite din obişnuit, se pot declanşa mari răscoale țărăneşti, în care violența multă vreme reprimată izbucneşte cu o forță distructivă uneori greu de imaginat, vizând distrugerea fizică a feudalilor. În Occident, astfel de mari răscoale au izbucnit mai ales în perioada de statornicire a relațiilor feudale, în zone cu țărănime până atunci liberă (spațiul german); de asemenea, mari tulburări au marcat declinul relațiilor feudale în agricultură, ca de exemplu Jacqueria din Franța şi răscoala condusă de Watt Tyler în Anglia, ambele în secolul al XIV-lea.

III. **ORAŞUL MEDIEVAL**

Imperiul roman se caracterizase prin urbanizarea spațiilor, pe care le integrase între granițele sale, dar o dată cu criza din secolul al III-lea şi, apoi, datorită migrațiilor popoarelor germanice, oraşele europene decad, mai ales în Occident, Bizanțul reuşind să-şi păstreze mai bine vechea rețea urbană.

Continuitate antică şi geneză urbană medievală

In Occident, oraşele se păstrează mai bine în spațiul italian, unde erau profund înrădăcinate şi de multă vreme; se păstrează, de asemenea, acele oraşe care în regatele barbare au funcții religioase şi

politice (sunt reşedinţe pentru episcopii sau pentru regi). Ceea ce se atenuează până aproape de dispariţie sunt funcţia productivă şi comercială a oraşului, rolul său de centru meşteşugăresc şi de schimb de mărfuri.

O dată însă cu progresul constatat în lumea rurală începând din secolele X-XI, când creşterea populaţiei conduce la întemeierea de noi aşezări şi creează o cerere de produse meşteşugăreşti, de asemenea, o dată cu creşterea cantitativă şi calitativă a schimburilor comerciale constatăm *o revigorare a oraşelor în zonele unde acestea existau deja şi crearea unora noi acolo unde lipseau sau erau în număr insuficient*. Nucleele viitoarelor oraşe pot fi reprezentate de o mănăstire sau un castel feudal, care oferă protecţie datorită zidurilor lor, sau, în cazul cel mai fericit, de un centru politic şi administrativ, care, prin numărul mai mare al celor ce locuiesc acolo, oferă piaţă de desfacere pentru diferite produse şi îi atrag să se aşeze în apropiere pe feluriţii meşteşugari şi negustori. Un iarmaroc cu renume sau un pod vestit prin posibilităţile de schimb ce au loc în preajmă, o întretăiere de drumuri de negoţ, un port activ pot constitui, de asemenea, atracţii pentru cei ce vor să-şi vândă marfa şi care sfârşesc prin a se aşeza acolo. Astfel se creează oraşe noi în nordul, centrul şi răsăritul Europei, în spaţiul german, scandinav, slav, maghiar sau românesc, alături de care continuă să existe, înviorate, vechile oraşe mediteraneene.

Mişcarea comunală

Teritoriul pe care se constituie un oraş are întotdeauna un stăpân, care, deşi le acordă unele privilegii, tinde să-i asimileze pe orăşeni cu locuitorii de pe domeniile feudale rurale. Le stabileşte obligaţii în muncă, bani şi produse, îi tratează după regulile aplicate în societatea rurală, dar care nu se potrivesc dinamismului ce caracterizează oraşul. Meşteşugurile şi mai ales comerţul nu se pot dezvolta în condiţiile unor servituţi de tip feudal, care limitează libertatea de mişcare şi care presupun obligaţii materiale foarte grele, astfel încât foarte curând orăşenii se organizează în *comune*, asociaţii ale locuitorilor unui oraş anume care se leagă prin jurământ să acţioneze laolaltă în scopul de a-şi obţine libertatea. Au avut loc acţiuni ale comunelor între secolele X-XIII în zonele cel mai puternic urbanizate din Europa: nordul şi centrul Italiei, Flandra, nordul Franţei, Germania, care au îmbrăcat forme violente sau au făcut apel la negocieri. Mişcarea comunală, îndreptată împotriva feudalilor laici şi ecleziastici, dintre care aceştia

din urmă, rezidând în oraşe, spre deosebire de ceilalţi, care stăteau mai ales în castelele lor de la ţară, au opus o rezistenţă mai îndârjită cererilor orăşenilor, a reuşit să obţină o serie de privilegii pentru locuitorii oraşelor, consfinţite în aşa-numitele *carte.* Cel mai de seamă dintre acestea a fost libertatea personală, a activităţilor meşteşugăreşti şi comerciale. După acest succes, oraşele reprezintă singurul spaţiu al libertăţii în Occident.

În raporturile cu regalitatea, oraşele au avut uneori câştig de cauză, ca în cazul oraşelor italiene, care, coalizate, îl înfrâng pe Frederic al II-lea, împăratul german, dar în statele centralizate, ca de pildă în Franţa, regii au reuşit să se impună în faţa oraşelor, cărora le limitează în cele din urmă autonomia.

Organizarea internă a oraşului medieval

Expresie a reuşitei mişcării de emancipare urbană, oraşele se bucură de diferite grade de autonomie (de la autonomie limitată, mai ales în statele centralizate, la republici urbane independente), concretizate în sisteme de autoguvernare care fac apel la o serie de instituţii precum: adunări generale ale locuitorilor (mai puţin consultate în realitate), consilii ale oraşului, care deliberează în toate problemele administrative, putere executivă cu caracter colegial (consuli) sau personal (primar). Desemnarea conducerii oraşelor se făcea prin maniere diferite, deseori combinând alegerea, cooptarea şi tragerea la sorţi.

Faţă de ţăranii din zona sa înconjurătoare (hinterland), oraşul se comportă ca un senior rural, obligându-i să muncească în folosul său, constituind deci ceea ce a fost numit o *seniorie urbană colectivă.*

Aspectul oraşului medieval

Garanţia libertăţii câştigate este capacitatea de apărare, reprezentată de zidurile cu care oraşul se înconjoară. Apărarea este necesară împotriva posibilelor atacuri ale seniorilor care de-abia au fost înfrânţi de către comune, împotriva năvălitorilor atraşi de acumularea de bogăţie care se ştie că există în oraşe, împotriva ţăranilor chiar. Ridicarea şi întreţinerea zidurilor creează solidarităţi între locuitorii oraşului, întărindu-le sentimentul unei identităţi comune faţă de cei ce nu sunt locuitori cu drepturi depline ai oraşelor, *burghezi.* Creând securitate, zidul împiedică însă expansiunea spaţială nelimitată a oraşului, ceea ce face ca în interiorul său casele să se dezvolte pe verticală, conducând la arhitectura urbană occidentală, atât de specifică, a caselor cu

etaj şi a turnurilor. Având instituții de autoguvernare, făcând apel în măsură mai mare sau mai mică la consultarea cetățenilor şi dezbaterea comună a problemelor, oraşul cuprinde spații publice, precum piețele centrale, loc de adunare amintind de agora sau de forumul antic, şi clădiri publice, precum case ale sfatului sau palate ale instituțiilor urbane (*signoria* în spațiul italian). Oraşul medieval mai cuprinde însă între zidurile sale şi grădini de zarzavat, vii, câmpuri cultivate, pe străduțele sale în general înguste şi desfundate se plimbă în voie diferite animale domestice de genul porcilor sau păsărilor, ceea ce-i conferă un aspect semirural până relativ târziu.

Structura socială

Diferențele sociale din cadrul oraşului sunt date atât de ocupațiile variate ale locuitorilor săi, între care preponderente sunt cele meşteşugăreşti şi comerciale, cât şi de nivelul material atins de fiecare. Conducerea de fapt a oraşelor aparține elitelor urbane, patriciatului, pătura meşteşugarilor şi negustorilor bogați. Alături de aceştia există o pătură intermediară, în care pot fi integrați şi liber profesioniştii, de tipul profesorilor, notarilor, medicilor, şi o plebe urbană destul de numeroasă şi adesea turbulentă. Între aceste categorii, conflictele cu miză economică sau politică (participarea la guvernare) au fost destul de frecvente.

Corporațiile medievale

Pentru a proteja interesele celor ce îmbrățişau aceeaşi profesie sau profesii înrudite şi a asigura o oarecare echitate în posibilitățile de câştig se realizează asociațiile meşteşugarilor şi negustorilor cunoscute sub numele de *bresle* sau *ghilde*. Reglementând strict aprovizionarea cu materii prime, cantitatea şi calitatea producției, desfacerea acesteia, breslele, cristalizate în secolele XII-XIII şi ajunse la maximă extensiune în secolele XIV-XV, au îngrădit concurența, asigurând un trai decent membrilor lor, dar apoi au devenit un factor de frână în calea progresului tehnic şi a dezvoltării relațiilor capitaliste.

IV. **CULTURA ÎN EVUL MEDIU**

Cultura rurală

Cultura din mediul rural este una orală, folclorică. Mediul rural este unul al basmelor şi legendelor transmise din generație în generație, cu riscul modificărilor sau chiar al dispariției dacă nu sunt

fixate în scris şi dacă la un moment dat ies din „modă”; o lume a cântecelor şi a dansurilor populare care iniţial erau comune atât ţăranilor, cât şi aristocraţilor. Treptat, elita îşi reconstituie o cultură proprie, prin care să se diferenţieze de neprivilegiaţi, ale căror componente sunt fixate în scris şi urmează deci un drum de acum diferit de cel al culturii folclorice; elementele populare continuă să influenţeze însă această cultură scrisă, mai ales la nivelul literaturii şi muzicii şi, la rândul ei, cultura păturilor de sus constituie model şi sursă de inspiraţie pentru cea populară.

Un exemplu al acestei întrepătrunderi este oferit de legendele din ciclul Mesei Rotunde, cu largă circulaţie în spaţiul celtic din Anglia şi Bretania franceză, care au inspirat numeroase romane cavalereşti, dar dintre care unele se pare că au fost la rândul lor inspirate fie de aceste romane, fie de o pretinsă istorie a regilor Britaniei, compusă în secolul al XI-lea. Muzica populară influenţează melodiile care acompaniază creaţiile trubadurilor, truverilor şi minnesängerilor; elemente ale costumului aristocratic sunt preluate în lumea satului şi, după ce au ieşit de mult din moda elitelor, continuă să constituie piese de rezistenţă ale „costumului popular”.

Cultura orală, rămasă predominantă, contribuie la menţinerea vreme îndelungată a unor concepţii mitologice despre timp şi spaţiu, ca şi a unor idei particulare despre lumea supranaturală şi raporturile ei cu cea reală. Lumea satului rămâne vreme îndelungată una a credinţelor în balauri, diavoli, strigoi şi vrăjitoare, şi doar intervenţia conjugată a bisericii şi şcolii a eliminat aceste reziduuri ale mentalităţilor arhaice. În Europa răsăriteană, unde biserica n-a procedat cu aceeaşi insistenţă la „vânătoarea de vrăjitoare” ca în Occident, lumea satului a mai păstrat şi în secolul XX structuri de gândire care au caracterizat în alte spaţii Evul Mediu.

Cultura urbană

Ocupaţiile specifice, mentalitatea aparte dezvoltată la adăpostul zidurilor şi în peisajul urban atât de deosebit s-au oglindit şi într-o cultură urbană specifică. La nivelul arhitecturii şi al artelor plastice, expresia ei cea mai desăvârşită este *catedrala*, operă comunitară gigantică, a cărei construcţie se desfăşoară timp de zeci, chiar sute de ani, şi care subliniază cel mai bine identitatea oraşului. În planul educaţiei, trebuie amintită acea *relativă laicizare a învăţământului*, găzduit acum de şcoli urbane, care nu mai sunt patronate neapărat de

Biserică şi care sunt orientate spre formarea deprinderilor practice necesare unor cetăţeni activi şi pricepuţi într-ale meşteşugurilor, negoţului şi schimbului de bani. *Literatura depăşeşte stadiul oralităţii*, fixând în scris producţii tipice, precum cronicile şi istoriile urbane, destinate glorificării oraşului natal (exemplele cele mai cunoscute fiind opera lui Machiavelli sau a lui Villani). *Fabliaux*-urile, povestiri comice cu tentă moralizatoare, sunt un alt produs specific oraşului, după cum tot în acest spaţiu se afirmă literatura de moravuri, de tipul *Romanului vulpii* sau *Decameronului* lui Boccacio. Această cultură oferă bazele dezvoltării ulterioare a umanismului şi Renaşterii, fenomene urbane prin excelenţă, ce proslăvesc demnitatea şi libertatea omului, care în interpretarea lor apare însă aproape exclusiv ca un locuitor al oraşului.

C. Învăţământul

Renaşterea carolingiană, care a dat un nou avânt studiilor în maniera antică, a cantonat însă învăţământul în şcolile bisericeşti, interzicând accesul celor care nu doreau să îmbrăţişeze o carieră ecleziastică. Şcolile episcopale sau monastice sunt cele care conservă tradiţia studiilor pe parcursul primelor secole ale Evului Mediu, cu consecinţa de rigoare a controlului Bisericii asupra conţinutului procesului de învăţământ. Învăţământul este bazat pe studiul Scripturii şi al celor şapte arte liberale, lăsate moştenire Evului Mediu de Antichitatea târzie, care erau grupate în două ramuri: *trivium* (gramatica, retorica, dialectica) şi *quadrivium* (geometria, aritmetica, astronomia, muzica). După o formaţie de bază în ceea ce priveşte cunoaşterea limbii (latine), a regulilor de a construi un discurs şi a logicii, se trecea la studiul unor discipline matematice, iar muzica, necesară cântului bisericesc, era considerată înrudită acestora.

Acumulările în domeniul ştiinţific din secolele XI-XII, înmulţirea celor dornici să se instruiască au dat un nou avânt şcolilor, dintre care unele, în mediul urban, scapă de sub tutela bisericii şi se orientează spre un învăţământ practic (scris şi citit, contabilitate, limbi străine), adecvat unei populaţii de meşteşugari şi negustori. Acestea nu înlătură însă şcolile de pe lângă biserici, unde profesori (magiştri) reputaţi atrag prin prestigiul lor studenţi din toate colţurile Europei catolice. Dorinţa de a urma cursurile mai multor dascăli, rezidând în oraşe diferite, pune în mişcare pe unii dintre aceşti clerici studioşi, care duc o viaţă destul de aventuroasă, trăiesc uneori din expediente şi

creează o poezie latină în care îşi exprimă critica faţă de o societate care nu corespunde idealurilor lor.

Dezvoltarea oraşelor, organizarea lor autonomă, generalizarea organizării corporatiste au permis *apariţia primelor universităţi, pe la 1200*, în marile centre urbane europene. Fenomen urban, universitatea are o organizare specifică breslelor şi ghildelor existente în oraşe. Ea îi grupează pe profesori şi studenţi (uneori numai pe studenţi, ca la Bologna şi în universităţile ce i-au urmat modelul) cu scopul de a le apăra drepturile şi privilegiile în faţa străinilor (în general, faţă de ceilalţi locuitori ai oraşului) sau a autorităţilor civile şi eclesiastice. În acelaşi timp însă, universitatea este o instituţie a bisericii, disciplina considerată cea mai importantă fiind teologia, iar scopul ei fiind acela de a forma clerici instruiţi, capabili la rândul lor să predea altor clerici în devenire. Papalitatea înţelege repede importanţa universităţilor şi le sprijină împotriva autorităţilor civile (oraş sau regalitate), reuşind astfel să le controleze.

Comunitate a profesorilor şi studenţilor, bazată pe predare şi învăţare, beneficiind de privilegii de imunitate, universitatea se bucură de o autonomie semnificativă. Fiecare îşi fixează propriul program de studii, condiţiile de acces la învăţământ, condiţiile desfăşurării examenelor. În general, profesorii şi mai ales studenţii au privilegiul de a nu fi judecaţi de justiţia civilă, ci de cea a episcopului, căruia universitatea, ca moştenitoare a şcolii episcopale, îi rămâne subordonată.

Pentru a-şi impune punctul de vedere în faţa autorităţilor, comunitatea universitară poate apela la grevă, suspendând cursurile şi privând astfel oraşul de avantajele materiale şi de prestigiul pe care prezenţa unei populaţii numeroase de studenţi şi profesori le aducea. În cazul conflictelor interne se poate ajunge la secesiune, profesorii şi studenţii nemulţumiţi plecând din oraş şi întemeind un nou centru universitar.

Profesorii sunt plătiţi fie de studenţii lor, fie primesc o funcţie bisericească prin care li se asigură subzistenţa, fără însă în general să se achite de obligaţiile legate de aceasta, atribuţia lor fiind aceea de a preda.

Studenţii îşi suportă singuri cheltuielile sau încearcă să găsească burse, protectori bogaţi, ocupaţii care să le permită să se întreţină. În sprijinul studenţilor săraci au fost înfiinţate aşa-numitele „colegii", unde iniţial aceştia primeau cazare şi masă, dar care apoi s-au transformat în adevărate instituţii de învăţământ. În cadrul universităţii,

învățământul se desfăşura în patru facultăți (ansambluri de magiştri şi studenți care aparțineau aceleiaşi discipline de studiu). Prima dintre ele, care asigura după absolvire accesul în celelalte, „superioare", era *facultatea de arte*, numită aşa deoarece aici se studiau cele şapte arte liberale, considerate a fi introducerea necesară în orice ştiință. Studiile se terminau printr-un examen, care conferea gradul de bacalaureat. Se putea opta apoi pentru una din cele trei facultăți superioare: *drept civil* sau *bisericesc* (facul-tățile cele mai vestite erau la Bologna şi Oxford), *medicină* (Salerno şi Montpellier); *teologie*, considerată cea mai importantă, cu centrul cel mai prestigios la Paris-Sorbona. După absolvirea studiilor acestor din urmă facultăți, în urma unui examen public, se primea autorizația de a preda, *licentia docendi* (de unde numele actual de licență).

D. Literatura

Specific literaturii de la începutul acestei perioade este răspândirea creațiilor în limbile vernaculare, chiar dacă latina se menține ca limbă a creației artistice şi ştiințifice. Modelul este într-un anumit sens oferit de literatura franceză, deoarece aceasta se cristaliza în cel mai întins şi mai populat regat al Occidentului, cu o puternică influență politică, dar şi economică asupra zonelor învecinate (franceza este acum limba internațională a negustorilor). De la sfârşitul secolului al XI-lea datează cel mai vechi text al *Cântecului lui Roland*, aparținând genului *cântecelor de gestă* (*chansons de geste*). Acestea sunt poeme epice răspândite în general între secolele XI-XIV, care au ca scop afirmarea valorilor războinice prin intermediul unor narațiuni legendare ce pornesc uneori de la eroi care au avut o existență reală. În afara spațiului francez, poeme epice cu o mare răspândire sunt în Spania *Cântecul Cidului*, dedicat lui Rodrigo Diaz, erou al Reconquistei, şi în spațiul german *Cântecul Nibelungilor*, care cristalizează către 1200 vechi legende şi motive nordice. *Saga* este poemul epic tipic islandez, fixat în scris din secolul al XII-lea şi cuprinzând transfigurări literare ale evenimentelor din epoca vikingă.

Tot către sfârşitul secolului al XI-lea apărea în zonele sudice ale Franței actuale, unde se vorbea *langue d'oc*, dialect diferit de cel din jurul Parisului, o creație lirică originală: *poezia trubadurilor*. Geneza acesteia este pusă în legătură cu caracterul mai evoluat al societății provensale, unde rafinamentul de la curtea marilor seniori conduce la apariția *curtoaziei*, set de valori şi de comportamente pe care membrii

aristocrației trebuia să le respecte. Pentru prima oară femeia este pusă în centrul unui gen literar care nu mai exaltă în primul rând virtuțile războinice. Trubadurii cântă despre *fin amour*, dragostea delicată pe care un tânăr cavaler o nutreşte pentru o doamnă superioară din punct de vedere social şi deja căsătorită. În condițiile în care principiul primogeniturii înlătura de la moştenire frații mai mici, erau mulți tineri cavaleri pentru care singura posibilitate de a-şi întemeia o familie era căsătoria cu o moştenitoare bogată. Pentru a se afirma în societate şi a-şi spori astfel şansele nu era nevoie însă numai de pricepere războinică, precum înainte, ci şi de maniere elegante, ce puteau fi deprinse prin această servire a doamnei care constituia obiectul dragostei curteneşti.

Noul gen literar a fost adoptat şi în nordul Franței, acolo unde se vorbea *langue d'oeil*, dialectul de la baza francezei literare, precum şi la curtea anglo-normandă, şi a fost ilustrat de *truveri*. Cântând la rândul lor dragostea, dar şi eroismul, truverii fac loc în poemele lor şi sentimentului naturii sau satirei.

Inspirat din aceleaşi valori precum lirica de curte,în secolul al XII-lea apărea, de această dată în nordul Franței, *romanul cavaleresc*. Apariția sa fusese precedată de lucrări cu teme inspirate din legendele antice referitoare la Alexandru cel Mare, Theba, Troia sau Eneea. Inovația majoră este îmbinarea dintre dragostea delicată cântată de trubaduri şi isprăvile eroice, puse tocmai în slujba acestei iubiri. În romanul cavaleresc dragostea poate fi tot una adulteră, ca în lirica de curte, precum cea dintre Tristan şi Isolda sau Lancelot şi regina Guinevra. Se afirmă însă tot mai mult iubirea împlinită prin căsătorie, care încununează aventurile eroului şi îi conferă acestuia înrădăcinarea socială dorită. În acest fel, şi romanul cavaleresc prezintă proiecțiile ideale ale tinerilor lipsiți de avere proprie care speră ca la capătul diferitelor fapte de eroism să fie recompensați prin căsătoria cu o moştenitoare bogată.

Filosofia

Filosofia continuă să fie marcată de teologie, în slujba căreia este pusă, conform principiului *credo ut intelligam*, („cred ca să înțeleg"). Scolastica, bazată pe studiul autorităților în materie, rămâne metoda privilegiată de analiză, chiar dacă încep să apară şi adepți ai promovării experimentelor personale, precum Roger Bacon (+1292).

Secolele XII-XIII sunt marcate de redescoperirea, prin traduceri arabe, datorate în principal lui Averroes, a majorității operelor lui Aristotel, din care Evul Mediu occidental cunoscuse direct destul de puține. Aceasta a permis realizarea unui sistem filosofic coerent, bazat pe opera Stagiritului, alături de platonismul dominant până atunci. Sinteza aristotelică, esențială pentru gândirea medievală occidentală, a fost realizată mai ales de călugări dominicani. Albert cel Mare (1206-1280) regândește revelația creștină cu ajutorul conceptelor filosofice aristotelice, iar elevul său, Thomas d'Aquino (1225-1274), dornic să concilieze înțelepciunea creștină și gândirea antică, realizează primul comentariu important din Occidentul latin asupra operei Stagiritului. El este și primul gânditor creștin care reușește să realizeze un sistem filosofic coerent, integrând moștenirea aristotelică. Pe de altă parte, Toma d'Aquino încearcă să fundamenteze științific teologia și, prin grandioasa sa sinteză *Summa theologica,* influențează până în ziua de astăzi creștinismul apusean.

E. Istoriografia

În scrierea istoriei continuă unele din tendințele anterioare, precum redactarea în latină a unor cronici universale, dar încep să apară și fenomene noi, cum ar fi scrierea unor lucrări monografice dedicate doar unor evenimente (cruciadele) sau personalități (biografii regale). Alt element de noutate este *apelul la limbile vernaculare*, care permit accesul mai larg al publicului la lucrările istorice, dar în același timp le limitează spațial circulația și influența la zonele în care limbile respective sunt înțelese. Schimbări apar și în ceea ce-i privește pe autori, căci dacă în primele secole medievale aceștia erau cu precădere clerici, acum există din ce în ce mai mulți laici știutori de carte care realizează opere istorice, marcând astfel o treptată, dar constantă diminuare a influenței concepției teologice.

Un gen foarte răspândit în epocă este cel al cronicii monastice; de asemenea, numeroase sunt cronicile realizate în centrele episcopale, unde se putea utiliza la redactarea lor un bogat material de arhivă.

Teatrul

La originea teatrului medieval au stat probabil mai multe tradiții, dintre care cele mai importante sunt cea populară, a spectacolelor moștenitoare ale mimilor antici sau ale reprezentațiilor legate de ritualurile precreștine, și cea a dramei liturgice. Apărută în perioada

carolingiană ca o reacție la crescânda neînțelegere a textului latinesc de masa credincioşilor, drama liturgică se dezvoltă în continuare, ilustrând prin fragmente dialogate şi interpretate, intercalate în slujba religioasă, părți ale istoriei sacre. Chiar arhitectura bisericilor se modifică pentru a permite aceste reprezentații care, în secolul al XIII-lea, par să fi evoluat chiar într-un sens mai laic, generând reacțiile negative ale papilor şi episcopilor. Foarte importantă în desfăşurarea spectacolelor era muzica, de sorginte gregoriană, dar care treptat evoluează în direcția valorificării filonului popular. Hildegard von Bingen (1098-1179), călugăriță germană, reprezintă un moment de răscruce în evoluția dramei liturgice, piesele muzicale compuse de ea contribuind la autonomizarea muzicii în raport cu reprezentația dramatică.

Misterele reprezintă genul dominant al teatrului medieval, fiind realizate pornind de la scene biblice, dezvoltate însă prin adăugarea de cântece, dansuri şi efecte speciale. Acestea erau interpretate de asociații de cetățeni, „confrerii", de regulă din clasa de mijloc, toate rolurile, inclusiv cele feminine, fiind jucate de bărbați. Reprezentațiile misterelor au avut epoca de aur în secolele XIV-XV, ulterior, şi datorită interdicțiilor autorităților, acestea decăzând treptat.

În afara reprezentațiilor cu subiect religios au continuat să existe spectacole populare de tradiție imemorială, precum dansurile cu măşti, dansurile săbiilor, parade costumate, asociate de regulă cu marile sărbători ale ciclului creştin, Crăciunul şi Paştele.

Tot tradiției populare îi aparțin farsele, uneori legate de tradiția carnavalului, care, prin umorul lor, adeseori corosiv, şi prin satira muşcătoare la adresa tarelor sociale, stau la originea comediei de mai târziu, după cum o demonstrează *Farsa jupânului Pathelin* (circa 1464).

Arhitectura şi artele plastice

La Saint Denis, în Île-de-France, în construcția realizată sub coordonarea abatelui Suger, pe la 1137-1144 se afirmau elementele *unui nou stil arhitectural*, căruia renascentiştii aveau să-i dea numele de *gotic*. Elementul esențial este bolta în cruce de ogive, compusă din două arcuri încrucişate pe diagonală, care permite realizarea unor edificii mult mai încăpătoare şi mai înalte decât cele romanice. Avântul pe înălțime era sprijinit de stâlpi şi pilaştri masivi, iar zidurile exterioare îşi sporeau rezistența prin contraforturi. Zidurile sunt străpunse de numeroase ferestre, acoperite cu vitralii multicolore, ceea ce conferă edificiilor gotice o luminozitate inexistentă până atunci.

Construcția gotică prin excelență este *catedrala*, ridicată prin efortul episcopilor şi al comunităților urbane pe perioade foarte îndelungate de timp, uneori chiar de secole. Printre cele mai desăvârşite realizări se numără catedralele din Chartres, Reims, Amiens, Paris, Köln, Westminster, Toledo.

Sculptura rămâne o auxiliară a arhitecturii, iar din secolul al XIII-lea invadează toate spațiile libere din biserică, afirmându-şi rolul ei de a constitui o Biblie a celor fără învățătură. Pe de o parte, se constată o evoluție a sculpturii spre simplitatea, armonia, claritatea ce caracterizaseră arta greco-romană, iar pe de alta, o reînnoire a temelor iconografice, integrând animale şi personaje fantastice şi sporindu-şi astfel funcția decorativă. Un element caracteristic al catedralelor gotice este portalul cu statui coloane, care decorează fațada unde se află intrarea principală. Printre cele mai cunoscute exemple de acest tip este portalul central al fațadei de vest al catedralei Notre-Dame din Amiens. Un rol decorativ foarte important în edificiile gotice îl are *vitraliul*, într-un fel chiar o creație a noii arhitecturi. Prin extinderea ferestrelor se reduce spațiul altădată destinat picturii murale, iar vitraliul preia la rândul său funcția didactică şi de edificare a credincioşilor. Influențată de arta vitraliului este şi *enluminura*, arta decorării manuscriselor dezvoltându-se în continuare, chiar şi după apariția tiparului, la mijlocul secolului al XV-lea.

V. BISERICA ÎN EVUL MEDIU

După recunoaşterea sa ca religie licită de către Constantin, în 311, creştinismul reprezintă o caracteristică esențială a civilizației europene.

Organizarea bisericii se bazează la început pe structurile administrative romane (episcopul păstoreşte într-o dioceză, circumscripție civilă de origine romană, şi îşi stabileşte centrul puterii în *civitas*, oraş). O dată cu decăderea puterii imperiale în Occident, epicopii preiau unele funcții ale funcționarilor romani, şi beneficiază de o putere de tip politic. Regii barbari se bazează pe clerul creştin, cu ajutorul căruia guvernează , şi consideră Biserica o instituție a statului. Avantajul pentru cler îl reprezintă protecția pe care aceştia o asigură Bisericii ; dezavantajul, pe termen lung, este subordonarea bisericii față de stat. Reacția la această situație se produce în secolul al XI-lea, când la inițiativa papalității se întreprinde o reformă a Bisericii. Numită *gregoriană,* de la papa

Grigore al VII-lea (1073-1085), această reformă impune controlul papei asupra tuturor episcopilor din Occident şi reuşeşte să instituie un climat de moralitate (celibatul preoților, renunțarea la vânzarea şi cumpărarea funcțiilor bisericeşti), care contribuie la creşterea prestigiului şi influenței bisericii. Papa Grigore al VII-lea se opune împăratului Henric al IV-lea, în problema numirii în funcțiile bisericeşti (cearta pentru învestitură) şi are câştig de cauză. Din acest moment se poate vorbi de *o evoluție separată a Statului şi a Bisericii în Occident*. După o perioadă de afirmare, în care unii papi, precum Inocențiu al III-lea (1198-1216), au susținut superioritatea Bisericii asupra puterii laice, papalitatea intră într-o criză profundă. Începutul este marcat de conflictul dintre Bonifaciu al VIII-lea şi regele Franței, Filip al IV-lea cel Frumos. Silită să cedeze în fața întăririi puterii statelor centralizate, papalitatea îşi stabileşte sediul la Avignon, în Franța (1309-1377). In această perioadă se produce o centralizare şi organizare a statului papal, care permite depăşirea Marii Schisme a Occidentului (între 1378 şi 1418 există mai întâi doi papi, la Roma şi Avignon, cărora din 1410 li se adaugă încă unul, la Pisa). Ieşită victorioasă din lupta cu partizanii mişcării conciliare, care doreau o conducere colectivă a Bisericii, papalitatea se afirmă puternic în plan artistic şi politic în timpul Renaşterii. Această implicare în politic şi sporirea fiscalității pontificale, ca şi diferite probleme de corupție şi abuzurile au determinat contestarea bisericii romane şi apariția Reformei, inițiată de Martin Luther în secolul al XVI-lea.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Ecaterina Lung, Gheorghe Zbuchea, *Istorie medie universală I. Europa medievală (secolele V-XVI)*, Editura Fundației *România de Mâine*, Bucureşti, 2003.
2. Radu Manolescu (coord.), *Istoria evului mediu*, Bucureşti, 1993.
3. Serge Bernstein, *Istoria Europei*, vol. II, Iaşi, 1998.
4. Georges Duby, *Evul mediu masculin*, Bucureşti, 1992.

ISTORIA MEDIE UNIVERSALĂ
(SECOLELE XV-XVII)

Prof.univ.dr. **GHEORGHE ZBUCHEA**
Lector univ.dr. **ECATERINA LUNG**

EVUL MEDIU ŞI ÎNCEPUTUL EPOCII MODERNE

I. STRUCTURI POLITICE

Evoluţia umanităţii în Evul Mediu şi la începutul epocii moderne este caracterizată de existenţa mai multor *tipuri de structuri politice*, în funcţie de diferitele zone geografice şi de nivelul de dezvoltare atins de populaţiile din cadrul acestora.

Antropologia culturală, care studiază civilizaţiile în diversitatea lor, identifică, în mare, următoarele tipuri de organizare politică : bande de vânători-culegători, triburi, şefii, state.

Organizarea de bandă caracterizează grupuri mici de populaţie, de regulă nomade, care sunt autosuficiente şi autonome. Acestea sunt alcătuite din vânători-culegători, au structuri egalitare, iar în cadrul lor autoritatea este informală. În Evul Mediu, se pot întâlni civilizaţii aflate în acest stadiu în Australia şi Oceania, în Africa (pigmeii, hotentoţii), în America (unele populaţii din jungla amazoniană).

Organizarea tribală caracterizează în general societăţile de producători de hrană (agricultori, crescători de animale). Ea este specifică zonelor cu densitate de populaţie mai mare. Populaţiile care ajung la acest tip de organizare sunt mai sedentare decât cele de care a fost vorba anterior. Şi acest mod de organizare are o natură egalitară, marcată de lipsa ierarhiei politice şi a claselor.

Modelele de conducere informală rămân o trăsătură importantă. Se caracterizează prin prezenţa unor asociaţii (clanuri-bazate pe legăturile de rudenie, clase de vârstă) care pot integra mai mult decât un grup local într-unul mai larg. Organizarea tribală poate fi întâlnită în Africa, America, Asia.

Şefiile caracterizează societăţi mai dens populate, cu comunităţi mai permanente, cu productivitate mai mare. În cadrul acestora se creează structuri de autoritate formale care integrează unităţi politice multicomunitare (fiecare comunitate poate fi condusă de un şef, sau de un consiliu).Poziţia şefului poate fi uneori ereditară, în general este permanentă; ea conferă un statut înalt deţinătorilor. În cadrul acestui tip de comunitate există în general ranguri sociale, ceea ce presupune un acces diferit la prestigiu al membrilor. O responsabilitate importantă a şefilor este aceea de agent de redistribuire, care împarte celor din jur, în funcţie de diferite criterii, bogăţiile pe care comunitatea le-a acumulat. Acest tip de organizare se poate întâlni în cele două Americi, Africa, Asia.

Statul poate fi definit ca o unitate politică, alcătuită din mai multe comunităţi pe un anumit teritoriu, care are o conducere centrală, cu autoritatea de a realiza şi a impune legile, de a colecta taxele, de a obliga oamenii la munci şi la serviciul militar. Statele se caracterizează prin: structură politică complexă şi ierarhizată; instituţii numeroase şi permanente cu funcţii legislative, executive şi juridice; birocraţie numeroasă.

Statul asigură monopolul asupra violenţei legitime, ceea ce presupune dezvoltarea unor instrumente de control social formale şi specializate: forţă poliţienească, miliţie, armată permanentă. Dincolo însă de forţă, este nevoie şi de asigurarea legitimităţii conducătorului, care constă în credinţa populaţiei în dreptul acestuia de a guverna. Statele se mai caracterizează şi prin existenţa unei structuri de clasă, care se exprimă în accesul restricţionat la resursele economice.

De regulă, statele apar în zonele unde se practică o agricultură intensivă. Productivitatea înaltă permite apariţia oraşelor, un înalt nivel de specializare a activităţilor, schimburi comerciale (distribuire de bunuri şi servicii şi folosirea monedei), comerţ exterior intens. Civilizaţiile care au dezvoltat state se întâlnesc în Europa, Asia, Africa (Maghrebul arab şi teritorii de la sud de Sahara), America (zona centrală şi spaţiul andin).

Printre formele de stat pe care le întâlnim în această perioadă se numără imperiile, regatele, principatele, oraşele-state etc.

Imperiul, formă de organizare a puterii întâlnită în diferite civilizaţii, este caracterizat prin ideea universală, adică prin credinţa că reprezintă o reflectare terestră a voinţei divine. Ca atare, este destinat să cuprindă întreaga lume cunoscută, sau cel puţin acea parte a ei care

are o semnificație pentru populația imperiului. Dincolo de imperiu se întind neamuri barbare, sau regate aflate în diferite grade de subordonare față de acesta. Regatele se deosebesc de imperii nu atât prin dimensiuni, deşi teoretic ele au întinderi mai mici, cât prin lipsa ideii universale. Totuşi, regatele tind să preia unele componente ale acestei idei, cum ar fi cea a relației speciale între monarh şi divinitate. De exemplu, în Europa, regii dobândesc un caracter sacru prin ungere şi se consideră, în diferite forme, reprezentanții lui Dumnezeu pe pământ. Pe de altă parte, regatele sfârşesc prin a se defini ca state total independente față de imperii, cărora nu le mai recunosc nici autoritatea formală. Ideea suveranității regilor a fost exprimată cel mai bine de legiştii francezi din secolul al XIV-lea sub forma „regele este împărat în regatul său". De asemenea, formula „prin mila lui Dumnezeu", folosită în titluri de monarhi, exprimă aceeaşi idee a dependenței puterii lor direct de Dumnezeu, şi nu de un împărat terestru.

O formă particulară de organizare a puterii în această perioadă o reprezintă cea din lumea islamică, unde califul este în acelaşi timp lider temporal şi spiritual. O tendință asemănătoare începe să se contureze în cazul papalității, pe măsura organizării statului papal. Urmaşul Sfântului Petru tinde să se impună ca lider spiritual al întregii creştinătăți apusene (*Respublica christiana*) şi în acelaşi timp este şi suveranul unui stat teritorial (statul papal realizat în centrul Italiei). Alte forme de organizare sunt *principatele*, de diverse tipuri, caracterizate în general prin lipsa, cel puțin teoretică, a suveranității desăvârşite, şi prin supunerea, cel puțin formală, față de un imperiu sau un regat. Există, de asemenea, *oraşe state*, dependente sau nu de o organizare politică superioară, caracterizate prin autoguvernarea prin intermediul unor instituții elective (primari, consilii orăşeneşti etc.).

Europa

Imperiul romano-german rămânea în continuare, la începutul epocii moderne, o structură descentralizată, în care împăratul trebuia să negocieze cu principii laici şi ecleziastici condițiile de guvernare. O anumită întărire a puterii imperiale şi o extindere teritorială se constată în timpul Habsburgilor, mai ales Maximilian şi Carol Quintul. Primul reuşeşte să integreze teritoriile burgunde în imperiu, prin căsătoria cu moştenitoarea lui Carol Temerarul. Nepotul său, devenit în 1516 rege al Spaniei ca moştenitor al mamei sale Ioana, fiica lui Ferdinand de

Aragon şi a Isabelei de Castilia, obţine în 1519 şi tronul imperial. Carol Quintul a încercat să reînvie tradiţia imperiului universal, dar nu a reuşit să-şi vadă împlinit visul datorită marilor deosebiri existente între zonele care făceau parte din uriaşul său imperiu şi datorită unor grave contradicţii interne. Reforma religioasă declanşată de Luther a avut drept consecinţă diviziunea politică a spaţiului german. Spania se confrunta cu problemele sale interne, legate de acceptarea dificilă de către societate a întăririi absolutismului regal, ca şi de elementele noi aduse de existenţa imperiului colonial din Lumea Nouă. Ţările de Jos deveneau şi ele din ce în ce mai conştiente de specificul lor propriu.

Conştient de eşecul ideii sale imperiale, Carol al V-lea împarte în 1556-1557 imperiul între fratele său, Ferdinand, care primeşte zona germană, şi fiul său, Filip al II-lea, care primeşte Spania, Ţările de Jos şi imperiul colonial, şi apoi abdică.

Habsburgii austrieci aveau o autoritate mai mare în posesiunile lor patrimoniale, pe care le stăpâneau cu titlu ereditar (Austria, Stiria, Carintia, Craina, Tirol, Silezia, Boemia, Moravia, Ungaria de nord), restul imperiului fiind controlat de fapt de principi. Împăraţii Maximilian al II-lea (1564-1576), Rudolf al II-lea (1576-1612), Mathias (1612-1619) au încercat să-şi întărească autoritatea în posesiunile patrimoniale şi să folosească biserica catolică pentru a asigura o unitate între toate teritoriile germane. De aceea, ei au sprijinit Contrareforma, pentru a recâştiga la catolicism teritoriile unde reforma luterană avusese succes. Opoziţiile faţă de politica lor aveau să ducă la izbucnirea *Războiului de treizeci de ani*.

Italia continuă să fie divizată politic, ceea ce a favorizat cuceririle realizate de Franţa şi Spania pe teritoriul ei în timpul războaielor italiene (1494-1559). În statele care şi-au păstrat independenţa, regimurile politice erau monarhice sau republicane. Regimuri monarhice existau în zonele în care relaţiile feudale erau încă puternice, precum în statul pontifical, ducatul Savoiei, ducatele de Mantova, Parma, Modena, Ferrara, Urbino. Regimuri republicane s-au păstrat la Florenţa (până la proclamarea sa ca ducat al Toscanei, în 1531, sub domnia familiei de Medici) sau la Veneţia, intrată în declin datorită cuceririlor otomane şi marilor descoperiri geografice.

Spaniolii au cucerit, alături de Sicilia şi Sardinia, şi ducatul Milanului şi regatul Neapolului, consolidându-şi influenţa într-o parte semnificativă a peninsulei.

F. Monarhia absolută

Monarhia absolută reprezintă o nouă etapă a evoluției unor state europene, care succede *monarhiei stărilor*. Diferența față de acestea este creşterea autorității monarhului, care nu este însă nelimitată, cum ar putea sugera sintagma de monarhie absolută, ci mai degrabă necontrolată de alte instituții, cum ar fi adunările de stări. Limitele puterii monarhului absolut sunt date de „dreptul divin", în mod concret de necesitatea colaborării cu Biserica, aflată totuşi sub autoritatea regelui. De asemenea, legile fundamentale ale regatului reprezintă stavile în calea puterii absolute a regelui (de exemplu, în Franța, un monarh absolut nu poate încălca legea salică, prin care accesul femeilor la tron este interzis). O serie de privilegii acordate unor supuşi sau unor regiuni mai recent alipite coroanei reprezintă alte piedici în calea absolutismului regal. De asemenea, limite pentru puterea regală le reprezintă şi distanțele mari între capitală şi provincii, care, în condițiile în care comunicațiile rămân încete şi dificile, reprezintă alți factori ce nu permit o creştere excesivă a autorității monarhului.

Monarhia absolută se afirmă în anumite condiții social-politice, caracterizate printr-un declin relativ al nobilimii în raport cu burghezia, regele reprezentând astfel un factor de echilibru între cele două categorii sociale între care există anumite tensiuni. Există şi ipoteza potrivit căreia monarhul absolut favorizează de fapt nobilimea, din care face de altfel parte, oferindu-i posibilitatea conservării poziției şi privilegiilor în schimbul renunțării acesteia la autonomia sa. Monarhul joacă rolul de arbitru, folosindu-se de înfruntările dintre grupurile şi categoriile sociale pentru a-şi consolida puterea. Astfel, regii nu renunță niciodată cu desăvârşire la colaborarea cu nobilimea, pe care o îndeamnă însă să vină să se stabilească la curte, unde beneficiază de privilegii, dar poate fi şi mai bine controlată şi transformată dintr-o categorie de războinici cvasiautonomi, ca în Evul Mediu, într-o clasă de curteni, dependenți economic şi politic de rege.

Pe de altă parte, regii apelează la specialişti recrutați din rândurile burgheziei. În Anglia, monarhul îşi recrutează colaboratorii din rândul noii nobilimi, orientată spre o producție destinată pieței şi care se apropie de interesele burgheziei; şi în Franța, burghezia pune la dispoziția regelui specialişti care prin cumpărarea de titluri se transformă într-o nouă nobilime, *de robă*.

În Franța, Anglia, Spania centralizarea politică a reuşit, în secolele XV-XVI, conducând la realizarea unor state solide, în care puterea este concentrată în mâinile monarhului şi ale apropiaților săi. Regele a rămas singurul care avea dreptul de a da legi, de a fi judecător suprem, de a stabili şi percepe impozite, de a bate monedă, de a numi funcționari în teritoriu, de a avea armată şi de a conduce politica externă a țării. Un alt mijloc de a întări puterea centrală este asigurarea controlului asupra bisericii. Papalitatea, ca instituție supranațională, reprezenta un concurent pentru monarhii occidentali, care s-au străduit să-i diminueze puterea în propriile state. În timp ce în Franța şi Spania regii au preluat controlul asupra bisericilor „naționale", în Anglia s-a ajuns la ruptura cu Roma, în timpul lui Henric al VIII-lea. Aici regele este capul suprem al bisericii, iar religia de stat, cea pe care trebuie s-o accepte toți supuşii din regat, este anglicanismul.

Rămas medieval prin unele din caracteristicile sale, statul absolutist are însă o serie de *trăsături noi* (impozitele regulate, birocrația profesionistă, armata regulată, un anumit progres spre laicizare), care fac din el înaintaşul direct al statului modern.

În **Franța**, unii istorici consideră că monarhia absolută a început să se afirme încă din timpul lui Ludovic al XI-lea, pentru a se definitiva în vremea lui Carol al VIII-lea (1483-1498) şi a urmaşilor acestora. Sunt şi istorici care cred că monarhia absolută se afirmă de-abia o dată cu Henric al IV-lea (1589-1610), după depăşirea crizei reprezentate de războaiele religioase de la mijlocul secolului al XVI-lea (1462-1589). Este evident că unele caracteristici ale absolutismului au apărut încă de la sfârşitul secolului al XV-lea, precum creşterea autorității regale în timpul regilor Francisc I (1515-1547) şi Henric al II-lea (1547-1559), sau limitarea activității Statelor Generale. Acestea din urmă, deşi continuă să existe ca instituție, nu mai sunt convocate în plen între 1484 şi 1560. După reluarea apelului la ele în timpul crizei reprezentate de războaiele religioase, ele nu mai sunt convocate până în 1614, în vremea Frondei. Aceasta reprezintă, de altfel, şi ultima convocare a Statelor Generale până la Revoluția din 1789.

Domnia lui Henric al IV-lea pune capăt războaielor religioase şi aduce pe tron o nouă dinastie, de Bourbon. Ea reuşeşte concilierea dintre catolici şi protestanți, oferindu-le acestora o serie de garanții privind libertatea cultului prin *Edictul de la Nantes* (1598).

Absolutismul francez ajunge la apogeu în timpul domniilor lui Ludovic al XIII-lea (1610-1643), când se remarcă personalitatea cardianalului Richelieu, şi Ludovic al XIV-lea (1643-1715).

În **Anglia**, monarhia absolută se instaurează prin domnia lui Henric al VII-lea (1485-1509), care pune capăt *Războiului celor două roze*. Henric al VII-lea întăreşte puterea regală prin consolidarea justiției, reorganizarea armatei, recuperarea domeniilor coroanei. Politica fiscală echilibrată, care nu l-a obligat să impună noi impozite, i-a îngăduit să convoace rar parlamentul, care a avut un rol nu foarte important în timpul domniei sale.

Fratele său, Henric al VIII-lea (1509-1547), a continuat această politică de întărire a puterii regale. Nevoia sa de sprijin în conflictul cu papalitatea l-a făcut să convoace mai frecvent parlamentul, cu ajutorul căruia sunt realizate toate măsurile importante : proclamarea regelui ca şef suprem al Bisericii din Anglia, secularizarea averilor bisericeşti.

După moartea lui Henric al VIII-lea a urmat o perioadă dificilă pentru absolutismul regal, deoarece succesorul său imediat, Eduard al VI-lea (1547-1553), a urcat pe tron fiind minor şi a dispărut destul de repede, lăsând deschisă problema succesiunii. I-a urmat Maria Tudor (1553-1558), fiica lui Henric al VIII-lea din prima căsătorie, cu Caterina de Aragon. Căsătorită cu Filip al II-lea, viitorul rege al Spaniei, şi dorind să restaureze catolicismul persecutat de reformați, aceasta a luat măsuri dure împotriva protestanților englezi, ceea ce i-a adus numele de *Bloody Mary* (Maria cea Sângeroasă).

I-a urmat la tron sora sa, Elisabeta (1558-1603), fiica Annei Boleyn, pentru care Henric al VIII-lea a divorțat, ajungând la ruptura cu Roma. Elisabeta a restabilit politica de sprijinire a bisericii anglicane, a încurajat comerțul, a continuat războiul cu Spania. Pe parcursul lungii sale domnii, ea a convocat parlamentul doar de 13 ori, semn al maturizării atinse de puterea regală.

Spania. Încoronarea ca rege a nepotului lui Ferdinand de Aragon şi al Isabelei de Castilia, Carol, numit Quintul (al V-lea), după urcarea pe tronul imperial, a semnificat unificarea deplină a Spaniei şi instaurarea monarhiei absolute. Proiectul său de imperiu universal l-a făcut să încerce să utilizeze în primul rând fondurile spaniole, şi pentru aceasta a fost nevoit să convoace Cortesurile. Opoziția față de

presiunea fiscală a declanşat o revoltă a oraşelor, care a fost în cele din urmă înfrântă, semn că tranziţia spre absolutism nu putea fi oprită.

Fiul lui Carol, Filip al II-lea (1556-1598), stăpânea un vast imperiu care cuprinde, pe lângă Spania, teritoriile de peste ocean, zone întinse din Italia, Ţările de Jos, Filipinele, Portugalia (în urma uniunii dinastice, realizată în 1580). El a încercat să conducă personal acest imens conglomerat, cu ajutorul funcţionarilor regali, al armatei şi al Bisericii. Rolul Cortesurilor a fost mult diminuat, iar cu ajutorul Inchiziţiei au fost urmăriţi nu doar ereticii, ci şi adversarii politici ai regalităţii. La moartea sa, Spania intrase într-un declin pronunţat, în pofida veniturilor aduse de colonii. Supremaţia sa militară şi politică îi era pusă în pericol de Anglia, Franţa, Ţările de jos (viitoarea Olandă) revoltate împotriva stăpânirii spaniole.

Rusia. Modelul politic bizantin avea să aibă succes asupra slavilor de răsărit, a ruşilor. Aceştia, o dată cu primirea creştinismului de la Constantinopol, la sfârşitul secolului al X-lea, la iniţiativa cneazului Valdimir, intrau în orbita politică bizantină. Statul rus cu capitala la Kiev adopta o legislaţie de inspiraţie bizantină şi o serie de instituţii de acelaşi tip. Rusia kieviană se fărâmiţa din punct de vedere politic în secolul al XII-lea, atât datorită războaielor civile, cât şi atacurilor popoarelor stepei, pecenegii şi cumanii. Marea invazie mongolă distrugea în 1240 Kievul şi instaura dominaţia tătară, punând capăt primei etape a istoriei independente a statului rus. Acesta avea să se reconstituie în jurul Moscovei, în secolul al XIV-lea, începând eliminarea treptată a dominaţiei mongole. Independenţa cnezatului moscovit avea să se afirme de-abia în secolul al XV-lea, o dată cu unificarea cnezatelor ruseşti în jurul Moscovei în timpul lui Ivan al III-lea (1462-1505). După cucerirea Bizanţului de către otomani, cnejii ruşi se consideră urmaşii împăratului de la Constantinopol, iar Moscova devine „a treia Romă". Ivan al IV-lea (1533-1584), supranumit „cel Groaznic", desăvârşeşte unificarea Rusiei, prin cucerirea hanatelor tătărăşti de Kazan şi Astrahan. El se implică însă şi într-un îndelungat război pentru Livonia, în încercarea de a obţine ieşirea Rusiei la Marea Baltică, fără însă a obţine rezultatul scontat. Puterea ţarului creşte foarte mult în vremea sa, atingând limitele despoţiei orientale. Prin *opricinina*, gardă personală cu atribuţii de poliţie secretă, el instaurează un regim de teroare împotriva tuturor opozanţilor politici. După moartea sa urmează o criză prelungită,

care se soluționează cu instalarea în 1613 a unei noi dinastii, cea a Romanovilor.

Polonia se caracterizează prin desăvârşirea unificării cu Lituania, primind din 1569 numele de Rzecz Pospolita, Republica Polonă. Era condusă de un rege, în acelaşi timp şi duce al Lituaniei, ajutat de Seimul general, organ central conmun. După stingerea dinastiei Iagello, în 1572, apelul la monarhi străini, din dinastiile de Valois sau Vasa, nu rezolvă problemele autorității regale, confruntată cu imposibilitatea luării unor decizii datorită principiului *liberum veto*. Conform acestuia, orice şleahtic, membru al Seimului, adunarea de stări a Poloniei, putea să blocheze luarea unei hotărâri prin exprimarea dreptului său de veto. În aceste condiții, puterea regală are un caracter formal, Polonia fiind de fapt o republică nobiliară. La mijlocul secolului al XVII-lea, de problemele sale interne aveau să profite cazacii ucrainieni, care se revoltă sub conducerea hatmanului Bogdan Hmelnicki (1648-1654), şi suedezii, care invadează țara (1655-1660). Polonezii reuşesc să respingă invazia, dar țara rămâne iremediabil slăbită, ceea ce se manifestă în pierderile teritoriale suferite în urma atacurilor turceşti.

G. Spațiul arab

Islamul a fost întemeiat de Muhammad, născut pe la 570 în familia Hasim, tribul Quraish, din Mecca. Deşi tribul din care făcea parte era cel mai bogat şi influent din oraş, Muhammad are o situație socio-economică precară, rămânând de timpuriu orfan. Intră ca negustător în serviciul unei văduve bogate, Khadija, cu care se şi căsătoreşte la 25 de ani, pe când ea avea 40. Sprijinul primei sale soții a fost esențial la începutul activității sale profetice, ea fiind printre singurii care au crezut în primele sale revelații. Acestea au început să apară prin 410, când Muhammad avea în jur de 40 de ani şi obişnuia să se retragă din lume spre a medita, într-o grotă de lângă Mecca. Într-unul din aceste momente, i-a apărut arhanghelul Gabriel, care i-a poruncit să citească. (*Iqra* înseamnă „citeşte", dar şi „profetizează").

Muhammad a răspuns că nu ştie să citească, porunca s-a repetat şi în cele din urmă profetul a avut revelația unicității lui Dumnezeu şi a măreției sale în raport cu oamenii. Revelațiile au continuat, în centrul lor fiind afirmarea unui monoteism riguros, care vorbeşte despre Dumnezeul Vechiului Testament ca despre Allah, creatorul

lumii şi al oamenilor, divinitate unică, transcendentă, atotputernică şi atotprezentă, căruia omul trebuie să i se supună necondiționat (*islam* = supunere). O astfel de concepție despre divinitate nu poate accepta Întruparea de tip creştin, fiind imposibilă coborârea Dumnezeirii la starea umană. Nu există nici intermediari între Dumnezeu şi credincios, de tipul sfinților intercesori, chiar dacă în timp Islamul a ajuns să venereze o serie de persoane cu merite speciale. Primul între aceşti aleşi este Muhammad, Profetul (*Rasul*), simplu muritor, însărcinat însă cu comunicarea adevăratei Revelații, înțeleasă parțial sau răstălmăcită de evrei şi de creştini.

Dincolo de afirmarea strictă a monoteismului, către care se pare că exista deja o anumită evoluție în lumea arabă, ce tindea să facă din Allah zeul suprem venerat în sanctuarul de la Kaaba, mesajul lui Muhammad are şi o încărcătură socială importantă. El propovăduia egalitatea tuturor oamenilor în fața lui Dumnezeu, datoria pe care o are comunitatea în a combate sărăcia, caracterul nedrept al sclaviei. Aceasta explică în parte de ce, la începuturile predicii lui Muhammad, în afara câtorva convertiți din familia apropiată, mesajul său a atras numeroase elemente defavorizate din societatea din Mecca. Pe de altă parte, elementele de critică socială, ca şi caracterul radical al monoteismului predicat au declanşat ostilitatea tribului qurayshit. Neputând să se atingă de Muhammad, aflat sub protecția clanului său, hashemit, elementele de vază din Mecca încep persecutarea adepților acestuia, dintre care un număr important se refugiază la curtea suveranului creştin din Abisinia.

În urma morții soției sale şi a unchiului său, care, fără să se fi convertit, l-a sprijinit întotdeauna, în fața ostilității din ce în ce mai deschise a qurayshiților, Muhammad părăseşte în 622 Mecca, împreună cu un grup de adepți, între care colaboratorul său apropiat Abu Bakr. Ei se refugiază la Yathrib, oraş situat într-o oază la nord de Mecca. Această fugă, *hegira*, de la Mecca la Medina (Oraşul Profetului, numele pe care îl primeşte Yatribul*) marchează începutul erei islamice*. Muhammad, al cărui mesaj fusese răspândit la Medina, este primit în triumf şi devine conducătorul religios şi politico-militar al oraşului. El încheie pacte de colaborare şi sprijin reciproc cu comunitățile nemusulmane din oraş, sub conducerea sa este organizată viața religioasă a convertiților şi, de asemenea, este înfrântă armata superioară numeric trimisă de qurayshiți împotriva Medinei.

Urmează apoi un îndelungat război de uzură, în care adepții lui Muhammad atacă şi jefuiesc caravanele pe care se baza prosperitatea Meccăi, ceea ce-i îndeamnă, în cele din urmă, pe qurayshiți să cedeze. Cei din Mecca acceptă să se convertească, Muhammad revine în oraşul său natal, care devine din acel moment punctul de orientare a rugăciunii musulmane (*qibla*) şi loc de pelerinaj (*hadj*) al credincioşilor. (Pe când se afla la Medina, Muhammad ceruse ca rugăciunea să fie îndreptată spre Ierusalim, oraşul sfânt al evreilor şi al creştinilor). La Mecca, Muhammad precizează doctrina, *transformă Islamul într-o putere redutabilă, mai ales datorită vocației misionare pe care i-o insuflă* (fiind adevărata religie, Islamul trebuie în cele din urmă să fie îmbrățişat de întreaga umanitate, chiar cu prețul impunerii sale cu forța).

Este precizat acum cultul pe care orice musulman trebuie să-l aducă lui Dumnezeu, în care esențiali sunt „cei cinci stâlpi ai Islamului". Primul dintre aceştia este mărturisirea de credință, care afirmă că nu există alt Dumnezeu în afara lui Allah şi că Muhammad este profetul lui. Rostirea acestei mărturisiri în public este condiția intrării credinciosului în comunitatea musulmană. Al doilea stâlp al Islamului este rugăciunea, care trebuie făcută de cinci ori pe zi, la anumite ore, după purificări rituale, cu fața spre Mecca. Actul ritual al rugăciunii este punctat de plecăciuni adânci şi prosternări, iar textul ei constă din versete sau *surate* (capitole) din Coran, alese de credinciosul care trebuie să ştie pe dinafară Cartea sfântă. Cel de-al treilea stâlp este milostenia în favoarea sărmanilor (*zakat*), devenită apoi un adevărat impozit pe venit, în valoare de 2,5%, destinat ajutorării celor aflați în nevoie, răscumpărării robilor, întreținerii ulemalelor (învățații comunității, specialiştii în teologia şi dreptul islamic) etc. Postul Ramadanului reprezintă cel de-al patrulea stâlp al Islamului şi el presupune privarea de hrană şi băutură de la răsăritul la apusul soarelui, ca şi abținerea de la relații sexuale, în luna a noua a calendarului lunar folosit de musulmani. Cel de-al cincilea stâlp este pelerinajul (*hadj*), pe care fiecare musulman care îşi poate permite din punct de vedere financiar şi al stării de sănătate trebuie să-l facă o dată în viață la Mecca. Aici pelerinul trebuie să înconjoare moscheea de la Kaaba, unde se află piatra de origine meteoritică, simbol al unității lumii islamice, şi apoi să arunce o piatră în obeliscul ce simbolizează puterea diavolului, a Satanei.

Profetul moare în 632, fără urmaş pe linie masculină şi fără a fi precizat problema succesorului său.

Comunitatea de credincioşi îl alege drept calif (urmaş) pe Abu Bakr, socru al lui Muhammad şi convertit de primă oră, care deja supraveghea, la rugămintea Profetului, rugăciunea comună. Acesta consolidează definitiv dominaţia musulmană asupra Arabiei şi începe cucerirea teritoriilor bizantine din nord, în primul rând a Siriei. În 634, la moartea lui Abu Bakr, este ales drept calif Umar, care până în 644 cucereşte toată Siria, părţi importante din Egipt şi Mesopotamia. La moartea lui, partizanii lui Ali, vărul şi ginerele Profetului, cea mai apropiată rudă a acestuia pe linie masculină, doreau să-l aleagă pe acesta calif, dar comunitatea îl alege pe Uthman (644-656), din familia Umayyazilor de la Mecca. În timpul acestuia are loc „îngheţarea Revelaţiei", prin fixarea în scris într-o versiune unică şi oficială a celor spuse de Muhammad şi existente până atunci în diverse consemnări ale celor ce îl ascultaseră pe Profet. Ia astfel naştere *Coranul*, Cartea Sfîntă a musulmanilor, cuvântul lui Dumnezeu.

Când Uthman e asasinat în 656 de partizanii lui Ali, acesta nu se dezice de ucigaşi, deschizând astfel calea schismelor în Islam. După ce a fost ales calif, Ali a trebuit să facă faţă opoziţiei conduse de Muawyia, guvernator al Siriei în vremea lui Uthman. Pierzând arbitrajul organizat între el şi Muawyia, intrând în conflict cu kharidjiţii, un grup important al armatei sale, partizani ai purităţii doctrinare a Islamului, Ali sfârşeşte prin a fi asasinat de aceştia în 661. Calif este ales acum Muawyia, care stabileşte capitala la Damasc şi întemeiază dinastia Umayyadă, rămasă la putere pînă în 750. Din acest moment, Umayyazii sunt înlocuiţi cu abbasizii, care mută centrul puterii lor la Bagdad.

În timp, califatul arab îşi pierde însă unitatea, numeroase dinastii locale exercitând puterea politică, în vreme ce califul nu mai avea decât un rol religios, de conducător spiritual al comunităţii islamice. Cu autoritate nominală, califul abbasid de la Bagdad se afla de fapt sub controlul emirilor din dinastia buyizilor, care controlează Iranul şi Irakul până la mijlocul secolului al XI-lea. Selgiucizii, de origine turcă, se instalează ca protectori ai califului, dar au de suferit loviturile cruciaţilor europeni, care cuceresc pentru o scurtă perioadă Ierusalimul şi întemeiază în Siria şi Palestina o serie de state după model occidental. Califatul de Bagdad avea să se prăbuşească la mijlocul secolului al XIII-lea, sub loviturile mongolilor. Mamelucii, instalaţi întâi în Egipt şi apoi în Orientul apropiat, îi elimină pe cruciaţi, restaurând controlul musulman asupra „pământurilor sfinte" creştine.

Dinastii de origini diferite de cea a abbasizilor se instaurează în jurul anului 1000 în majoritatea zonelor ce fuseseră controlate până atunci de califi. În Khorasan, puterea e exercitată de samanizi, dinastie de origine iraniană. Egiptul, ca şi o mare parte a nordului Africii, era guvernat de fatimizi şiiți, care îşi menţin puterea până spre sfârşitul secolului al XII-lea. În secolul al XI-lea, în nordul Africii îşi fac apariţia şi almohazii, cărora le succed în secolul următor almoravizii. Aceştia ajung şi în Spania, unde opresc pentru un timp progresele creştinilor şi pătrund şi la sud de Sahara, în Ghana.

Spre Răsărit, califatul care se întindea până la valea Indusului este confruntat cu aceleaşi probleme de fărâmiţare internă, unele dintre ele întovărăşite însă de expansiune teritorială. În Afganistan, puterea a fost dobândită de Mahmud din Ghazna, care la începutul secolului al XI-lea cucereşte nordul Indiei. Pe la sfârşitul secolului al XII-lea, Mahmud din Ghuri, oraş situat în Valea Gangelui, nu mai recunoaşte autoritatea urmaşilor acestuia şi întemeiază în 1206 sultanatul de la Delhi, care avea să reziste şi invaziei mongole, prăbuşindu-se doar în faţa loviturilor marilor moguli.

Pe ansamblu, în pofida câştigurilor teritoriale din unele zone periferice (Africa de la Sud de Sahara, India, ulterior Europa de Sud-Est prin otomani), începând din secolul al XI-lea, în urma dispariţiei unităţii, Islamul intră într-un declin relativ.

Asia

Statul mongol. La decăderea Islamului au contribuit şi mongolii, care au fost unificaţi la începutul secolului al XIII-lea de Gingis-Han. Acesta şi-a dat seama de fragilitatea legăturilor dintre uniunile tribale şi a hotărât canalizarea spre exterior a potenţialului războinic al mongolilor. Marea expansiune mongolă a început prin supunerea triburilor din vecinătate, din valea fluviului Ienisei, şi a triburilor uigure din Turkestanul estic. O altă direcţie de expansiune a fost spre nordul Chinei, ocupat la vremea aceea de jucenii de origine tungusă, care au fost supuşi până spre 1215. Mongolii au ocupat în Asia Centrală Horezmul, cu importantele şi înfloritoarele oraşe comerciale Buhara şi Samarkand. Au invadat apoi Gruzia, Azerbaidjanul, sudul Rusiei, unde au zdrobit la Kalka oştile ruso-cumane. După moartea lui Gingis-Han, cuceririle au continuat, sub conducerea fiului său Ogoday, în nordul Chinei. Acesta organizează marea invazie mongolă din Europa, care, după ce a spulberat rezistenţa ruşilor, a străbătut pe mai multe coloane Polonia,

Ungaria, Țările Române, Peninsula Balcanică, ajungând până în apropierea Vienei. Doar vestea morții marelui han i-a făcut pe mongolii neînfrânți până atunci să se retragă. Cuceririle mongole reîncep însă din deceniul șase al secolului al XIII-lea, spre Apus prin cucerirea califatului de Bagdad, iar spre sud-est prin cucerirea integrală a Chinei. Au urmat cuceriri în Coreea, Indochina, Birmania şi chiar tentative de invazie a Japoniei, eşuate însă. Cuceririle acestea, extrem de rapide şi extinse pe un teritoriu imens, se explică prin educația războinică a mongolilor, prin cruzimea lor calculată, masacrele în masă având rolul de a descuraja populațiile care doreau să le opună rezistență, prin superioritatea lor militară, datorată mai ales extraordinarei mobilități. *În urma cuceririlor mongole, s-a realizat cel mai întins stat din întreaga istorie a umanității, care se întindea de la Oceanul Pacific la țărmurile nordice ale Mării Negre*. După distrugerile provocate de campaniile militare, a urmat o perioadă de liniște *pax mongolica*, favorabilă comerțului şi răspândirii unor achiziții culturale (instituții de origine chineză ajung inclusiv în spațiul românesc). La sfârşitul secolului al XIV-lea, un emir mongol turcizat, care nu făcea parte din familia lui Gingis-Han, Timur Lenk, preia puterea în regiunea apuseană a hanatului şi îşi extinde stăpânirea asupra celei mai mari părți a acestuia. Înfrângerea sultanului otoman Baiazid şi luarea sa în captivitate au permis întărirea poziției domnitorului Mircea cel Bătrân, devenit arbitru al situației interne din Imperiul otoman, şi în acelaşi timp a mai dat un răgaz de o jumătate de secol Bizanțului. După moartea lui Timur, vasta lui stăpânire se dezmembrează în mai multe state, precum Ferghana, Khorasan, Afganistan.

În zona de la Nordul Mării Negre şi a gurilor Dunării, până la fluviul Obi, stăpânirea mongolă se constituie într-un hanat independent, care nu mai recunoaşte autoritatea marelui han. Hanatul Hoardei de Aur s-a dezmembrat însă la rândul său în Hanatul Crimeii, devenit vasal al Imperiului Otoman şi folosit ca element de presiune împotriva vecinilor (pustiitoarele invazii tătărăşti din Țările Române), hanatele de Cazan şi Astrahan, cucerite ulterior de Ivan al IV-lea.

India nu reprezenta o unitate politică înainte de cucerirea nordului acestei țări de către Islam şi nu avea să o reprezinte niciodată până la cucerirea britanică. Pornind de la această fărâmițare politică, musulmanii au reuşit să cucerească până în secolul al XIV-lea zonele nordice şi centrale ale subcontinentului indian, cu excepția extremității sale sudice. Musulmanii s-au arătat în general toleranți față de hinduşi

pe plan religios şi le-au respectat organizarea în caste, angrenându-i în acelaşi timp în conducerea politică a sultanatului de la Delhi. Acesta avea să intre în declin şi în destrămare în secolul al XIV-lea, ceea ce avea să conducă la întemeierea mai multor state feudale, conduse de musulmani sau de hinduşi, în zonele sale centrale şi sudice. Între acestea, statul Bahmani, condus de o dinastie de şahi musulmani, în zonele centrale şi vestice, şi imperiul Vijayanagara, condus de maharajahi indieni, în zona de sud.

China se caracterizează în Evul Mediu printr-o extraordinară conservare a structurii sale statale, în pofida perioadelor în care unitatea este înlocuită de dezmembrare şi anarhie. Imperiul chinez este unul universal, căci împăratul este considerat Fiul Cerului, care realizează pe pământ o replică a ordinii divine. Ţara este guvernată în acord cu principiile morale şi filosofice ale confucianismului, taoismului şi budismului, religii care nu se exclud reciproc, ci se armonizează cu cultul strămoşilor. Continuitatea, în pofida momentelor de ruptură, este afirmată de chinezi prin periodizarea istoriei lor în dinastii, fiecare pusă sub semnul unuia dintre cele cinci elemente, al unei culori şi al unui punct cardinal.

După prăbuşirea dinastiei Han, în secolul III, urmează o perioadă de lupte interne sau cu populaţiile barbare. China este în cele din urmă reunificată sub dinastia Tang 618-907). Urmează o nouă perioadă de fărămiţare şi anarhie. Ulterior, la conducerea Chinei s-au succedat dinastiile Song (960-1279), Yuan (1279-1368, dinastie de origine mongolă), Ming (1368-1644).

Un element esenţial al sistemului politic chinez este recrutarea funcţionarilor (mandarinii) printr-un sistem de examene, care garanta competenţa acestora şi limita puterea marii aristocraţii funciare. În timpul dinastiei Ming, fără să se renunţe cu totul la mandarini, în conducere au fost preferaţi eunucii, iniţial datorită neîncrederii faţă de intelectuali a primului împărat de origine ţărănească. Un alt aspect important al istoriei Chinei în această perioadă este relaţia cu barbarii, populaţii originare din regiunile nordice, atrase în permanenţă spre sud de strălucirea civilizaţiei chineze. Chiar atunci când reuşesc cucerirea parţială (precum jucenii) sau totală (ca mongolii) a teritoriului chinez, barbarii sfârşesc prin a adopta modul de viaţă şi instituţiile chineze şi, în cele din urmă, prin a se siniza.

Forța modelului politic chinez este demonstrată şi de adoptarea lui în alte regiuni, precum Coreea, Vietnam, Japonia.

Africa neagră

Dacă nordul continentului african cunoştea o anumită unitate datorită stăpânirii musulmane, Africa de la sud de Sahara este caracterizată prin mai multe tipuri de organizare politică. Există mai întâi structurile tribale ale populațiilor de vânători-culegători şi, uneori, ale celor de agricultori. Populațiile de agricultori din savană, conduse de şefi tribali, au putut evolua uneori până la regalitate, cum s-a întâmplat cu regatele Luba, Kuba, Lunda, Kongo. Crescătorii de animale, adesea nomazi, îşi impun dominația asupra agricultorilor şi ajung uneori să realizeze regate, precum Rwanda, Burundi, Ankola, apărute în regiunea marilor lacuri începând din secolele XI-XII. La capătul drumurilor transsahariene, care asigurau circulația aurului din zonele de producție din Sudan spre piețele arabe şi europene, s-a dezvoltat o civilizație a oraşelor, creatoare de structuri politice complexe. Imperiile aurului, cum au fost denumite Ghana, Mali şi Songhai, asigurau controlul şi securitatea comerțului la sud de Sahara, bazându-şi puterea şi bogăția pe traficul cu aur, fildeş, sclavi, lemn prețios. În schimbul acestor produse se obțineau sare, cereale, țesături scumpe, fier, arme moderne. De altfel, puterea „împăraților" din aceste zone a durat atât timp cât au reuşit să impună monopolul asupra aurului şi asupra importului de arme, care le asigura superioritatea asupra supuşilor. Din punct de vedere instituțional, structura acestor imperii era extrem de fragilă, suveranii exercitând o autoritate cu caracter adesea personal asupra unui teritoriu fără limite precise, în care puterea le este concurată de feudali locali.

Pe coasta orientală a Africii apare şi se dezvoltă regatul Monomotapa, cu acelaşi rol în controlul extracției de aur şi al comerțului ca şi cele din savana sudaneză. Descoperirile arheologice din Zimbabwe au scos la lumină ruinele unor oraşe impresionante, realizate de o populație de migratori bantu, care în prima jumătate a secolului al XV-lea pun bazele statului Monomotapa. Spre mijlocul aceluiaşi secol, regatul se întindea între fluviile Zambezi şi Limpopo, dar ulterior acesta se fărămițează în mai multe formațiuni politice independente.

Un alt regat african important este Etiopia, creştin monofizit, spre deosebire de cele din savana sudaneză, care erau musulmane sau animiste. Apogeul statului etiopian, sub o dinastie ce se considera

urmaşa lui Solomon şi a reginei din Saaba, se situează în secolele XIV-XV. Atunci au loc şi contacte cu europenii, care instaurează în această regiune regatul creştin al regelui preot Ioan. Şi etiopienii, şi europenii, mai ales portughezii, se arătau interesaţi de o colaborare împotriva Islamului în expansiune. Dar colaborarea care ar fi trebuit să-i prindă pe musulmani ca într-un cleşte nu s-a realizat şi Etiopia cade sub loviturile acestora.

America precolumbiană

America, până la sosirea europenilor, este un continent slab populat, cu locuitori aflaţi în general în stadiul paleoliticului. Doar în zonele din America centrală şi de sud, cu populaţie mai densă, s-a atins stadiul eneoliticului şi au fost realizate statele mayaşilor, aztecilor şi incaşilor.

Civilizaţia *Maya* se afla în aşa-zisa epocă a „noului imperiu" (987-1194), de fapt o federaţie de cetăţi din sudul peninsulei Yukatan, cu centrul la Mayapan. De la sfârşitul secolului al XII-lea, cetăţile componente încep să se războiască pentru supremaţie, la mijlocul secolului al XV-lea civilizaţia maya fiind în plină decădere.

După retragerea mayaşilor din Mexic, locul lor a fost luat de azteci, o populaţie originară din nord. În secolul al XII-lea, stăpânirea lor cuprindea deja podişul mexican. În secolul al XV-lea, suveranul Itzcoatl reuşeşte să impună supremaţia oraşului Tenochtitlan (actualul Ciudad de Mexico), iar urmaşul său Montecuzoma I extinde dominaţia aztecă până la malul Pacificului. *Imperiul aztec* se baza pe dominaţia militară a diferitelor populaţii din zonă, obligate la plata tributului în produse şi chiar în oameni. Supravieţuirea statului lor era legată de azteci de buna funcţionare a universului, care avea nevoie să fie periodic hrănit cu sângele victimelor. De aceea, aztecii declanşau în permanenţă războaie ce aveau ca scop capturarea de prizonieri care să fie sacrificaţi zeilor. De altfel, căderea lor rapidă în faţa spaniolilor lui Cortes s-a datorat şi lipsei de coeziune, revoltelor populaţiilor supuse care nu mai acceptau regimul aztec.

În America de Sud, pe coasta andină, s-a realizat al treilea mare imperiu precolumbian, cel *incaş*. Formarea statului incaş este stabilită a se fi produs între anii 1200-1400, începând din zona Cuzco, prin cucerirea treptată a teritoriilor şi populaţiilor învecinate. Imperiul a fost organizat menţinând instituţiile fiecărui trib cucerit, dar impunând o foarte riguroasă conducere centralizată. Aceasta se baza pe o ierarhie strictă de

funcţionari, pe adoptarea de către toţi supuşii a cultului soarelui şi pe un regim economic dirijist (care i-a făcut pe unii specialişti să-l compare cu cel comunist). Dinastia întemeiată la 1200 de Manco Capac a asigurat expansiunea spre Sud şi Nord şi s-a prăbuşit cu repeziciune în secolul al XVI-lea, în urma sosirii conquistadorilor spanioli.

II. GENEZA RELAŢIILOR CAPITALISTE. ECONOMIA EUROPEANĂ ÎN SECOLELE XIV-XVII

Apariţia şi dezvoltarea relaţiilor capitaliste sunt legate de procesul istoric prin care Europa apuseană a reuşit, la sfârşitul Evului Mediu şi la începutul epocii moderne, să o ia înaintea celorlalte zone de pe continent şi din întreaga lume. Unele dintre acestea, precum Bizanţul, lumea arabă, China fuseseră mult mai dezvoltate în secolele precedente, dar sunt depăşite de Occidentul european tocmai datorită mutaţiilor economico-sociale care se produc în această perioadă a secolelor XIV-XVII.

Europa apuseană continuă să fie, în această perioadă, o lume preponderent rurală şi agrară, pe ansamblu doar 10% din populaţia sa trăind în oraşe. Există însă diferenţe regionale foarte mari, în unele zone, precum Italia de Nord, proporţia populaţiei urbane fiind de 25%, în vreme ce în alte regiuni proporţia e mult mai mică. În ceea ce priveşte specificul populaţiei rurale, aceasta e reprezentată doar parţial de persoanele care practică agricultura. În mediul rural locuiesc şi alte categorii în afara ţăranilor, cum ar fi meşteşugari, clerici, nobili etc. Pe de altă parte, la oraş, o parte din timpul de muncă total este dedicat muncilor agricole, deoarece în perimetrul urban se găsesc grădini, livezi, aici se cresc animale, precum porci sau păsări, în imediata vecinătate se cultivă ogoarele. Oraşele occidentale de la sfârşitul Evului Mediu îşi mai produc singure deci o parte a hranei, deşi esenţialul este adus totuşi din mediul rural.

Estimările privitoare la numărul populaţiei europene arată că, la un secol după Marea Ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea, pe la 1450 pe continentul nostru trăiau circa 50-55 milioane de persoane (faţă de circa 73 de milione la începutul secolului al XIV-lea). Creşterea populaţiei se relansase însă, astfel că pe la 1600 în Europa trăiau circa 100 milioane de oameni. Dincolo de aceste cifre globale, există numeroase diferenţe în privinţa densităţilor de locuire. Acestea scad spre Est şi Nord, ajungându-se la densităţi de sub 5 locuitori pe km

pătrat. Motivațiile creşterii populației în „lungul secol XVI" (1450-1620), după expresia lui Braudel, rezidă în progresele agrare şi comerciale, care permit hrănirea unui mai mare număr de oameni, şi în reculul epidemiilor, chiar dacă ciuma continuă să fie prezentă în Europa apuseană până în secolul al XVIII-lea. Creşteri mai mari ale populației, peste medie, se întâlnesc în oraşe, dintre care unele, precum Constantinopolul, Londra, Parisul, ating la sfârşitul secolului al XVI-lea câteva sute de mii de locuitori. Majoritare sunt însă zonele în care ritmul de creştere este moderat şi se întâlnesc şi regiuni unde se constată o stagnare demografică. O altă problemă ce merită discutată este *procesul de creştere a populației urbane*, care se realizează nu atât pe calea sporului demografic natural, cât pe cea a imigrației populației de la sat la oraş. Astfel, modelul demografic urban se caracterizează prin spor natural negativ, în sensul că în oraşe mor mai mulți oameni decât se nasc, tocmai pentru că aici vin să se stabilească şi îşi sfârşesc existența persoane născute în altă parte.

Pentru o populație mai numeroasă decât în perioadele anterioare, problema asigurării resurselor de hrană în secolul al XVI-lea se pune cu acuitate, mai ales că nu se înregistraseră mari progrese tehnice în agricultură. *Uneltele şi tehnicile agrare rămân în esență aceleaşi, culturile americane de mare randament, precum porumbul, cartofii încep să aibă efecte mai ales după anul 1600*. Nici productivitatea muncii nu creşte decât foarte puțin, deşi în unele zone se constată o mai bună organizare a muncii față de perioada precedentă. Creşterea producției agricole are deci la bază *factori extensivi*, cum ar fi reluarea în cultură a unor zone temporar abandonate, în urma crizei din secolul al XIV-lea, sau introducerea de noi terenuri în circuitul agrar. Astfel, în Olanda se obțin noi terenuri agricole pe seama mării, prin îndiguiri şi desecări, iar în Italia se practică de asemenea asanările. Progresele datorate agriculturii extensive nu țin însă pasul cu creşterea rapidă a populației din anumite zone ale Europei, astfel că asigurarea necesarului de hrană se face prin schimburi comerciale supraregionale.

Comerțul internațional cu produse alimentare cunoaşte o serie de regiuni specializate în anumite produse. Astfel, cerealele se aduc în Occident de la Marea Baltică, unde ajung din zonele limitrofe, mai ales Polonia şi Ucraina. Germania, Italia, Țările de Jos importă bovine vii (care au avantajul că se deplasează singure şi nu pun probleme de conservare) din Danemarca, Polonia, Ucraina, Moldova, Ungaria. Danemarca se specializează de timpuriu în realizarea de produse

lactate destinate exclusiv exportului. Comerțul supraregional cu bunuri de larg consum este foarte important pentru dezvoltarea Europei occidentale, întrucât a permis menținerea unui surplus de populație urbană, care nu mai practică agricultura şi nu-şi mai asigură singură necesarul de hrană, în vestul continentului. Pe această bază, unele zone ale Occidentului s-au putut specializa în alte producții decât cele agricole, ceea ce pe termen lung permite dezvoltarea industrială, asigurând avansul european.

Dintre ramurile nonagricole, *sectorul minier* se dovedeşte din ce în ce mai important şi are o evoluție, în mare, sincronă cu cea a agriculturii, cunoscând la rândul său o relansare în secolele XV-XVI. Dezvoltarea cea mai spectaculoasă au cunoscut-o minele de argint şi cupru din spațiul german, ca şi cele de fier şi de cărbune, acesta din urmă esențial în prelucrarea metalelor. Relansarea acestui sector se datorează mai multor inovații tehnice, precum pompele pentru scoaterea apei din mină, extrem de importante în condițiile în care exploatarea se face la adâncimi din ce în ce mai mari, pe măsura epuizării filoanelor de suprafață. De asemenea, s-au descoperit metode noi de separare a metalelor utile din mineru, ca amalgamarea cu mercur folosită în cazul argintului. Investițiile, mai ales în cazul zăcămintelor de mare adâncime, sunt foarte mari şi presupun capitaluri din ce în ce mai importante. Din aceste motive, dezvoltarea mineritului european se leagă de acțiunea unor mari capitalişti din oraşe din sudul Germaniei, precum Augsburg, Nürenberg, dintre care foarte cunoscuți sunt membrii familiei Fugger. Aceştia erau proprietarii unor mari întreprinderi şi aveau afaceri extinse pe mari zone geografice, din Tirol la Baia Mare. Expansiunea mineritului european este oprită pe la 1500, pe de o parte, datorită epuizării filoanelor accesibile în condițiile tehnice ale vremii (dificultăți de asigurare a accesului la mare adâncime şi a ventilației), iar pe de alta, datorită concurenței minelor din lumea nouă.

Sectorul producător se caracterizează prin *coexistența dintre atelierele meşteşugăreşti tradiționale şi manufacturile capitaliste*. Nou apărute, manufacturile sunt întreprinderi bazate pe diviziunea socială a muncii, astfel încât un produs e rodul colaborării dintre diferiți lucrători şi nu mai e rezultatul muncii unui singur meşter, care realizează toate operațiunile, de la un capăt la altul al procesului de producție. Un exemplu foarte bun e reprezentat de tipografii, în care cartea, ca

produs final, e rezultatul mai multor operații separate (tăiatul hârtiei, prepararea cernelii, culesul paginii, imprimarea, legarea) făcute de persoane diferite. Manufacturile capitaliste pot fi de două feluri : concentrate, cu toate operațiunile desfăşurate în acelaşi loc, sub acelaşi acoperiş (din nou exemplul atelierelor tipografice), şi dispersate, cu o serie de operațiuni desfăşurate în altă parte, adesea în mediul rural. Un exemplu de manufactură dispersată este cea din sectorul textil, din postăvărit. Întreprinzătorii capitaliști transferă unele din operațiuni (spălatul, pieptănatul, torsul lânii) în mediul rural, unde forța de muncă e mai ieftină. Țesutul, finisatul postavului rămân cantonate în atelierele urbane.

Sectorul textil beneficiază de noua organizare a procesului de producție, cele mai reprezentative zone fiind nordul Italiei (Toscana), Țările de Jos, Anglia. În secolul al XVI-lea apare şi o inovație sorti-mentală, aşa-numita „nouă postăvărie". Spre deosebire de postavurile realizate anterior, care erau groase şi foarte durabile, hainele fiind lăsate uneori moştenire mai multor generații, acum se realizează postavuri mai subțiri, mai frumos finisate şi mai ieftine, dar şi mai puțin durabile. Întrucât hainele realizate din aceste materiale se deteriorează mai repede, şi moda poate acum evolua mai rapid; drept consecință, datorită şi prețului mai redus, se poate vinde mai mult. Aceasta permite o extindere cantitativă a producției, dar influențează şi unele mutații în geografia producției, schimbări determinate, desigur, şi de alți factori. De exemplu, postăvăria italiană este în declin, pe de o parte, datorită conservatorismului, iar pe de alta, modificărilor în relațiile comerciale, deplasării centrului de greutate al comerțului spre Atlantic şi concurenței reprezentate de alte zone. Dezvoltarea postăvăritului în Spania, bazat pe creşterea oilor, este întreruptă datorită intereselor politice ale împăratului Carol Quintul. Dornic să mențină strânse relații economice cu Țările de Jos, parte a imperiului său multietnic, el favorizează exportul de lână spaniolă spre această regiune. Pe de altă parte, crescătorii spanioli de oi vând scump materia primă producătorilor interni, ceea ce nu permite dezvoltarea producției locale de postav. În Anglia, politica statului e diferită, regalitatea impunând aici restricții la exportul de lână spre Țările de Jos, client tradițional, tocmai datorită conflictului cu Spania. Astfel, materia primă poate fi cumpărată la prețuri mici de întreprinzătorii locali. Pe de altă parte, statul favorizează exportul de postav, probabil, şi sub influența postăvarilor, concentrați la Londra şi capabili să influențeze politica regalității. În această perioadă, în Anglia apare şi *fenomenul împrejmuirilor*, prin care stăpânii de pământuri scot tere-nurile din circuitul agricol pentru a le folosi

pentru creşterea oilor. Astfel, mari mase de ţărani sunt alungaţi din locuinţele lor, satele sunt distruse şi o populaţie lipsită de mijloacele de a-şi mai câştiga exis-tenţa din agricultură oferă forţă de muncă ieftină întreprinzătorilor capitalişti. Măsurile dure luate împotriva „vagabondajului" cauzat toc-mai de aceste împrejmuiri, munca silită la care sunt obligaţi cerşetorii englezi asigură în continuare manufacturile cu forţă de muncă la preţuri foarte mici. În Ţările de Jos (viitoarea Olandă), postăvăritul, cu tradiţii medievale, se dezvoltă în continuare, această regiune ocupând spre 1600 primul loc în Europa în acest domeniu.

Metalurgia este un alt sector în plină expansiune, mai ales datorită dezvoltării folosirii armelor de foc. Mai ales metalurgia bronzului este legată de această „industrie" militară, dar se constată şi dezvoltarea metalurgiei fierului, în contextul multiplicării şi diversificării uneltelor folosite. Legată de prelucrarea metalelor este ceasornicăria, domeniu nou, sortit unei dezvoltări de succes, care revoluţionează şi concepţia despre timp. O dată cu folosirea orologiilor, timpul nu mai este ritmat doar de clopotele bisericilor, chemând la slujba religioasă, ci devine treptat un timp laic, legat de munca în ateliere şi manufacturi. Dezvoltarea capitalismului a avut nevoie şi de o nouă concepţie despre timp, caracterizată printr-o precizie necunoscută Evului Mediu, tocmai datorită importanţei preciziei, planificării, eficientizării producţiei.

Un sector care cunoaşte o dezvoltare deosebită, mai ales datorită avântului luat de călătoriile pe mări şi pe oceane stimulate de marile descoperiri geografice şi de marele comerţ internaţional, este cel al *construcţiilor navale*. Cele mai importante şantiere navale apar şi se dezvoltă în zone cu tradiţie în navigaţia la mare distanţă, ca în Italia, sau în regiuni implicate recent în procesul descoperirii şi colonizării lumii noi (Spania, Anglia, Ţările de Jos). O inovaţie de o mare importanţă a fost standardizarea pieselor pentru corăbii, aplicată prima oară la Amsterdam. În acest fel creştea randamentul în construcţii şi în reparaţii, scădeau costurile, iar profiturile de tip capitalist erau foarte importante. De asemenea, erau facilitate reparaţiile la corăbii, cu atât mai importante în această epocă de avânt al călătoriilor pe mări necunoscute şi adesea ostile.

Tipografia este o activitate care, după apariţia ei la mijlocul secolului al XV-lea, ca urmare a invenţiei lui Gutenberg, s-a dezvoltat în mod constant. Legată strâns de progresele umanismului, Renaşterii şi Reformei, tipografia a avut nu doar un rol cultural esenţial, ci şi

unul economic. Atelierele tipografice sunt printre manufacturile concentrate specifice capitalismului european. Cartea este şi printre primele obiecte destinate producţiei şi consumului de masă, fiind caracterizată prin uniformitate şi standardizare. Cele mai importante tipografii din această epocă se găseau în Italia (Veneţia), Franţa (Lyon, Paris), Germania, Anglia.

Sectorul terţiar cunoaşte şi el schimbări, paralel cu menţinerea unor forme de organizare mai vechi. De exemplu, se menţin în activitate negustorii ambulanţi sau producătorii care îşi vând propriile produse (ţăranii, meşteşugarii). Apar însă şi companiile comerciale, care pot fi de mai multe tipuri. Companiile de familie, nespecializate, în sensul că îmbină activităţi comerciale şi bancare, se dezvoltă în continuare în zone tradiţionale, precum Italia (compania familiei Medici) sau Germania (familia Fugger). Forţa acestor companii familiale este foarte mare, la jumătatea secolului al XVI-lea bancherii genovezi finanţând politica Spaniei. O noutate este reprezentată de *companiile regulate sau privilegiate, specializate în comerţul la mare distanţă cu o anumită regiune*. În acest sens, revelator este *exemplul companiei engleze a Levantului,* în activitate din 1581. Fiecare negustor din cadrul acesteia făcea afaceri pe cont propriu, compania asigurând o serie de servicii în zonele cu care se făcea comerţ, cum ar fi asistenţă prin consuli şi factorii comerciale. *Companiile anonime pe acţiuni* au o organizare de tip nou, capitalurile fiind puse la un loc şi afacerile fiind comune. Conducerea activităţilor este asigurată de un Consiliu de Administraţie, iar afacerile sunt realizate la faţa locului nu neapărat de investitori, ci de persoane anume trimise pentru a face comerţ. Uneori, pentru a proteja interesele companiei, aceasta poate întreţine forţe militare proprii în regiunile cu care se face comerţ. *Marile bănci* se dezvoltă ca urmare a nevoilor sporite de capitaluri, între acestea cele mai cunoscute fiind Rialto de la Veneţia, Ambrosiana de la Milano, Casa din San Giorgio la Florenţa, Banca de Schimb din Amsterdam (începând cu 1609). Activităţile cele mai importante ale acestora erau reglarea conturilor între deţinătorii de capital situaţi în zone diferite, transferuri de capital, primirea şi păstrarea depozitelor bancare, acordarea de credite. O instituţie specific capitalistă este *bursa*, care realizează tranzacţii bazate pe eşantioane, în funcţie de calităţile tip ale mărfurilor. La Anvers, o astfel de bursă funcţionează de la jumătatea secolului al XV-lea, iar din 1531 ea trece la un sistem modern, de deschidere şi cotaţii. La Amsterdam, la sfârşitul secolului al XVI-lea, se tranzacţionau

la bursă mai multe sute de sortimente. Bursa de la Londra funcționează din 1568.

Toate aceste evoluții contribuie la dezvoltarea economică, la schimbări sociale şi politice, la instaurarea societății moderne, caracterizată prin relații de tip capitalist.

III. **RENAŞTEREA**

Intelectualii din secolele XIV-XVI dobândesc o accentuată conştiință a specificității epocii în care trăiesc în raport cu cea anterioară, pe care încep să o considere o perioadă întunecată, o epocă obscură şi barbară. Ei sunt cei care „inventează" ideea de Ev Mediu, aplicată perioadei ce separa Antichitatea de vremea lor, iar pentru perioada în care trăiau, şi pe care o considerau „modernă", folosesc termenul de „renaştere" (*Rinascita*, la Vasari). Acest termen cuprinde un întreg program ideologic, vizând revenirea la viață a Antichității greco-romane pe care aceşti oameni de cultură o apreciau în cel mai înalt grad. La început desemnând mişcarea culturală din secolele XIV-XVI (circa 1350-1620), termenul de Renaştere a început, din secolul al XIX-lea, să desemneze *epoca istorică din perioada respectivă, situată între evul mediu şi epoca modernă*. Uneori, termenul de *Renaştere* e folosit într-un sens restrâns, semnificând curentul artistic originar din Italia secolului al XIV-lea şi care a cucerit apoi spații vaste ale Europei. In cele ce urmează, vom folosi termenul de Renaştere în sensul de curent cultural, caracterizat, conform expresiei lui Peter Burke, printr-un „mănunchi de schimbări", care au marcat istoria Europei în secolele XIV-XVI.

De asemenea, un alt termen care e folosit cu referire la această perioadă este cel de „umanism". Într-o primă accepție, el desemnează poziția filosofică prin care omul şi valorile umane sunt puse mai presus de toate celelalte valori. Un alt înțeles, apărut din secolul XIX, o dată cu termenul propriu-zis, este cel de mişcare intelectuală, răspândită în Europa în secolele XIV-XVI, preocupată de filosofie şi de studiul textelor antice.

În evoluția umanismului au fost identificate mai multe curente, definite mai întâi în Italia. *Umanismul civic* reprezintă mişcarea apărută din secolul XIV în oraşele-state italiene, şi în special la Florența, ce punea accent pe problema comportamentului pe care trebuie să-l aibă

cetățeanul în interiorul cetății sale. Comportamentul economic al cetățeanului este analizat de Leon Battista Alberti, iar raporturile dintre acesta şi autoritatea politică fac obiectul operelor politice ale lui Machiavelli (*Principele*) şi Guiciardini (*Istoriile florentine*).

Umanismul filologic a apărut datorită interesului intelectualilor epocii pentru Antichitate, a cărei mai bună înțelegere presupunea cunoaşterea operelor antice prin intermediul limbilor originare (latina, greaca, ebraica) în spiritul îndemnului de întoarcere la izvoare (*ad fontes*). O primă necesitate a fost descoperirea şi redescoperirea manuscriselor antice, care, după expresia lui Poggio Bracciolini, neobosit căutător al acestora, zăceau în mănăstiri ca în nişte închisori. Manuscriselor latine (Quintilian, Cicero, Lucrețiu, Tacitus etc.), găsite în mănăstirile occidentale, li se adaugă manuscrisele greceşti pătrunse în Europa apuseană în număr mai mare de la sfârşitul secolului al XIV-lea, când se reiau contactele în vederea reunirii bisericilor, şi mai ales după cucerirea Constantinopolului de către turci. Repunerea în circulație a manuscriselor antice nu era însă suficientă, deoarece se constată, prin compararea diferitelor variante, că în timpul transmiterii manuscriselor au apărut numeroase alterări datorate copierii. De aceea, au fost stabilite, în special de către Lorenzo Valla şi de Poliziano, unele reguli privind editarea manuscriselor, prin care se urmăreşte stabilirea textului celui mai corect şi mai apropiat de original. Critica filologică a permis astfel datarea documentelor şi demonstrarea falsurilor. Cazul cel mai cunoscut este cel al *Donației lui Constantin*, pe care Lorenzo Valla (1405-1457) o arată, pe baza stilului şi a limbii latine folosite, a fi fost un fals realizat în cancelaria pontificală în jurul anului 750.

Umanismul filosofic a apărut la Florența, în urma revigorării studiului lui Platon, pe baza descoperirii şi traducerii în latină a operelor sale originale. Sub patronajul familiei Medici, şi sub influența profesorului grec Gemistos Plethon, se organizează o „academie platoniciană", în care filosofi precum Pico della Mirandola şi Marsilio Ficino popularizează o concepție religioasă caracterizată de accederea omului către Dumnezeu prin intermediul lumii ideilor, prin dialectica cunoaşterii şi a iubirii, dar fără medierea obligatorie a Bisericii. În relația omului cu Dumnezeu, primul este revalorizat în sensul accentului pus pe individualitatea şi pe valoarea sa. Pico de la Mirandola exprimă, în opera sa *Despre demnitatea omului,* ideea fundamentală a umanismului, potrivit căreia nu există nimic mai admirabil decât omul.

Ideile umaniste se răspândesc în toată Europa datorită continuării folosirii limbii latine ca limbă de comunicare internațională și scrisorilor pe care le schimbă între ei membrii „republicilor literelor". Exemplul cel mai cunoscut este al corespondenței purtate de Erasmus din Rotterdam (1466-1536) cu umaniști din Țările de Jos, Franța, Anglia, Italia, Germania, Ungaria (Nicolaus Olahus).

Cel mai de seamă instrument al difuzării ideilor Renașterii și umanismului a fost *tiparul*. Ca factor de multiplicare a creației culturale, tiparul favorizează dezvoltarea literaturilor în limbile vernaculare și prin aceasta contribuie la transformarea treptată, timp de câteva secole, a culturii dintr-un domeniu accesibil doar unei elite, într-un fenomen de masă.

La aceasta a contribuit și multiplicarea instituțiilor de învățământ, care permit creșterea numărului știutorilor de carte. Renașterea moștenește instituția medievală a Universității, care își continuă existența, adaptându-se noilor realități. Celor 45 de universități care existau până la 1400 li se adaugă alte 48 create între 1400 și 1550. Dar instituția de învățământ specific renascentistă a fost colegiul. Acesta moștenea tradiția facultății de arte și era destinat studiului *umanioarelor* sau *umanităților* (Leonardo Bruni – 1369-1444 – făcuse distincția, rămasă valabilă până astăzi, între *scientia rerum*, domeniul studiilor reale, și domeniul studiilor umaniste – literatură, istorie, filosofie). Băieți de 10-12 ani, repartizați în clase omogene potrivit vârstei, spre deosebire de universitate care lua în considerare doar nivelul cunoștințelor, începeau să parcurgă un ciclu de studii de 7 ani, mergând de la elementele cele mai simple (lectură, gramatică) la cele mai complexe (filosofie, logică, matematici). Reforma religioasă a impulsionat și mai mult dezvoltarea colegiilor, atât în mediul catolic (rolul iezuiților), cât și în cel protestant. Progresele alfabetizării sunt notabile în secolul al XVI-lea, la sfârșitul acestuia numărul știutorilor de carte ajungând probabil la 15% în Scoția, 16% în Franța, 25% în Anglia.

Transformarea culturii într-un fenomen de masă nu a fost însă posibilă fără implicarea diferitelor persoane sau instituții în susținerea activității culturale. Dacă ne referim la tipar, constituirea unei manufacturi este o activitate costisitoare și riscantă, ceea ce impune frecvent apelul la *mecenat*. Capete încoronate, principi, persoane cu posibilități materiale intervin în susținerea activității oamenilor de cultură, a artiștilor, a tipografilor. De exemplu, tiparul este introdus în Franța la 1470, din inițiativa regelui Ludovic al XI-lea. Și în spațiul românesc,

prima tiparniță a funcționat între 1508-1512 din inițiativa domnitorului Radu cel Mare. (În acest din urmă caz, semnificativă e perioada scurtă în care tiparul funcționează, întrucât aceasta relevă, pe de o parte, absența unui public cultivat care prin cererea de carte să facă posibilă continuarea activității, iar pe de altă parte, absența mediului urban în care un asemenea public putea să se dezvolte).

Activitatea de mecenat e însă cel mai frecvent legată de creațiile literare şi artistice, a căror înflorire în perioada Renaşterii nu ar fi fost posibilă fără existența unor protectori bogați şi influenți. Aceştia aparțin diferitelor medii socio-economice, începând cu Biserica, rămasă principalul patron al artiştilor plastici, papalitatea jucând un rol esențial în afirmarea programului artistic al Renaşterii prin comenzile adresate unor mari creatori. Numele cele mai răsunătoare sunt, probabil, cel al lui Michelangelo, căruia i s-a comandat pictarea bolții Capelei Sixtine de la Roma, ca şi realizarea mormântului papei Iuliu al II-lea, şi cel al lui Rafael, însărcinat de acelaşi Iuliu al II-lea cu pictarea unor camere ale Vaticanului.

Regalitatea se implică şi ea din ce în ce mai mult în susținerea artiştilor şi literaților, în contextul în care afirmarea monarhiilor centralizate presupune şi dezvoltarea unei dorințe de strălucire în plan internațional, ceea ce se poate realiza prin contribuțiile celor mai de seamă artişti. Regii Franței susțin artiştii indigeni, dar atrag şi creatori italieni, dacă ar fi să-i pomenim doar pe Leonardo da Vinci sau pe Benvenuto Cellini. De altfel, artiştii italieni sunt un „produs" de export extrem de căutat de monarhii europeni, fiecare încercând să-i atragă pe cei mai înzestrați, împăratul Carol Quintul şi fiul său Filip al II-lea al Spaniei făcând din Tizian portretistul lor oficial; chiar sultanii turci, după ce, se zice, l-ar fi chemat zadarnic pe Michelangelo, îl au în slujba lor pe Bellini.

Nobilimea, „disciplinată" într-o anume măsură datorită consolidării puterii aparatului de stat, limitată în posibilitatea confruntărilor reciproce violente, găseşte noi posibilități de afirmare simbolică, prin exhibarea bogăției şi rafinamentului, manifestate din ce în ce mai mult prin posesia operelor de artă. Cazul cel mai grăitor este cel al mecenatului cultural exercitat de familia Medici la Florența, pe planul susținerii pictorilor şi sculptorilor (Leonardo da Vinci, Boticelli nu sunt decât doi dintre cei mai cunoscuți artişti care s-au aflat sub patronajul lor), dar şi al literaților şi filosofilor, mai ales în cadrul „Academiei platoniciene".

Aceluiaşi model i se conformează patriciatul urban tot mai bogat şi rafinat, dezvoltat în oraşele italiene, germane, flamande, dornic să facă pe orice cale concurenţă nobilimii, inclusiv prin intermediul dobândirii şi etalării operelor de artă. Individual, dar şi în cadrul corporaţiilor, meşteşugarii şi negustorii susţin împodobirea bisericilor din oraşe, sau chiar a construcţiilor civile de interes colectiv (primăriile). Astfel, la Florenţa, Arte di Calimala a contribuit la decorarea Baptisteriului, în vreme ce Arte della Lana a avut o contribuţie deosebită în împodobirea catedralei.

Această *implicare a laicilor în susţinerea creaţiei culturale* are multiple explicaţii, dincolo de preocuparea sinceră pentru artă şi literatură, care caracterizează din ce în ce mai mulţi oameni, pe măsura răspândirii ideilor umaniste şi renascentiste, existând şi o serie de factori materiali care contribuie la aceasta. Un rol foarte important l-au avut transformările în aspectul locuinţei, devenită mai funcţională, mai confortabilă şi mai luxoasă. Folosirea sticlei transparente pentru geamuri conferă o mai mare luminozitate încăperilor şi face posibilă expunerea picturilor şi sculpturilor, care acum pot fi admirate în condiţii mai bune. „Sedentarizarea" nobililor, care nu se mai deplasează periodic între mai multe reşedinţe, pentru a consuma la faţa locului produsele, permite apariţia unui mobilier mai diversificat şi de dimensiuni mai mari, împodobit de către sculptori şi pictori în spiritul artei epocii. Apariţia genului picturii de şevalet, realizată pe pânză şi cu ajutorul culorilor în ulei, a redus dimensiunile operelor de artă, tabloul fiind acum uşor maniabil şi oferind foarte bune posibilităţi de integrare în noul tip de interior al locuinţelor celor privilegiaţi. La aceasta se adaugă apariţia genului portretului, ceea ce a determinat din ce în ce mai mulţi nobili sau membri ai stării de mijloc să-şi comande portretele diferiţilor artişti în vogă. Din secolul al XV-lea, decorarea interioarelor se face tot mai mult cu ajutorul tablourilor, spre deosebire de perioada anterioară, în care principalele elemente decorative, având în acelaşi timp şi rol practic, de protecţie împotriva frigului, erau tapiseriile. Acestea din urmă nu dispar, ci evoluează, foarte frecvent fiind întâlnită transpunerea în tapiserie a unor tablouri celebre sau chiar desenarea de către mari pictori a cartoanelor cu modelele pentru tapiserii (cazul lui Rafael şi al cartoanelor reprezentând Faptele apostolilor, desenate pentru tapiserii pentru decorarea pereţilor Capelei Sixtine). Centrele cele mai cunoscute sunt cele tradiţionale, precum Flandra, cărora li se adaugă altele noi, adesea create la iniţiativa regalităţii, precum cele din

Franța. Un alt mijloc de difuzare a temelor operelor de artă realizate de artişti celebri este utilizarea acestora pentru decorarea unor obiecte de uz cotidian, cum ar fi farfuriile, cănile, plăcile de faianță, elementele folosite la construcția sobelor. Chiar mai mult decât reproducerile prin gravură, aceste obiecte de mici dimensiuni, care reprezintă produse de export deosebit de căutate, contribuie de o manieră decisivă la răspândirea programului artistic al Renaşterii şi la succesul pe care artiştii epocii îl au în toate colțurile Europei.

Acest succes, competiția din partea diferiților mecenați pentru atragerea celor mai talentați artişti, conştiința propriei valori pe care creatorii de bunuri culturale o dobândesc contribuie la o *definire a artistului* diferită față de perioada anterioară. Dacă în Evul Mediu pictorul sau sculptorul era un simplu meseriaş, care făcea parte dintr-o breaslă, lucra împreună cu mai mulți confrați la realizarea unui obiect şi foarte rar considera că e necesar să-şi semneze creația, în Renaştere concepția aceasta se schimbă. Desigur, există în continuare ateliere unde lucrările se realizează în comun, artistul depinde încă într-o măsură foarte mare de comanda pe care i-o face clientul, fiind cel mai adesea obligat să respecte gustul sau pretențiile acestuia, dar treptat se conturează ideea unicității creatorului de artă, a specificului personalității sale, a importanței originalității. Semnul cel mai clar al acestei noi definiri a artistului este semnarea creației, ca dovadă a răspândirii ideii paternității artistice, a propriei valori a creatorului, care acum e o individualitate, nu un simplu membru al unei bresle anonime.

Oameni cu personalități puternice, inspirați adesea de programe filosofice complexe, creatorii renascentişti realizează opere foarte diferite, dar care în ansamblu sunt caracterizate printr-o serie de *trăsături comune*. Dintre acestea merită amintite:

– antropomorfismul, accentul pus pe om, devenit centrul creației artistice şi literare;

– nou raport între om şi divinitate, Renaşterea neaducând cu sine o laicizare a artei, ci promovând un nou tip de pietate, mai interiorizată, şi o relație mai directă cu Dumnezeu. Este incorect să se vorbească de o contestare a religiei creştine pe baza subiectelor inspirate din mitologia păgână, căci aceasta reprezintă pentru artişti şi scriitori un model formal, care nu contravine creştinismului lor sincer (Rafael pictează „Şcoala din Atena”, dar şi cele mai impresionante „madonne” ale Renaşterii);

– individualismul, care decurge din conştiinţa valorii omului, ca o creaţie unică a divinităţii, dar şi a propriului efort, conform expresiei lui Pico della Mirandola: „tu omule, propriul tău plăsmuitor şi sculptor”. Tipul uman promovat de creaţia renascentistă este omul singular, titanul, cel care depăşeşte cadrele comunitare prin afirmarea propriei personalităţi;

– natura ca sursă de inspiraţie, vrednică de atenţie şi având o valoare în sine, spre deosebire de perioada medievală, când aceasta, ca şi trupul omenesc, nu reprezenta decât un azil vremelnic şi neimportant în raport cu sufletul;

– bucuria de a trăi, atitudinea activă faţă de existenţă se opun contemplaţiei promovate de clericii medievali şi disprețului față de lumea materială.

Arta şi literatura Renaşterii se caracterizează deci, în general, prin încrederea în om şi în forţele sale, prin credinţa în existenţa progresului şi printr-un optimism rezistent în faţa tuturor vicisitudinilor, care îl făcea pe Ulrich von Hutten să exclame: „Ce litere ! Ce vremuri! Ce bucurie-i să trăieşti”!.

IV. **REFORMA RELIGIOASĂ DIN SECOLUL AL XVI-LEA**

O posibilă definiţie a Reformei este cea de fenomen complex, cu caracter religios, social-politic şi ideologic, prin care, în secolul al XVI-lea, se produc scindarea bisericii catolice şi apariţia de noi culte creştine în Europa.

In general, termenul de *Reformă* se aplică mişcării care a avut ca efect apariţia bisericilor protestante şi reformate, dar ampla mişcare declanşată de Martin Luther a avut, prin ricoşeu, consecinţe şi asupra catolicismului. Se poate vorbi astfel şi de o *Reformă catolică*, prin care s-a încercat şi în cele din urmă s-a reuşit acea reorganizare internă a Bisericii de la Roma, acea *reformatio in capite et in membris*, cerută în zadar de mulţi reprezentanţi ai creştinătăţii apusene în secolele precedente. Această mişcare avea însă şi scopul de a lupta împotriva protestanţilor, de a stopa progresele noilor culte, eventual de a readuce la catolicism teritorii cucerite de acestea, astfel încât putem vorbi despre ea şi ca despre o *Contrareformă*.

În analiza apariţiei şi consolidării Reformei, se face apel la o multitudine de factori, aparţinînd diferitelor domenii, religios şi intelectual, economic şi social, politic şi naţional, fără a se putea afirma

primatul absolut al unei categorii sau al alteia. Există o serie de aspecte generale, dar dincolo de acestea, în cazurile particulare apărute în diferite regiuni ale Europei, trebuie luată în considerare combinarea factorilor generali în proporţii specifice.

Factori religioşi şi intelectuali

Nesiguranța mântuirii. Într-o lume în care războaiele, molimele, foametea erau realități frecvente, moartea pare să fi fost o prezență obsesivă, aşa cum ne mărturiseşte arta. Din secolul al XIV-lea, după Marea Ciumă şi distrugerile aduse de Războiul de 100 de ani, temele macabre, mai ales „Dansul macabru", care îi antrenează pe toți muritorii, într-o manieră „democratică", neținând seamă de nici un fel de deosebiri naturale sau sociale, sunt o prezență constantă în orizontul cultural al oamenilor medievali, exprimând această obsesie a morții ca prezență cotidiană. O asemenea existență poate conduce fie la pesimism, fie la o viață pasională, după cum arată Boccacio în preambulul *Decameronului*. În plan religios, o posibilă reacție la teama de moarte şi mai ales de soarta care îi este rezervată individului după aceea o constituie creşterea pietății şi vivacitatea credinței. În acest sens, sfârşitul secolului al XV-lea este martorul unei dezvoltări fără precedent a misticismului, mai ales în zonele renane şi în spațiul flamand, unde se dezvoltă aşa-numita *Devotio moderna*. Constatăm deci o cerere sporită de certitudine în ceea ce priveşte mântuirea personală, din partea unei societăți finalmente creştinată în profunzime, la care Biserica oficială nu răspunde decât parțial. Acest răspuns în fața incertitudinii mântuirii este dat prin accentul pe care îl dobândesc cultul sfinților, al sfintelor moaşte, pelerinajele, toate dovezi ale unei religiozități puternice şi din ce în ce mai interiorizate.

Individualismul. Reforma apare într-o societate marcată de evoluțiile situate sub semnul Renaşterii şi al capitalismului incipient, care pun accentul pe om ca persoană, şi mai puțin ca membru al unei colectivități. Religia trebuia deci să fie şi ea interiorizată, să se adreseze direct omului ca individualitate şi nu ca membru al colectivității denumită Biserică. Față de Evul Mediu, în care omul nu poate supraviețui decât în interiorul grupului său social, acum se preconizează, cel puțin teoretic, ideea eliberării individului şi ca atare se creează şi premisele ca această personalitate independentă să poată ajunge la contactul cu divinitatea şi fără medierea bisericii.

Starea bisericii. In istoria bisericii creştine, spiritualul fusese întotdeauna contaminat de temporal. In Occident, în această perioadă continuau practici combătute în van de clerici clarvăzători şi laici exigenţi: funcţiile bisericeşti se cumpărau şi se vindeau, existau prelaţi care cumulau mai multe funcţii eclesiastice pe care nu le puteau îndeplini, dar care le aduceau beneficii materiale, mulţi membri ai înaltei ierarhii bisericeşti preferau să rezideze la Roma, pentru a fi aproape de centrul de putere şi de influenţă al curiei papale, sau la curţi ale principilor, lipsindu-şi astfel enoriaşii de asistenţa şi îndrumarea lor. În pofida reformei gregoriene, clerul continua să fie imoral şi ignorant în proporţii mari, iar papii şi cardinalii dădeau primii exemple de corupţie şi desfrâu. Activitatea de susţinători ai culturii desfăşurată de papii renascentişti a avut, în mod poate greu de înţeles astăzi, pe termen scurt, consecinţe negative asupra Bisericii, fiscalitatea excesivă şi expedientele pe care le foloseau (vezi indulgenţele) pentru a finanţa arta şi pe artişti generând opoziţie şi contestări virulente. Ca o consecinţă a acestei stări de lucruri, adepţii Reformei vor avea frecvent o atitudine iconoclastă, întrucât priveau arta ca pe un lux inutil şi ca o piedică în calea comunicării directe dintre credincios şi divinitate. Evident, luxul personal al prelaţilor şi bogăţia excesivă a Bisericii făceau, de asemenea, obiectul criticilor.

Cum toate acestea nu sunt de fapt situaţii excepţionale, căci ele reprezentau, am putea spune, „normalitatea” în interiorul Bisericii, ele-mentul de noutate este adus la începutul secolului al XVI-lea de înmulţirea scandalurilor şi denunţărilor privind această stare de fapt.

Condiţiile culturale. Bipolaritatea culturală (ştiutorii şi neştiutorii de carte) şi sexuală (celibatari şi căsătoriţi) între clerici şi laici era susţinută de Biserică drept motivaţie a superiorităţii clerului, dar condiţiile erau acum schimbate faţă de perioada de început a Evului Mediu.

Ridicarea vârstei de căsătorie către 30 de ani, pentru bărbaţi, dar şi pentru femei, obliga o mare parte a membrilor societăţii să trăiască în celibat o vreme mai îndelungată decât în timpul „vechiului regim demografic”, în care căsătoriile se contractau devreme, la pubertate. În aceste condiţii, argumentul vieţii „neprihănite” a clericilor nu mai putea avea prea multă valoare pentru a le justifica privilegiile faţă de laici, mai ales că realitatea concubinajului preoţilor sau a imoralităţii călugărilor era greu de contestat.

Ştiința de carte se înmulțise în rândurile unei „clase de mijloc” provenită în principal din oraşe, care reprezentau centre de activitate meşteşugărească şi comercială ce făcuseră necesar un nivel minim de instrucție. De asemenea, progresele Renaşterii şi Umanismului în rândurile laicilor interesați să-şi cultive spiritul contribuiseră la pierderea monopolului cultural de către clerici.

Un efect foarte important al creşterii numărului ştiutorilor de carte este accesul direct la Biblie, facilitat, pe de o parte, de traducerile cărții sfinte în limbile vorbite, iar pe de alta, de răspândirea acesteia prin intermediul tiparului. De altfel, rolul tiparului în succesul Reformei este foarte important, datorită climatului intelectual pe care îl favorizează, întrucât el contribuia nu doar la răspândirea Bibliei şi a lucrărilor teologice, ci şi a operelor umaniştilor. Aceştia, preocupați de întoarcerea la surse, dezvoltă exegeza filologică, prin intermediul căreia sînt descoperite noi fapte menite să zdruncine poziția Bisericii oficiale. De exemplu, o lovitură serioasă la adresa supremației pontificale a fost dată prin demonstrarea de către Lorenzo Valla, în secolul al XV-lea, a falsității *Donației lui Constantin*, document pe care se bazau multe din pretențiile papalității la stăpânirea temporală. Poate chiar mai importantă a fost noua traducere în latină de către Erasmus din Rotterdam a *Noului Testament*, întrucât astfel se revelau greşelile traducerii făcute Bibliei în secolul al IV-lea de către Ieronim.

În concluzie, se constată la începutul secolului al XVI-lea un climat general de înmulțire a contestărilor Bisericii pe baze religioase, morale, intelectuale.

Factori economico-sociali

Se adaugă la aceasta o serie de elemente de natură economică şi socială care au avut rolul lor în transformările ce au afectat Biserica. Aceasta putea reprezenta o piedică ideologică şi materială în calea schimbărilor angrenate de capitalismul născând. De exemplu, Biserica catolică persista în condamnarea comerțului şi a împrumutului cu dobândă, chiar dacă îşi mai atenuase în timp poziția, prin „inventarea” Purgatoriului, al treilea loc destinat, în principal, să ofere speranțe de mântuire negustorilor şi bancherilor, „contaminați” de folosirea incorectă a banilor. Această ideologie, care susținea că „banii nu fac pui”, şi ca atare dobânda nu e permisă, intra în contradicție cu nevoile fundamentale ale „clasei de mijloc”, angajată pe calea profitului de tip capitalist. Pe de altă parte, bogăția Bisericii, mai ales cea funciară,

suscita dorințe de secularizare a bunurilor ecleziastice, mai ales din partea aristocrației. Ideea era însă pe placul unor mase mai largi – o dovediseră tulburările husite şi avea să o demonstreze clar Războiul țărănesc german.

Factori politici

În succesul pe care l-a cunoscut Reforma, un rol important a fost jucat de *incompatibilitatea dintre statul modern, care evolua în direcția națională, şi universalismul Bisericii romane, care se prezenta ca un organism supranațional*. Statele pornite pe calea modernizării, şi care sub forma absolutismului monarhic realizau monopolizarea autorității pe întregul lor teritoriu, doreau să elimine un centru concurent de putere, care în plus nici nu se afla pe teritoriul lor, ci în exterior, la Roma. Din aceste motive, privilegiile şi imunitățile Bisericii nu mai sunt tolerate. Monarhii aveau intenția să transforme Biserica într-un instrument pe care să-l poată folosi în interesul propriu. În cazul în care au reuşit să-şi asigure controlul Bisericii prin bună înțelegere, deschizând calea spre secularizare şi laicizare, cum s-a întâmplat în 1516 cu Concordatul de la Bologna încheiat de regele Franței, Francisc I, şi papă, monarhii nu mai sunt interesați să sprijine Reforma. In alte condiții, monarhii aflați în permanentă nevoie de fonduri, datorită sporirii aparatului birocratic sau necesităților militare impuse de frecventele conflicte, pot fi uşor câştigați de ideea secularizării importantelor averi bisericeşti. În general însă, această motivație economico-politică în sprijinirea Reformei nu funcționează decât la nivelul entităților statale mici: oraşe, cantoane, principate. Cu excepția Angliei, unde a acționat un complex de factori cu totul specifici, nici un mare stat absolutist nu a fost câştigat în întregime de ideile Reformei.

Pe fondul unor asemenea evoluții deosebit de complexe, datorită unor factori care acționează în mod specific în diferite zone ale Europei şi în diferite momente, apar şi se cristalizează ideile esențiale ale Reformei religioase din secolul al XVI-lea. Acestea au fost afirmate cu forță de Luther şi pot fi sintetizate în: *mântuirea prin credință* (*sola fide*), *sacerdoțiul universal* (orice creştin este preot şi nu mai e nevoie de rolul de mediator al clericilor şi al Bisericii), *autoritatea exclusivă a Bibliei*, care reprezintă singura sursă a credinței (*sola Scriptura*).

Doctrina luterană

Martin Luther (1483-1546) a intrat în viaţa monastică în 1505, în urma unei experienţe personale traumatizante (surprins de o furtună puternică, promite să se călugărească dacă scapă). Studiile sale de teologie făcute în scopul de a răspunde angoasei privind mântuirea îl determină să ajungă la unele concluzii personale privind rolul credinţei şi al faptelor în procesul îndreptăţirii omului. Intrarea sa în arena dezbaterilor publice este determinată de una din practicile frecvent utilizate în acea perioadă de Biserica romană: vânzarea de indulgenţe, care scuteau pe cel ce le cumpăra de penitenţa datorată aici pe pământ pentru păcatele făptuite. În 1515, papa Leon al X-lea, dornic să strângă banii necesari renovării catedralei San Pietro de la Roma, însărcinează cu vânzarea indulgenţelor în Germania pe dominicanul Tetzel. Luther nu apreciază scopul nobil al papei şi în 1517, la Universitatea din Wittemberg unde era profesor, susţine public cele 95 de teze care condamnau practica vânzării indulgenţelor.

Contestarea drepturilor papalităţii atrage deschiderea unui proces în încercarea de a-l condamna pe Luther, care beneficiază însă încă de la început de sprijinul electorului de Saxa, Frederic cel Înţelept. După o aparentă înţelegere cu papalitatea, survenită în 1519, Luther continuă să scrie lucrări (precum *Apelul către nobilimea creştină de naţiune germană* sau *Captivitatea babilonică a bisericii*) şi să predice deschis împotriva unor practici ale Bisericii catolice. În această perioadă, el începe să afirme faptul că este suficient să crezi pentru a fi mântuit şi că orice creştin poate intra în relaţie directă cu divinitatea, fără a avea pentru aceasta nevoie de intermedierea bisericii. În 1520, papa Leon al X-lea îl excomunică, dar Luther, încurajat de susţinerea partizanilor pe care îi avea, arde bula de excomunicare împreună cu alte lucrări de drept ecleziastic. Se declanşase conflictul deschis şi împăratul Carol al V-lea îl convoacă, dându-i garanţii ferme de securitate, la dieta de la Worms. Acolo, în 1521, Luther refuză să renunţe la convingerile sale şi dieta îl declară în afara legii, putând fi prins şi ucis de oricine. Pe drumul de întoarcere însă, este „răpit" de oamenii electorului de Saxa, care îl ascund în castelul de la Wartburg. Acolo Luther scrie mai multe lucrări conţinând principii teologice esenţiale ale Reformei pentru a pune la îndemâna oponenţilor bisericii oficiale argumente scripturare, traduce în germană Noul Testament (1522), după ediţia realizată de Erasmus. În 1534, finaliza şi traducerea *Vechiului Testament*, realizând

astfel versiunea integrală a *Bibliei* (apărută în 1545), ce a jucat un rol de prim rang nu doar în Reformă, dar şi în constituirea limbii germane literare.

Răspândirea lucrărilor lui Luther prin intermediul tiparului a fost un element important ce l-a împiedicat să împărtăşească soarta lui Ian Hus, căci ideile sale i-au atras tot mai mulţi susţinători, oferindu-i astfel protecţia popularităţii. In 1526, dieta de la Speyer refuză aplicarea edictului de la Worms, care îl scotea pe Luther în afara legii, şi lasă temporar prinţilor şi oraşelor libere dreptul de a-şi alege religia. În 1529, când o nouă dietă condamnă ideile reformatoare, şase prinţi şi paisprezece oraşe libere protestează împotriva acestei hotărâri şi, începând din acel moment, adepţii lui Luther au fost numiţi „protestanţi". Au loc şi clarificări doctrinare; în 1530, Melanchton, discipol apropiat al lui Luther, redactează *Confesiunea de la Augsburg*, document esenţial pentru expunerea ideilor de bază ale credinţei luterane. Partizanii lui Luther se tranformă într-un adevărat partid politic prin constituirea în 1531 a Ligii de la Schmalkalden, care îi grupa pe cei nemulţumiţi în aceeaşi măsură de abuzurile Bisericii romane şi de politica împăratului Carol Quintul. Războiul civil declanşat în imperiu între apărătorii şi contestatarii reformei se termină, după moartea lui Luther, prin pacea de la Augsburg, care în 1555 statua principiul *cuius regio, eius religio* (a cui este conducerea, a aceluia este şi religia). Nu era vorba de recunoaşterea toleranţei religioase, ci doar de afirmarea dreptului principilor de a impune religia pentru care au optat şi supuşilor lor. Cine nu dorea să accepte schimbarea de religie putea părăsi, în anumite condiţii, principatul. În acest fel *se confirmă succesul Reformei într-o anumită parte a Germaniei* (axa renană, sud-estul) şi diviziunea sa religioasă. care avea să fie durabilă. Din ce în ce mai mulţi creştini acceptau ideile lui Luther referitoare la mântuirea prin credinţă, dar oferit în mod absolut gratuit omului de către Dumnezeu, care nu mai face necesare faptele pioase (participare la slujba religioasă, pomeni, pelerinaje, cumpărarea de indulgenţe etc.). De asemenea, era bine primită ideea legăturii directe dintre om şi Dumnezeu, fără mijlocirea Bisericii şi a preotului, întrucât credinciosul, care are acces la Biblia tradusă în limba sa, poate afla şi singur adevărurile credinţei din cartea sfântă. Fiecare credincios devine el însuşi preot şi, în consecinţă, tainele nu mai sunt nici necesare, nici valabile, cu excepţia botezului şi a împărtăşaniei, singurele pomenite explicit în Evanghelii. În fond, esenţialul doctrinei

lui Luther poate fi exprimat în *sola gratia, sola fide, sola Scriptura* (numai prin harul dumnezeiesc, numai prin credință, numai prin Scriptură).

Doctrina calvinistă

Ideile lui Luther aveau să fie duse mai departe şi precizate de o manieră riguroasă de Jean Chauvin (1509-1564), care şi-a latinizat numele în Calvinus. Născut într-o familie de jurişti, Calvin face studii de drept, greacă, ebraică la Paris şi în alte oraşe franceze importante. Cucerit de ideile lutherane, se implică în disputele de idei care îi opuneau pe protestanți catolicilor şi în 1533 este nevoit să fugă din regatul francez, refugiindu-se la curtea Margaretei de Navarra, sora lui Francisc I şi protectoare a umaniştilor. Reîntors în Franța, este nevoit din nou să fugă, datorită unui scandal legat de afişe cu conținut protestant, în 1534; de data aceasta se refugiază la Basel, unde redactează opera sa esențială, *Instituțiile religiei creştine*, publicată prima dată în latină, în 1536. Exilul îl poartă pentru o vreme la Geneva, unde ideile Reformei erau deja împărtăşite de notabilitățile oraşului. Calvin rămâne acolo din 1536 până în 1538, implicându-se în organizarea oraşului pe principii protestante, dar intră în conflict cu autoritățile datorită caracterului său excesiv de autoritar. Pleacă la Strasbourg, unde rămâne până în 1541, data reîntoarcerii la Geneva. Sub conducerea sa, oraşul elvețian se transformă într-o capitală a Reformei, unde Calvin conduce o teocrație inspirată din preceptele biblice. Biserica pe care el a organizat-o nu avea cler, nici liturghie, altar, icoane, iar din taine recunoştea doar botezul şi împărtăşania. Serviciul religios este realizat de pastori, care au fost aleşi de comunitate dintre cei instruiți în teologie şi care au ca principal rol predica. Ei nu sunt preoți, întrucât reformații nu mai acceptă taina hirotonisirii şi întrucât orice creştin este preot, datorită contactului său direct cu Biblia.

Calvin insistă pe ideea grației divine care este necesară pentru mântuirea individuală. În viziunea sa, Dumnezeu este situat la o depărtare imensă față de om, care nu se poate mântui de păcatul originar prin propriile mijloace. În atotştiința şi atotputernicia sa, Dumnezeu a hotărât de la începutul lumii care vor fi cei mântuiți şi care cei condamnați, astfel încât omul este predestinat unui destin sau altuia, fără să-l poată influența în vreun fel (dubla predestinare). Omul nu poate şti dacă este osândit sau mântuit, dar el este dator să creadă că se află printre cei mântuiți, să se comporte ca şi cum ar fi sigur de

mântuirea sa şi, indiferent de ceea ce i se întâmplă, să aducă laudă lui Dumnezeu. O doctrină esenţial pesimistă, cum este calvinismul originar, a dobândit însă o extraordinară încărcătură pozitivă, conform teoriei lui Max Weber. Acesta, în *Etica protestantă şi spiritul capitalismului,* arăta coincidenţa dintre zonele care au fost convertite la calvinism şi cele în care capitalismul s-a bucurat de cea mai mare dezvoltare. Explicaţia ar consta în acceptarea de către Calvin, chiar dacă destul de timid, a dobânzii moderate, ceea ce favorizează dezvoltarea capitalismului.

Calvinismul s-a răspândit în Elveţia, Franţa (unde între 1562 şi 1589 au avut loc distrugătoare războaie religioase), Ţările de Jos, Anglia şi apoi, sub diferite forme, în America de Nord.

Calvinismul nu este singura variantă de confesiune reformată apărută după constituirea lutheranismului, întrucât Reforma, prin renunţarea la preoţi şi la autoritatea superioară a Bisericii ca instituţie, susţinând dreptul fiecărui credincios la interpretarea Bibliei, a contribuit la crearea a numeroase noi culte: prezbiterianism (Scoţia), zwinglianism (Elveţia), anabaptism, unitarianism (Transilvania) etc.

Reforma catolică

Reacţia ierarhiei catolice şi a papalităţii la toate aceste contestări a fost la început extrem de violentă, prin excomunicări, condamnări, războaie religioase. În faţa avansului tot mai pronunţat al ideilor Reformei, este convocat, în sfârşit, acel îndelung dorit conciliu care trebuia să realizeze Reforma din interior a Bisericii catolice.

Desfăşurat între 1545-1563 la *Trento*, timp în care s-au înregistrat dezbateri doar în opt ani, conciliul a dezbătut probleme dogmatice şi disciplinare, dar fără a fi reuşit să asigure prezenţa protestanţilor la lucrări şi nici dorita, de către Roma, reîntoarcere a acestora în sânul Bisericii catolice.

Conciliul de la Trento nu acceptă nici una din ideile Reformei protestante, confirmând dogmele stabilite anterior. În acelaşi timp însă, combate acele abuzuri care atrăseseră numeroşi credincioşi în tabăra contestatarilor, ia măsuri privind reorganizarea vechilor ordine monastice, ale căror abateri erau aspru criticate, şi hotărăşte crearea unor ordine noi. Dintre acestea, cea mai mare importanţă a avut-o *ordinul iezuit*, întemeiat de nobilul spaniol Ignaţiu de Loyola şi recunoscut de papă în 1540. Prin disciplina sa riguroasă, organizarea cvasimilitară, prin supleţea de care a ştiut să dea dovadă, prin

învățământul de foarte bună calitate pe care l-a oferit tuturor tinerilor, indiferent de confesiune, ordinul iezuit a contribuit la reîntoarcerea unor regiuni la catolicism, iar mai târziu a avut o vocație misionară deosebită în Orient şi în Lumea nouă.

În ceea ce priveşte măsurile disciplinare şi dogmatice, la Trento se iau o serie de hotărâri care au marcat până în secolul XX doctrina şi organizarea Bisericii catolice. Cele mai importante dintre acestea sunt:

– capul Bisericii e papa, urmaşul sfântului Petru, garantul unității Bisericii;

– limba de cult e latina (măsură îndreptată împotriva introducerii de către protestanți a limbilor vernaculare în cultul religios);

– versiunea oficială a Bibliei e *Vulgata*, traducerea (cu erori) din secolul al IV-lea (pentru a păstra monopolul clerical asupra textului sfânt, a cărui traducere în limbile vulgare nu e autorizată, în ideea împiedicării interpretării Bibliei de către laici);

– mântuirea se realizează prin credință şi prin fapte pioase, cu mijlocirea Bisericii, singura care are autoritatea de a interpreta textul sacru, şi prin intermediul Fecioarei şi al celorlalți sfinți (împotriva ideii mântuirii doar prin credință, care făcea inutil apelul la orice fel de intermediari, fie biserică, fie sfinți, al căror cult e desființat de protestanți);

– Biserica păstrează în continuare cele 7 Taine statuate de tradiție (împotriva contestării lor totale de către unii reformați sau a reducerii lor la două);

– este menținut celibatul preoților (care fusese desființat încă de Luther, ca inutil în măsura în care fiecare creştin e preot şi nu există diferențe artificiale între clerici şi laici);

– sunt luate măsuri împotriva abuzurilor atacate de reformatori: simonia, nepotismul, cumulul de funcții ecleziastice, nerezidența prelaților în eparhia lor, excesele fiscalității pontificale;

– este reorganizat învățământul bisericesc, pentru ridicarea nivelului cultural al clerului catolic, căruia i se cere să poată combate cu argumente teologice şi intelectuale ideile reformatorilor. Un rol foarte important în această privință l-au avut seminariile pentru formarea preoților, dar şi colegiile iezuite, care au asigurat în unele zone, până în secolul XX, un învățământ de o deosebită calitate destinat clericilor şi laicilor;

– este stabilită obligația preotului de a predica, cel puțin o dată pe săptămână, în limba vorbită, pentru a spori influența învățămintelor Bisericii asupra credincioşilor;

– se stabileşte Indexul cărţilor interzise, pentru a lupta împotriva răspândirii ideilor Reformei;

– este reorganizată Inchiziţia, pentru eficientizarea vânătorii de „eretici", cum sunt consideraţi reformaţii.

Consecinţele Conciliului de la Trento au fost extrem de importante, întrucât el a realizat o autentică reformă interioară a Bisericii catolice, dându-i acesteia fizionomia pe care şi-a păstrat-o, cu puţine schimbări, până astăzi. Deşi au refuzat să accepte ideile protestanţilor, înalţii ierarhi catolici au fost obligaţi să aplice ei înşişi o serie de învăţături care se înrudesc în esenţă cu cele promovate de adversarii lor. După Trento, religiozitatea catolică pune mai mare accent pe interiorizarea credinţei, pe dialogul credinciosului cu Dumnezeu, chiar dacă acesta presupune întotdeauna intermedierea preotului şi a Bisericii. Ridicarea nivelului intelectual al preoţilor şi preocuparea pentru educarea populaţiei au fost un alt răspuns la contestările reformate şi la practicile reformaţilor care puneau un mare accent pe instrucţia tuturor creştinilor, pentru a fi în stare să citească şi să înţeleagă singuri textele sacre. Pe termen lung, rezultatul a fost alfabetizarea pe scară mult mai largă decât înainte a Europei occidentale, mai accentuată în zonele reformate, dar oricum activă şi în spaţiile rămase catolice. Prin măsurile de reformă interioară, Biserica romană îşi consolidează poziţiile în zonele rămase catolice şi reuşeşte chiar să recâştige la catolicism teritorii care basculaseră iniţial în tabăra Reformei (Austria, Bavaria, Polonia). Misionarii catolici reuşesc să cucerească o serie de spaţii în lumea extraeuropeană, în acest domeniu detaşându-se activitatea lui Francisc Xavier, considerat apostolul Indiei, Chinei, Japoniei.

Concluziile generale privind semnificaţia şi impactul Reformei sunt greu de stabilit pe scurt, întrucât urmările revoluţiei începute de Luther în 1517 au fost deosebit de complexe. Cea mai evidentă consecinţă este *ruperea unităţii creştinătăţii apusene*, pe o linie care s-a observat că urmează, în mare, vechiul *limes* roman. Au rămas credincioase Romei acele regiuni care făcuseră parte din nucleul statului roman (Italia) sau au fost cucerite mai de timpuriu (Franţa, Spania) şi s-au desprins regiunile insuficient romanizate (Anglia) sau care n-au făcut niciodată parte din Imperiu (spaţiul german, spaţiul scandinav). Dincolo de aspectele geografice sau de mărime, contează faptul că Reforma a izbândit în acea parte a Europei care era modernă, dinamică, unde existau un număr important de oraşe şi un procent

semnificativ de ştiutori de carte. Apropierea geografică de Roma a reprezentat o piedică în calea răspândirii ideilor Reformei, cum s-a întâmplat în Italia, unde abuzurile papalității erau totuşi foarte puternic resimțite. De asemenea, unele condiții particulare au împiedicat succesul Reformei, cum ar fi cazul Peninsulei Iberice, unde sfârşitul târziu al Reconquistei, purtată în numele creştinismului roman, şi lupta împotriva iudaismului au mobilizat toate energiile.

În directă legătură cu această divizare a creştinătății apusene se află *întemeierea unor state noi*, cum ar fi Suedia, ieşită din uniunea de la Kalmar, şi care foloseşte luteranismul ca armătură ideologică, Prusia, stat realizat prin secularizarea în 1525 de către Albert de Brandeburg, Marele Maestru teuton, a teritoriilor ordinului cavalerilor teutoni, *Provinciile Unite (viitoarea Olandă)*, unde lupta împotriva dominației spaniole s-a folosit de argumentul calvinismului.

Secularizările averilor bisericeşti, care s-au realizat în diferite zone, au avut uneori un efect economic, contribuind, ca în Anglia, la dezvoltarea capitalismului, iar pe de altă parte, anunță prin spiritul lor laicizarea care avea să se producă mai târziu în Europa.

V. **MARILE DESCOPERIRI GEOGRAFICE**

La sfârşitul Evului Mediu şi la începutul epocii moderne, europenii se lansează într-o serie de expediții care au ca rezultat *descoperirea de noi lumi sau de noi itinerarii către zonele deja cunoscute*. Descoperirile geografice sunt urmate de luarea în stăpânire a noilor teritorii, de *începutul politicii coloniale* care avea să asigure pentru câteva secole supremația unora dintre puterile occidentale asupra lumii.

Mobilurile care i-au determinat pe occidentali să pornească în expediții în necunoscut au constatat, mai ales, în nevoia de aur, pentru o economie în continuă expansiune, şi de mirodenii la un preț mai mic, devenite o necesitate în viața cotidiană. Ca suport ideologic al călătoriilor în lumi necunoscute a fost folosit creştinismul, țări precum Portugalia şi Spania susținând că intenționează convertirea sălbaticilor păgâni. Marile expediții, dar mai ales colonizarea teritoriilor descoperite au fost făcute posibile de creşterea demografică manifestată în Europa de la mijlocul secolului al XV-lea, care a permis drenarea excedentului uman către lumile noi. Pentru țările aflate în avangarda marilor descoperiri, Portugalia şi Spania, foarte importantă a fost

terminarea Reconquistei, care elibera capacitățile umane şi materiale necesare, mai ales că în aceste ţări exista o nobilime numeroasă şi războinică, incapabilă să se reorienteze spre activităţi comerciale şi al cărei potenţial a fost folosit în cucerirea şi colonizarea noilor teritorii.

La baza marilor descoperiri geografice începute din secolul al XV-lea a stat dorința aflării unui nou drum spre Indii, ținutul mirodeniilor şi al aurului, în condițiile în care drumurile tradiționale, prin Golful Persic sau Marea Roşie, erau controlate de musulmani, iar în Europa profiturile aparțineau venețienilor, care preluau mărfurile orientale la Alexandria.

Marile descoperiri aveau nevoie însă de o serie de *perfecționări de ordin tehnic*, vizând navele, instrumentele de navigație, hărțile. În ceea ce priveşte navele, marile călătorii transoceanice au fost făcute posibile de existența caravelei, corabie în acelaşi timp încăpătoare pentru a depozita proviziile necesare lunilor de navigație în larg şi manevrabilă, pentru a face față unor spații necunoscute. Ea beneficia de descoperirea cârmei scufundate, manevrată cu ajutorul unei roți fixate pe punte (cârma de etambou), care permitea în acelaşi timp sporirea dimensiunilor navei şi manevrarea ei mai facilă. De asemenea, caravela avea un sistem complex de vele, pătrate pentru folosirea vântului din spate, şi triunghiulare pentru curenții laterali, ceea ce-i permitea să folosească şi vântul de mai mică intensitate, dintr-o parte, evitând imobilizarea în larg. Pentru orientarea navigatorilor, esențiale au fost busola, astrolabul (pentru calculul longitudinii), hărţile maritime, efemeridele (tabele de declinație care indicau înălțimea soarelui pe zile şi latitudini, permițând calcularea poziției navei) etc.

De asemenea, în declanşarea marilor expediții, a fost esențială existența unor marinari experimentați, capabili să se avânte în mări deschise şi necunoscute, a unor capitaluri în stare să susțină material călătoriile costisitoare, a susținerii din partea puterii politice şi a Bisericii.

Portugalia este prima putere europeană care se avântă în expedițiile geografice, datorită încheierii mai timpurii a Reconquistei şi a centralizării politice, a poziției sale geografice extrem de favorabile, cu o mare lungime a țărmurilor, a faptului că expansiunea sa teritorială era imposibilă datorită vecinătății cu Spania. Pe de altă parte, Portugalia este o țară relativ săracă, şi fără potențial demografic deosebit; de aceea, în momentul în care va trece la organizarea

imperiului său colonial, ea se va limita la ocuparea unor puncte de pe țărm, unde va organiza forturi militare şi factorii comerciale, fără să treacă la o colonizare propriu-zisă (excepție face Brazilia).

În descoperirile portugheze se poate observa *succesiunea mai multor etape*, în care inițiativa aparține, pe rând, puterii politice sau particularilor. *Prima etapă*, desfăşurată în prima jumătate a secolului al XV-lea, a beneficiat de sprijinul principelui Henric Navigatorul (1394-1460), care a adunat la curtea sa specialişti în navigație, organizând metodic cercetările. Sub patronajul său, se realizează cercetarea coastei Africii din nord, de la Ceuta până la Insulele Capului Verde. În *etapa următoare*, inițiativa este preluată de particulari. Cazul cel mai interesant este al lui Fernando Gomes, negustor care din 1469 se angajează în fața regalității să organizeze cercetarea anuală a unei anumite întinderi de pe coasta Africii. Se realizează astfel recunoaşterea golfului Guineii, iar avantajele economice sunt legate de comerțul cu băştinaşii. Din anii ’80, monarhia reia inițiativa, regele Joao al II-lea reluând organizarea cercetărilor sistematice. În 1481 îl trimite pe Pedro da Covilhao spre estul Africii, în zona Etiopiei, acolo unde se credea că ar fi existat legendarul regat al regelui-preot Ioan. Covilhao trimite regelui un raport din care reieşea felul în care se poate ajunge în Indii de pe coasta răsăriteană a Africii. Aceste informații au putut fi legate de cele pe care continuau să le obțină cei ce recunoşteau coasta apuseană. În 1486, Bartolomeo Diaz reuşeşte să treacă de extremitatea sudică a Africii, ajungând până la Capul Bunei Speranțe. Următoarea expediție este pregătită temeinic şi, în 1497, Vasco da Gama, având la bord pilotul lui Bartolomeo Diaz, reuşeşte să ajungă pe coasta răsăriteană a Africii. De la Malindi, cu un pilot arab, ajunge pe coasta vestică a Indiei, la Calicut. Din expediție se întoarce, doi ani după plecare, o singură corabie, dar încărcătura de la bord a permis recuperarea înzecită de câteva ori a cheltuielilor. În 1500, în drum spre Indii, Alvarez Cabral este împins de curenții din Atlantic prea la Vest, şi descoperă coasta răsăriteană a Americii de Sud, viitoarea Brazilie. În Orient, portughezii mai cuceresc puncte strategice la intrarea în Marea Roşie (insula Socotra) şi în Golful Persic (Ormuz), Goa, Ceylon, Malacca, Insulele Sonde şi Moluce, din Malaezia.

Se puneau astfel bazele unui imperiu colonial maritim şi comercial, întreținut prin forța marinei de război care patrula prin mări şi oceane, interzicând accesul altor nave. De asemenea, forturile militare

de pe coastă protejează interesele comerciale ale portughezilor, iar secretul itinerariilor este păzit cu mare rigoare, pentru a nu cădea în mâinile altor navigatori.

Spania se angajează în expedițiile transoceanice după încheierea *Reconquistei*, prin căderea Granadei în 1492. În august același an, *Cristofor Columb* pleca spre Vest, dornic să descopere un nou drum spre Indii, cu o flotă de trei corăbii şi 120 de oameni. După o traversare dificilă a unui ocean pe care nimeni nu-l mai străbătuse înaintea lor (sau cel puțin fără să știe că o astfel de traversare ar fi avut loc), corăbiile lui Columb ajung în octombrie în Arhipelagul Bahamas, într-o insulă numită sugestiv San Salvador. După ce au mai explorat Cuba şi Haiti, Columb şi oamenii săi se întorc în patrie, cu vestea că au ajuns în Indii. Urmează alte trei călătorii, în 1493, 1498, 1502, în timpul cărora Columb descoperă Antilele Mici, Jamaica, explorează litoralul Americii de Sud, la gurile fluviului Orinocco, şi atinge țărmurile Americii Centrale în zona Penisulei Yucatan. Descoperirile lui Columb nu aduceau însă aurul promis curții spaniole, de aceea cel ce obținuse pentru sine titlul de amiral cade în dizgrație şi expedițiile viitoare merg tot mai adânc în încercarea de a găsi metalul prețios şi mirodeniile atât de dorite. Cel care își dă seama că a fost de fapt descoperit un nou continent este florentinul *Amerigo Vespucci*, care între 1497-1500 face o serie de explorări în Venezuela, afirmând că e vorba de un alt pământ, şi nu despre Indii. Când în 1513 Vasco Nunez de Balboa traversa istmul Panama şi descoperea Oceanul Pacific, devine clar că a fost descoperit un nou continent.

Imperiul colonial al Spaniei avea un caracter teritorial mai accentuat decât cel portughez, spaniolii realizând cucerirea şi colonizarea unor vaste teritorii. Imperiile aztec şi incaş se prăbuşeau în câțiva ani sub loviturile conquistadorilor, care extindeau stăpânirea Spaniei în America centrală (actualele Mexic şi Texas) şi în aproape întreaga Americă de Sud (cu excepția Braziliei portugheze).

Interesele comerciale şi militare ale Spaniei şi Portugaliei riscau să creeze mari probleme intrând în conflict; de aceea, în 1494, se încheie Tratatul de la Tordesillas, care împărțea sferele de acțiune între cele două țări, după o linie imaginară care trecea la 370 de leghe vest de insulele Azore. Ce se afla la est de linie reprezenta domeniul portughez, ceea ce era dincolo, aparținea spaniolilor. În urma progresului descoperirilor, în 1529 se trasează o nouă linie, prin tratatul de la

Saragoza, care completa partajarea domeniilor coloniale, de partea cealaltă a pământului.

Celelalte puteri europene nu sunt de acord cu această împărțire a lumii şi încearcă să-şi realizeze propriile imperii coloniale, dar sunt obligate să caute alte drumuri spre Indii. Englezii, francezii, olandezii caută drumuri spre nord-vest sau nord-est, fără însă a reuşi, datorită condițiilor climaterice din apropierea regiunilor arctice, dar reuşind explorarea zonelor din Nord. Olandezii se orientează în secolul al XVII-lea spre mările calde din Sud, după ce cuceriseră o serie de puncte aflate sub stăpânirea portughezilor (se aflau în război cu spaniolii, dar Portugalia era în uniune dinastică cu Spania şi imperiul colonial portughez este mai uşor de atacat decât cel teritorial spaniol). Astfel, olandezii descoperă Australia, pe care o numesc Noua Olandă, Tasmania, Noua Zeelandă. Ruşii realizează expediții de uscat, spre Siberia, pe care reuşesc să o cucerească treptat, prin acțiunea cazacilor şi a negustorilor.

Consecințele marilor descoperiri geografice :

– completarea cunoştințelor geografice şi ştiințifice despre lume;

– descoperirea a noi continente şi a unor teritorii din lumea veche până atunci necunoscute europenilor ;

– formarea imperiilor coloniale ;

– descoperirea de noi surse de metale prețioase (minele de argint de la Potosi, controlul european asupra aurului sudanez), care permit expansiunea economică a Europei ;

– schimbul de plante şi animale între lumea veche şi lumea nouă: europenii introduc în America o serie de culturi, precum grâul, vița de vie, animale, precum calul, vitele mari; aduc de acolo cartoful, porumbul, roşiile, fasolea, ardeii, tutunul, curcanul etc.; din Asia pătrund pe scară mai largă orezul şi bumbacul, acesta din urmă introdus în colonii;

– unificarea microbiană a lumii: europenii declanşează un genocid în rândul populației autohtone din America şi prin bolile care pentru ei nu mai erau mortale, precum gripa şi variola, dar față de care cei din Lumea Nouă nu aveau imunitate; se estimează că datorită şocului microbian au murit, în primele secole ale *Conquistei*, între 70 şi 90% din populația indigenă ; europenii au preluat din America sifilisul;

– noi curente comerciale, care uneau Europa, Africa, America, pe de o parte, cu Asia, pe de alta ; negoțul cu sclavi negri din Africa

reprezintă o componentă importantă a acestui comerț internațional ; centrul economic al lumii se deplasează din Mediterana şi Marea Nordului în Atlantic, implicând declinul unor foste puteri comerciale, precum oraşele italiene, şi conducând la ridicarea altora, precum Olanda şi Anglia;

– se pun bazele unificării economice a lumii, în ceea ce Wallerstein şi Braudel au numit „economia univers" a epocii moderne.

VI. RELAȚIILE INTERNAȚIONALE ÎN OCCIDENTUL EUROPEI LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU ŞI ÎNCEPUTUL EPOCII MODERNE (SECOLELE XVI-XVII)

Transformările pe plan politic (creşterea rolului statelor centralizate în defavoarea celor divizate politic) şi militar (importanța armelor de foc, schimbările în modul de desfăşurare a conflictelor) au determinat mutații în sistemul relațiilor internaționale. Costul războaielor creşte enorm în raport cu perioadele anterioare, devenind tot mai clară legătura între forța economică şi cea militară a statelor. De asemenea, pentru a evita ca anumite state să dobândească o supremație absolută, este pus în practică principiul echilibrului, experimentat prima dată de statele italiene. Acesta presupune realizarea de alianțe şi coaliții în scopul împiedicării concentrării prea mari a puterii militare într-un singur punct. Pe de altă parte, statele europene sunt guvernate în politica lor militară şi de alianțe de principiul rațiunii de stat, care primează față de considerentele etice sau religioase.

Conflictele din această perioadă au fost deosebit de complexe, angrenând un număr mare de participanți, şi s-au desfăşurat pe arii extinse, terestre şi maritime, cunoscând şi mai multe etape.

Războaiele italiene (1494-1516) desfăşurate între Franța şi Spania în scopul dominării unor cât mai vaste teritorii din Italia. După două decenii de lupte cu sorți schimbători, tratatul de la Noyon, din 1516, recunoştea Franței stăpânirea asupra ducatului Milanului, iar Spaniei stăpânirea asupra regatului Neapolelui (în plus față de Sicilia şi Sardinia aflate deja în posesia Spaniei).

Lupta pentru preponderență în Europa apuseană (1519-1559), desfăşurată în principal între Franța dinastiei de Valois şi Habsburgii ce stăpâneau Spania, Imperiul German, Țările de Jos. Conflictul se încheie după moartea lui Carol Quintul, prin tratatul de la Cateau-Cambresis, 1559, prin care Franța renunța la orice pretenție

asupra Italiei, dar recâştiga de la englezi portul Calais şi dobândea episcopatele de Toul, Metz, Verdun.

Relaţiile anglo-spaniole în secolul al XVI-lea sunt marcate de divergenţa intereselor politice şi comerciale ale celor două puteri. La mijlocul acestui secol, regina Maria Tudor, căsătorită cu Filip al II-lea al Spaniei, impune Angliei o politică prospaniolă, care conduce în cele din urmă la pierderea oraşului Calais, ultima posesiune engleză pe continent. Această orientare se transformă într-una de ostilitate deschisă în timpul Elisabetei I. Aceasta sprijină lupta antispaniolă a Ţărilor de Jos şi susţine corsarii englezi care prădau galioanele spaniole întoarse din colonii. Spania încearcă o invazie maritimă a Angliei, dar impresionanta flotă, *Invincibila Armada,* este distrusă în 1588 de furtună şi de corsari. În cele din urmă, la începutul domniei lui Iacob I, în 1604, Anglia şi Spania încheie o pace marcând echilibrul de forţe.

Războiul de treizeci de ani (1618-1648) este declanşat de conflictul între ambiţiile hegemonice ale Habsburgilor austrieci şi spanioli şi interesele celorlalte puteri europene, în frunte cu Franţa. Au mai fost antrenate în conflict Danemarca, Suedia, Transilvania. Războiul a avut patru etape: cehă, daneză, suedeză, franceză şi s-a încheiat în 1648 prin sistemul de tratate din Westfalia şi din Pirinei. Acestea marcau preponderenţa franceză pe continent, ascensiunea Angliei şi Olandei, ca şi începutul expansiunii Habsburgilor în centrul şi sud-estul continentului. Pe ansamblu, se poate estima că sfârşitul războiului instaurează un anumit echilibru politic pe continent.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Ecaterina Lung, Gheorghe Zbuchea, *Europa medievală (secolele V-XV)*, Editura Fundaţiei *România de Mâine*, Bucureşti, 2003.
2. Radu Manolescu (coord.), *Istoria medie universală,* Bucureşti, 1980.
3. Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, Iaşi, 1998.
4. J. Delumeau, *Civilizaţia Renaşterii,* Bucureşti, 1996.
5. A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma,* Bucureşti, 1968.

ISTORIA MEDIE A ROMÂNILOR (SECOLELE IX-XVI)

Prof.univ.dr. **ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU**

DE LA ETNOGENEZA ROMÂNILOR LA FORMAREA NAŢIUNII ROMÂNE MODERNE

Puterea de rezistenţă în faţa forţei ostile şi vigoarea creaţiei în cele mai diverse domenii au fost coordonate ale istoriei poporului român; ele i-au permis să-şi păstreze în cursul secolelor fiinţa statală, să contribuie la apărarea civilizaţiei europene, să sprijine aspiraţiile de libertate ale altor popoare şi să dezvolte forme de civilizaţie pline de originalitate, definitorii pentru identitatea sa în concertul popoarelor europene.

I. REZISTENŢA DACO-ROMANĂ ŞI CONTINUAREA ROMANIZĂRII LA NORDUL DUNĂRII DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ

În condiţiile crizei care se manifesta în Imperiul roman, agravată de presiunea populaţiilor „barbare", împăratul Aurelian a hotărât retragerea din Dacia în anii 271-275 a armatei romane, a aparatului administrativ şi a unei părţi a populaţiei urbane. Majoritatea populaţiei, constituită din ţărani romani şi din daci romanizaţi, a rămas însă pe loc, continuând să fie în strânse legături cu romanitatea sud-dunăreană. Aceste legături s-au manifestat, atât prin treceri de populaţie dintr-o parte în alta a fluviului, cât şi prin acţiunile politico-militare ale Imperiului roman la nordul Dunării, care au culminat cu restaurarea parţială a stăpânirii romane la nord de fluviu în timpul împăraţilor *Constantin cel Mare* (307-337), *Valens* (364-378) şi *Justinian* (527-565).

În perioada marii migraţii a populaţiilor „barbare", în Dacia – ca şi în alte părţi, din care s-a retras administraţia romană, – a avut loc un fenomen de ruralizare. „Satul a devenit – remarca N. Iorga – pentru mult timp forma firească de organizare a strămoşilor noştri". Populaţia

oraşelor n-a dispărut, ci, decăzând, a intrat în rândul țărănimii, care a rămas să reprezinte tradițiile de cultură romană şi idealul social de libertate al dacilor.

Virtual, continuând să se considere ca parte integrantă a *Romaniei* – cum se numea de către „barbari" Imperiul roman şi mai târziu cel romano-bizantin – populația romanizată din Dacia găsea că ea însăşi reprezintă față de „barbarii" stabiliți în vecinătatea sau pe teritoriul ei o *Romanie*, o țară de romanitate ai cărei locuitori se intitulau cu mândrie *romani* sau *romeni*. Invaziile repetate, ca şi dominația „barbarilor" au sfărâmat unitatea *Romaniei nord-dunărene*, au făcut ca ea să se desfacă, să se fragmenteze în mai multe *Romanii*, care păstrau însă conştiința unității etnice a întregului şi a ordinii de care dispuseseră în Imperiul roman.

Aceste *Romanii populare* sunt numite în izvoare cu un termen de origine celto-germană, preluat apoi de slavi, şi *vlahii*, adică ținuturi locuite de *vlahi*, înțelegând prin aceştia vorbitori de limbă latină. *Daco-romanii*, ei înşişi, nu s-au numit niciodată *vlahi*, ci şi-au zis – de la *romani – rumâni*, înlocuind, potrivit spiritului limbii noastre, vocala *o* în *u* şi pe *a* în *â*. La rându-i, țara formată din contopirea *Valahiilor nord-dunărene* nu s-a numit *Vlahia sau Valahia,* ci *România*. Pentru a dovedi romanitatea poporului român, cronicarii din secolele XVII-XVIII au invocat, printre argumentele aduse, însuşi numele de *român-românesc*, răspândit în toate părțile locuite de români.

„Numele cel mai adevărat, autentic, de la primul descălecat prin Traian este – scria Miron Costin – rumân sau romanus, care nume acest popor l-a păstrat întotdeauna între dânşii…. Acelaşi nume este dat îndeobşte şi muntenilor şi moldovenilor şi celor ce locuiesc în țara Transilvaniei. Rumân este un nume schimbat în curgerea anilor din roman …. Un alt nume ei înşişi nu au primit între dânşii niciodată". Cărturarul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir, arăta şi el că „Neamul moldovenilor, muntenilor şi ardelenilor cu toții cu un nume de obşte Români se cheamă".

În perioada migrațiilor „barbare", *Romaniile* din spațiul carpato-dunăreano-pontic*, Țările Româneşti* (*Terrae Blacorum*-în izvoarele de limbă latină sau *Vlahiile*, în izvoarele slave) erau conduse de elemente ridicate din mijlocul locuitorilor lor, care purtau numele latin de *judeci* (de la judex), care a fost redat mai târziu, în urma coabitării cu slavii, prin denumirea slavă de *cnezi*. Aceştia, cu ajutorul *bătrânilor* din sate (*juraţi*),

asigurau ordinea, judecau pricinile ivite între locuitori. Din rândul *cnezilor* s-au recrutat apoi *voievozii*, conducători militari prin excelenţă.

Invazia populaţiilor „barbare" a produs mari pagube materiale şi pierderi umane în rândul strămoşilor noştri. Ei şi-au păstrat însă nealterată individualitatea în mijlocul atâtor încleştări şi frământări dramatice. „Potopul de barbari şi furtunile veacurilor ce au trecut peste pământul vechii Dacii – avea să scrie Nicolae Bălcescu – nu i-au putut clinti pe români, care s-au păstrat în toată întinderea Daciei, cu limba şi obiceiurile străbune, cu caracterul moştenit de la daci şi romani".

Şi când, în secolul al IX-lea, românii au trecut de la reţeaua de obşti rurale şi salba de „ţări" la forme politice superioare de organizare – *cnezate şi voievodate* – care aveau aspecte comune pe întreg teritoriul locuit de români –, ei au trebuit să le apere prin luptă, înfruntând cu bărbăţie atacurile unor adversari numeroşi.

II. CĂTRE DEFINIREA IDENTITĂŢII STATALE A ROMÂNILOR

În cronica sa, *Gesta Hungarorum*, Anonymus, Notarul regelui Bela al III-lea al Ungariei, a transmis informaţii preţioase cu privire la organizarea politică a Transilvaniei în secolul al X-lea, la existenţa voievodatelor din Crişana, Banat şi Podişul Transilvaniei. Voievozii români – relata Anonymus – socoteau libertatea bunul cel mai de preţ, fiind gata să o apere cu toată energia şi resursele de care dispuneau.

Procesul de strângere la un loc, într-un singur stat, a formaţiunilor politice româneşti – cnezate şi voievodate –, de refacere a Romaniei nord-dunărene a fost frânat de năvălirea ultimului val al populaţiilor migratoare: pecenegi, uzi, cumani şi tătari, iar în Transilvania, şi de tendinţele de expansiune ale Regatului maghiar.

A trebuit să treacă o lungă perioadă de timp pentru ca forţele constructive să devină suficient de viguroase spre a zădărnici acţiunea factorilor care împiedicau reconstituirea în formă românească a întregului politic pe care-l reprezentase, în Antichitate, Dacia.

Transilvania, care prin poziţia ei geografică şi dezvoltarea istorică tindea să devină, o dată cu secolul al X-lea, centrul polarizator de viaţă politică românească, a căzut, după o rezistenţă îndelungată (secolele XI-XIII), sub stăpânirea Regatului maghiar. Acesta a trebuit să recunoască însă autonomia Transilvaniei, care a continuat să fie cârmuită – ca şi celelalte Ţări Româneşti, de la sud şi est de Carpaţi – de un *voievod.*

Voievodul Transilvaniei dispunea de o largă autoritate. Spre deosebire de voievozii din Ţara Românească şi Moldova, el nu se intitula „de sine stătător", „singur stăpânitor"; depindea de coroana Ungariei, fără ca această dependenţă să fi influenţat fondul autonom al organizaţiei voievodale.

Dacă împrejurări externe au făcut ca primul stat românesc independent să nu se realizeze în Transilvania, istoria a oferit în schimb acestei provincii intracarpatice *rolul de matcă, de rezervor etnic* pentru celelalte provincii româneşti; ea a pulsat la sud şi est de Carpaţi energii umane cu rosturi însemnate în strângerea la un loc, în state româneşti de sine stătătoare, a formaţiunilor politice existente aici.

Revărsările de populaţie, mai ales din regiunile mărginaşe ale Transilvaniei, au făcut ca cei doi versanţi ai Carpaţilor, denumiţi plastic „şira spinării" poporului român, să fie nu numai teritorii de maximă demografică românească – şi este semnificativ faptul că formarea statelor româneşti independente a pornit de aici –, ci şi regiunile care au menţinut şi simbolizat tot timpul unitatea românească din cele trei provincii: Transilvania, Ţara Românească, Moldova. Regalitatea maghiară s-a văzut obligată să admită ca reală această unitate şi să fie de acord – când raporturile ei cu domnii Ţării Româneşti şi Moldovei erau bune – cu extinderea autorităţii acestora şi în ţinuturile din Transilvania în care, din cauza vecinătăţii cu Ţara Românească şi Moldova, puteau fi impuse mai greu orânduielile Regatului maghiar.

În secolele XIII-XIV, procesul de constituire a statelor româneşti independente a fost însoţit de lupta lor pentru a-şi afirma identitatea politică împotriva direcţiilor de expansiune a unor state vecine mai puternice, cum erau Regatul ungur şi cel polono-lituanian, iar mai târziu Imperiul otoman.

O primă încercare de a împiedica o înstăpânire a Regatului maghiar la sud de Carpaţi s-a soldat cu moartea eroică, în 1279, a voievodului *Litovoi*. Acesta a devenit simbol al ideii de independenţă, idee care avea să se transforme la scurtă vreme după jertfa lui în manifestări energice de înlăturare a infiltraţiilor de stăpânire străină la sud de Carpaţi.

Izbânda în bătălia de la Posada din 1330, repurtată în Ţara Românească de Basarab „Întemeietorul", şi acţiunea victorioasă a lui Bogdan I în Moldova, la 1359, au consfinţit afirmarea independentă a statelor româneşti.

Paralel cu procesul de constituire a statelor româneşti de la sud şi est de Carpaţi se desfăşura un proces similar în zona sud-dunăreană.

Aici se desfăşurau un şir de răscoale anti-bizantine, la care participau români sud-dunăreni, bulgari, sârbi şi albanezi, cărora li s-a alăturat adesea şi populaţia greacă din zonă.

Un moment important în istoria popoarelor sud-est europene l-a constituit *revolta din toamna anului 1185 a bulgarilor şi românilor (vlahilor) sud-dunăreni în frunte cu Asan şi Petru*, care au pus bazele *ţaratului de la Târnovo*. Românii sud-dunăreni, descendenţii vechii populaţii trace romanizate, populau întinse regiuni sud-dunărene, în Serbia, Bulgaria, Macedonia şi Thesalia, grupul din Haemus (Balcani) fiind unul dintre cele mai însemnate. Asan şi Petru erau membrii unei familii de mici nobili români din Haemus. Ei s-au ridicat la luptă în fruntea românilor din regiune şi au atras în acţiune şi pe bulgari. În anii care au urmat declanşării revoltei au avut loc lupte grele între româno-bulgari şi bizantini, în care conducătorii mişcării au găsit refugiu şi sprijin material la românii nord-dunăreni.

Victoriile repurtate de răsculaţi împotriva Bizanţului au dus la crearea statului ce ţinea seama de tradiţia politică a primului ţarat şi care a intrat în istorie sub numele de *cel de-al doilea ţarat bulgar* sau, după componenţa etnică a participanţilor la înfăptuirea lui, *ţaratul vlaho-bulgar*.

Din acest ţarat s-au desprins, în secolul XIV, *ţaratele de Târnovo şi de Vidin*, precum şi un stat pontic din care se va dezvolta *statul Dobrogea*. Acesta grupa oraşele de la Marea Neagră şi asigura legătura lor cu Imperiul Bizantin.

La mijlocul secolului al XIV-lea, frământările din Bizanţ, generate de luptele pentru tron, au prilejuit un fel de legitimare a existenţei statului Dobrogea. În 1346, conducătorul statului Dobrogea, *Balica,* a intervenit în luptele din Bizanţ. După moartea lui, la conducerea statului a ajuns *Dobrotici*. Vasal, la început, Bizanţului, care i-a acordat titlul de *despot*, Dobrotici a intrat ulterior în conflict cu împăratul Ioan al V-lea Paleologul, care a fost constrâns, în cele din urmă, să recunoască autonomia *ţării lui Dobrotici*.

Exercitarea autorităţii lui Dobrotici până la Dunăre l-a angajat într-un război lung cu genovezii, care formaseră factorii la Vicina şi Licostomo şi voiau să-şi asigure monopolul tranzacţiilor comerciale în această regiune. Pentru a face faţă împotrivirii negustorilor genovezi, aliaţi cu Imperiul otoman, Dobrotici a desăvârşit organizarea formaţiunii statale pe care o conducea. Aceasta a devenit, după 1371, un important factor politic în Peninsula Balcanică. Ea avea să se

numească *Dobrogea*, după numele celui care a reuşit s-o impună ca entitate politică pe plan sud-est european.

În anul 1388, o mare expediție otomană condusă de vizirul Ali-paşa amenința să transforme în paşalâc teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră. Intervenția energică a lui Mircea cel Bătrân, domnul Țării Româneşti, a împiedicat ca Dobrogea să ajungă sub stăpânire turcească şi a unit-o cu Țara Românească. După câteva decenii, Dobrogea avea să cadă, în 1417, pentru mai mult de patru secole şi jumătate, sub stăpânire otomană.

III. ÎN APĂRAREA ȚĂRII ŞI A CREŞTINĂTĂȚII

Istoria Țărilor Române a cunoscut, în secolele XIV-XVI, o splendidă perioadă de înflorire a statalității româneşti. Consolidarea şi dezvoltarea internă economică, politică şi culturală s-au asociat strâns cu afirmarea viguroasă a Țării Româneşti, Moldovei şi Transilvanei în raporturile internaționale europene, în primul rând în centrul şi sud-estul Europei.

Este epoca marilor domnitori şi comandanți de oşti – Mircea cel Bătrân, Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeş, Ştefan cel Mare, Radu de la Afumați, Petru Rareş – care vor apăra cu bărbăție, cu iscusință şi cu energie militară şi diplomatică remarcabilă, timp de un secol şi jumătate, Țările Române împotriva valului otoman amenințător. Folosind o tactică adecvată, ridicând oşti de până la 40.000-60.000 de oameni, mobilizând, în eforturi eroice, toate resursele pământului românesc, aceşti domnitori au transformat Țările Române într-un puternic zid de apărare a independenței şi libertății poporului nostru, ca şi într-o „Poartă a Creştinătății" – cum spunea însuşi marele Ştefan Voievod.

Lupta dusă de poporul român, în contextul prăbuşirii puterii de rezistență a sud-estul european, iar mai târziu a regalității maghiare, în fața puterii otomane, a dobândit o *semnificație specială, de ordin general-european*.

Rolul de apărare a civilizației europene, pe care-l aveau Țările Române, era recunoscut ca atare de puterile europene, de conducători de state, de oameni politici, de cronicari ai vremii. Voievozii romani, prin victoriile repurtate, au intrat în istorie nu numai ca vajnici apărători ai țării lor, ci şi ca eroi ai întregii „Creştinătăți" – termen prin care era desemnată ideea de unitate europeană.

Mircea cel Bătrân era socotit „principe între creştini cel mai viteaz şi cel mai ager", *Iancu de Hunedoara* era văzut ca „atletul cel mai puternic al lui Hristos", *Vlad Ţepeş* a dat naştere, prin faptele lui de arme, unei întregi literaturi europene; *Ştefan cel Mare* era apreciat ca „foarte rafinat şi foarte fin în meşteşugul războiului", ca unul dintre „eroii secolului al XV-lea".

În cursul luptei pentru independenţă, pe trunchiul viguros al unităţii etno-lingvistice, s-a manifestat în secolele XIV-XVI, sub forme diferite şi de manieră elocventă, *tendinţa de unitate politico-statală*. Este caracteristică în această privinţă politica de largi orizonturi dusă de *Mircea cel Bătrân*. Lucid în aprecierea forţei unite a Ţărilor Române, el a realizat o strânsă colaborare cu Petru I Muşat şi Alexandru cel Bun, domni ai Moldovei, şi cu Ştibor, voievodul Transilvaniei.

În 1388, cum s-a amintit deja – în cursul expediţiei conduse de vizirul Ali-paşa împotriva statului dobrogean – când Dobrogea era în primejdie să cadă sub stăpânire otomană, fapt ce ar fi periclitat însăşi existenţa Ţării Româneşti, Mircea cel Bătrân a intervenit, reuşind să salveze situaţia şi să realizeze, prin unirea Ţării Româneşti şi a Dobrogei, un singur corp politic, în stare să înfrunte agresiunea otomană.

Prin reunirea teritoriului dintre Dunăre şi Mare cu cel dintre Carpaţi şi Dunăre, Mircea cel Bătrân adăuga titlului său de „voievod al Ţării Româneşti, duce de Făgăraş şi Amlaş, Comite de Severin" şi pe cel de „despot al pământurilor lui Dobrotici şi domn al Dârstorului". Prin această victorie, Mircea cel Mare refăcea pe o treaptă superioară a evoluţiei istorice, în formă românească, vechea unitate din vremea dacilor a ţinuturilor din stânga Dunării cu teritoriul dintre Dunăre şi Mare.

Prin stăpânirea litoralului dobrogean şi îndeosebi a gurilor Dunării, Ţara Românească se încadra nu numai în circuitul comercial continental, dar şi în cel maritim. Deţinerea de către domnul român a importantelor puncte strategice de mare valoare economică cum erau Chilia, Isaccea, Silistra, Giurgiu, Turnu şi Severinul reprezenta înstăpânirea totală de către români a accesului spre „Marea Cea Mare".

Mircea I Voievod a fost – s-a spus – un adevărat „adunător de pământ românesc". Ţara Românească a cunoscut în vremea lui cea mai mare întindere pe care a avut-o vreodată. Puterea pe care Mircea cel Bătrân şi-a creat-o – prin măsurile întreprinse pe plan intern – şi autoritatea de care se bucura au făcut ca el să fie nu numai un vajnic

apărător al Țării Românești, dar și un protector pentru celelalte provincii românești, Moldova și Transilvania. În anul 1400, el a intervenit în luptele pentru domnie în Moldova și a determinat înscăunarea pe tron a lui Alexandru cel Bun.

Într-o perioadă în care tulburările politice interne ale Regatului maghiar îl împiedicau pe regele Sigismund să-și exercite autoritatea efectivă în Transilvania, ținuturile acesteia dinspre Țara Românească au fost supuse autorității lui Mircea cel Bătrân. Dacă adăugăm la acestea că după 1403 – când a ocupat Chilia de la genovezi – Mircea cel Bătrân și-a întins stăpânirea „către părțile tătărești", căpătăm imaginea nu numai a întinderii statului românesc condus de Mircea cel Bătrân, dar și a rolului jucat de el în conducerea politicii de apărare general românească.

Unii dintre urmașii lui Mircea cel Bătrân, ca, de pildă, Alexandru Aldea, solicitând sprijin, arătau conducătorilor orașelor din Transilvania că dacă va „pieri" țara lor va „pieri" și Transilvania și că în interesul luptei împotriva turcilor era necesară unirea eforturilor lor. În această direcție va acționa cu energie, spre mijlocul secolului al XV-lea, *Iancu de Hunedoara*, voievod al Transilvaniei (1441-1446) și apoi guvernator al Ungariei (1446-1453), cel care va realiza o adevărată confederare a forțelor militare ale Țărilor Române în lupta împotriva Imperiului otoman.

În vremea lui Iancu de Hunedoara, date fiind calitățile acestuia de iscusit și temerar comandant de oști, *Transilvania a jucat un rol important în conducerea luptei Țărilor Române împotriva turcilor*, luptă ce a unit sub același drapel pe românii din cele trei țări, cu consecințe însemnate nu numai pe planul succeselor militare, al victoriilor repurtate, ci și pe planul întăririi conștiinței unității etnice românești. Rolul jucat de Transilvania la mijlocul secolului al XV-lea se explică și prin împrejurările economice, care făceau din unele orașe din Transilvania, cum era, de pildă, Brașovul, centre economice de mare însemnătate pentru întreaga societate aflată pe teritoriul actual al României. La Brașov se organizau într-o măsură însemnată schimburi de mărfuri interesând, atât piața Moldovei, cât și cea a Țării Românești și a Transilvaniei. Aici își desfăceau, prin intermediul negustorilor brașoveni, boierii și mănăstirile de la sud și est de Carpați produsele domeniilor lor: vite, pește, miere. De aici își procurau unele produse de lux.

Din 1442, *Iancu de Hunedoara* a intervenit activ în politica internă a Moldovei şi Țării Româneşti, impunând domni pe tronul lor. În 1448, în schimbul sprijinului pe care Iancu de Hunedoara l-a dat lui Petru al II-lea pentru a ocupa tronul Moldovei, acesta i-a cedat cetatea Chilia, una din cele mai însemnate cetăți ale Moldovei şi una dintre pozițiile cheie ale întregului front antiotoman. Stăpânind Chilia, Iancu de Hunedoara avea posibilitatea să controleze activ desfăşurarea evenimentelor politice de pe teritoriul Moldovei şi Țării Româneşti.

Activitatea politico-militară a lui Iancu de Hunedoara de fixare a aceluiaşi țel eforturilor româneşti din cele trei țări avea să slujească unora dintre cei mai destoinici conducători români de după el, ca model de acțiune în realizarea unității statale româneşti.

Când, după moartea lui Iancu de Hunedoara, primejdia otomană a devenit tot mai amenințătoare, sarcina organizării apărării Țărilor Române a trecut pe seama statului românesc de la sud de Carpați, care a găsit în Vlad Țepeş conducătorul capabil să-i întărească rezistența şi s-o impună ca pavăză pentru celelalte țări surori.

Pătruns de adevărul că un stat nu poate exista şi nu se poate impune în afară decât prin forță internă şi forța nu poate fi decât acolo unde este unitate, *Vlad Țepeş* a consolidat, mai întâi, bazele interne ale rezistenței, sprijinindu-se pe târgoveți şi pe țărani şi lovind în privilegiile marii boierimi. El a înfrânt apoi, în câteva lupte de mare răsunet internațional, oştile otomane invadatoare.

Încă din timpul vieții sale, Vlad Țepeş a devenit o figură europeană. Isprăvile de arme, energia şi severitatea cu care a reprimat orice opoziție l-au aşezat printre personalitățile politice ale vremii, deşi *Dracula*, numele sub care s-a făcut cunoscut, a devenit – datorită unei bogate literaturi, provenită din medii ostile lui – prototipul tiranului sângeros.

Lui Dracula ficțiune, creată din interese străine ştiinței, istoriografia românească îi opune pe Vlad Țepeş cel real, ale cărui fapte au fost puse în slujba înălțării țării.

În Vlad Țepeş, care a fost sprijinit în obținerea domniei, ca şi în acțiunile de fermă afirmare a țării de forțe politice din Transilvania şi Moldova, poporul român a avut un remarcabil om de stat şi conducător devotat al apărării independenței țării sale.

După căderea lui Vlad Țepeş, ştafeta conducerii luptei antiotomane a Țărilor Române a fost preluată de Moldova, al cărei domnitor,

Ştefan cel Mare, avea să înscrie una din cele mai glorioase pagini ale istoriei româneşti.

„Părinte", apărător al Moldovei, Ştefan cel Mare a apărat deopotrivă Ţara Românească, împiedicând căderea ei sub stăpânire otomană, ca şi Transilvania, care privea spre el ca spre un salvator al libertăţii ei. În aşteptarea unei invazii turceşti, ce părea iminentă, braşovenii, cerând ajutorul lui Ştefan cel Mare, i se adresau, la 26 aprilie 1479: …. „Parcă ai fost ales şi trimis de Dumnezeu pentru cârmuire şi apărarea Transilvaniei… de aceea cu mare dor şi dragoste rugăm pe Măria Ta ca să binevoieşti a te grăbi şi a te apropia de părţile acestea, spre a le apăra de mai sus-zişii turci prea cumpliţi".

Aceeaşi scrisoare aducea la cunoştinţa lui Ştefan cel Mare starea grea în care se aflau şi speranţa locuitorilor din Ţara Românească de a se bucura de sprijinul lui . Aceştia – arătau braşovenii – „sunt aduşi cu sila şi cu putere să asculte de acei turci, ca şi cum s-ar fi depărtat de credinţa creştină şi ar fi şi ei turci. Pentru care şi credincioşi numiţi aşteaptă suspinând din greu pe Măria Ta. Căci nădăjduiesc în Măria Ta că-i vei scăpa de silă şi robia acestor păgâni".

Autoritatea lui Ştefan cel Mare era atât de puternică în Transilvania, încât unii dintre contemporani considerau că în unele părţi ale ei domnul român stăpânea efectiv. Cronicarul polon Jan Dlugosz, amintind de participarea secuilor la eroica luptă de la Vaslui, adăuga: „a căror ţară rupând-o (Ştefan) din regatul Ungariei şi-o supuse sieşi".

Pentru rolul politic jucat de Ştefan cel Mare în Ţara Românească, care datorită lui a putut depăşi primejdia de a fi încorporată în Imperiul otoman, este semnificativă consemnarea din Letopiseţul Cantacuzinesc că Ştefan Vodă „au şăzut aicea în ţară de au domnit ani 16".

Rezultă de aici că intervenţiile sistematice ale lui Ştefan cel Mare în Ţara Românească în numele alianţei active împotriva agresorului străin au făcut ca, în vremea domniei lui, istoria românilor de la sud şi cea de la est de Carpaţi să fie strâns legată. Cum autoritatea lui Ştefan cel Mare era mare şi în Transilvania, am putea spune despre el că a fost „domn al Moldovei şi al tuturor românilor".

Subliniind prin acţiunile lui politice importanţa alianţei Ţărilor Române împotriva turcilor, Ştefan cel Mare a căutat permanent să convingă puterile europene de necesitatea unei alianţe mai largi, a statelor europene, în cadrul căreia eforturile Moldovei ar da mai mult pentru cauza ei şi cea generală. Conştient de importanţa ţării sale în

sistemul de alianţe a statelor creştine împotriva turcilor, numind Moldova *Poartă a Creştinătăţii*, Ştefan cel Mare atrăgea atenţia curţilor europene că „dacă această Poartă (a Creştinătăţii), care este ţara noastră, va fi pierdută – Dumnezeu să ne ferească de aşa ceva – atunci toată Creştinătatea va fi în mare primejdie".

Cu toată simpatia manifestată de puterile creştine faţă de victoriile repurtate de Ştefan cel Mare împotriva turcilor, marele domnitor s-a văzut în momente de grea cumpănă singur, trebuind să înfrunte cu o oaste mică forţe militare duşmane mult superioare ca număr şi înzestrare tehnică. El a căutat să suplinească inferioritatea în efectivele militare printr-o judicioasă folosire a terenului în care căuta să angajeze lupta, printr-o tactică în măsură să-i permită hărţuirea inamicului cu scopul de a-i slăbi moralul înainte de bătălia decisivă, amănunţit pregătită. Izvoarele relatează că Ştefan Vodă – pentru a împiedica aprovizionarea oştilor duşmane, care se realiza de obicei pe seama avutului locuitorilor din ţinuturile prin care ele treceau – evacua satele şi pustia totul în calea inamicului. Foametea creată în oastea agresoare din cauza neputinţei de jaf nu numai că măcina mii de vieţi, dar obliga pe supravieţuitori să se răzleţească, căutându-şi în mod disperat hrana. Acest fapt îl urmărea, de altfel, Ştefan Vodă. Cu oastea lui, restrânsă ca număr, el putea să angajeze cu mai multă uşurinţă lupte şi să înfrângă acele unităţi desprinse din marele corp expediţionar duşman.

Datorită excepţionalei sale eficacităţi, această tactică de luptă, folosită înainte şi de Mircea I Voievod, ca şi de Vlad Ţepeş, a constituit mult timp forma clasică a rezistenţei militare româneşti. Aplicarea ei, presupunând distrugerea conştientă a nenumărate bunuri materiale, pribegii şi mari privaţiuni pentru locuitori, releva *unitatea strânsă dintre domnitor şi ţară*, mobilurile morale care au potenţat şi călăuzit lupta de veacuri a poporului român: dragostea neţărmurită faţă de patrie şi de pământ, ideea de drept şi de dreptate, conştiinţa rolului de îndeplinit în această parte a Europei, de apărare a civilizaţiei.

Războaiele purtate de Ştefan cel Mare – după propriile lui cuvinte, 36 la număr – încheiate cele mai multe (34) cu victorii, au întărit încrederea poporului în forţa pe care el o reprezenta şi în destoinicia conducătorului său – după expresia cronicarului Grigore Ureche: „om întreg la fire, neleneş şi lucrul său îl ştia a-l acoperi şi unde nu gândeai acolo îl aflai. La lucruri de războaie, meşter unde era nevoie însuşi se vâra, ca văzându-l ai săi să nu se îndărăpteze şi pentru

aceia rar război de nu biruia şi unde-l biruia alţii nu pierdea nădejdea că ştiindu-se căzut jos, se ridica deasupra biruitorilor".

Faptele lui Ştefan cel Mare, ca şi actele scrise, emise din porunca lui, scot în evidenţă energia extraordinară a domnului, rapiditatea cu care acţiona conştient că de ea depinde în mare măsură reuşita – calităţi pe care căuta să le impună celor din jurul său, ca şi aliaţilor străini.

Mândru, cu un pronunţat sentiment al demnităţii, dat de încrederea în el şi în supuşii săi, Ştefan cel Mare a întruchipat în cel mai înalt grad calităţile adevăratului şef de stat care ştie să impună respect. Cu satisfacţia datoriei împlinite pentru patrie şi Creştinătate, Ştefan cel Mare anunţa principilor Europei biruinţa de la Vaslui: „Am luat sabia în mână şi cu ajutorul Domnului Dumnezeului nostru atotputernic am mers împotriva duşmanilor Creştinătăţii, i-am biruit şi i-am călcat în picioare şi pe toţi i-am trecut sub ascuţişul sabiei noastre…".

În raporturile cu supuşii săi, Ştefan cel Mare – informează izvoarele – era ca un părinte blând, drept, darnic şi de aceea foarte iubit de ei. Anul morţii lui Ştefan cel Mare a fost un an de profundă întristare pentru ţara Moldovei. „Atâta jale era – scria Grigore Ureche – de plângea toţi ca după un părinte al său, că toţi cunoştea că s-au scăpat de mult bine şi de multă apărătură".

Pe cât de mare oştean a fost pe câmpul de luptă, pe atât de mare organizator şi ziditor de ţară s-a dovedit Ştefan cel Mare în timp de pace. *Domnia a lui a fost o epocă de mari înfăptuiri pe întreg întinsul Moldovei*, de numeroase construcţii realizate în stil arhitectonic *moldovenesc,* ce i-au făcut, ca şi faptele lui de arme, veşnic numele şi pilduitoare opera.

Nici un domnitor român până la Ştefan cel Mare nu s-a bucurat încă din timpul vieţii de o faimă internaţională atât de mare ca a lui. Biruinţele împotriva turcilor, venite după înfrângerile în cascadă suferite de puternice state europene, au stârnit aprecieri elogioase la adresa viteazului comandant de oşti şi au născut speranţe în noi victorii. Papa Sixt al IV-lea, cronicarii poloni Jan Dlugosz, Matei Miechowski, ca şi panegiristul regelui Matei Corvin, Bonfinius, şi mulţi alţi cărturari străini au apreciat calităţile de mare conducător de stat ale lui Ştefan cel Mare.

Puternica rezistenţă opusă de Ştefan cel Mare cuceririlor otomane, ca şi victoriile repurtate de Vlad Ţepeş, Iancu de Hunedoara,

Mircea cel Bătrân au făcut dovada trăiniciei organizării statale a românilor. Îmbinând confruntarea deschisă, armată, pe câmpul de luptă cu negocierile, domnii Țărilor Române au reuşit să păstreze dreptul la existență al statelor româneşti, dreptul de a avea o viață politică a lor, în conformitate cu tradiția moştenită şi cu experiența istorică căpătată de a se guverna după propriile lor legi şi instituții, prerogative pe care le pierduseră popoarele căzute sub stăpânirea otomană.

IV. **RELAȚII NEGOCIATE CU IMPERIUL OTOMAN**

Poarta otomană a fost determinată să recunoască prin acte cu caracter interstatal existența de sine stătătoare a statelor româneşti, sistemul lor de guvernământ, fapt ce a limitat simțitor imixtiunile Porții otomane în treburile interne ale Țărilor Române, chiar şi atunci când ele au intrat – spre mijlocul secolului al XVI-lea – în sfera dominației otomane. Umanistul italian Filippo Buonaccorsi (Callimachus), subliniind rolul românilor în bararea expansiunii otomane, arăta că „românii după ce au respins armatele şi încercările puterii otomane s-au închinat prin tratate nu ca învinşi, ci ca învingători".

Existența de sine stătătoare a Țărilor Române, recunoscută prin tratate de Poarta otomană, în schimbul plății unui tribut cu semnificația de răscumpărare a păcii, şi-a găsit expresia în menținerea în fruntea statelor româneşti a domnitorilor români cu prerogative suverane. Aceste prerogative rezultau în mod clar chiar din titlul pe care continuau să-l aibă domnitorii: *Io* sau *Ioan*, *mare voievod şi domn singur stăpânitor*. S-au păstrat apoi instituțiile: *Sfatul domnesc* şi *Adunarea țării*.

Recunoscând dreptul Țărilor Române de a se guverna după propriile legi, de a declara război şi încheia pace, Poarta otomană se obliga să nu se amestece în administrația lor, în alegerea domnitorilor. Se interziceau construirea de moschei şi cumpărarea de proprietăți de către musulmani pe teritoriul Țărilor Române; erau supuse aprobării autorităților româneşti pătrunderea şi activitatea în hotarele Țărilor Române a negustorilor din Imperiul otoman.

Statutul politic de autonomie, apărat cu îndârjire de Țările Române, le-a înlesnit răgazul necesar continuării operei constructive, atât de strălucit reprezentată de epoca lui Ştefan cel Mare, şi a slujit ca model şi sprijin în lupta de eliberare a popoarelor din sud-estul european căzute sub stăpânirea otomană. În Țara Românească, domniile lui Radu cel Mare, Neagoe Basarab şi Radu de la Afumați au fost

marcate de realizări în domeniul artelor şi culturii care dovedeau că ţara se menţinea în cadrul marilor circuite culturale internaţionale, ţinea pasul cu progresul realizat în alte ţări.

Într-o remarcabilă lucrare, *Neagoe Basarab* a ţinut să prezinte, în caz de primejdie, soluţia diplomatică de păstrare a păcii şi a fiinţei statale româneşti.

În spiritul tradiţiei create, pe care imperative politice şi economice o cereau continuată şi întărită, Neagoe Basarab a întreţinut relaţii strânse cu Transilvania, a căutat, prin sprijinul acordat Bisericii Ortodoxe, să menţină în rândul românilor transilvăneni conştiinţa unităţii lor cu cei de acelaşi neam şi aceeaşi limbă de la sud şi est de Carpaţi.

Preocuparea de a menţine în raporturile cu Poarta otomană statutul politic de autonomie a Ţărilor Române şi de a influenţa – după prăbuşirea la Mohács (1526) a Regatului maghiar – mersul evenimentelor din Transilvania cu scopul păstrării ei în sistemul de alianţe româneşti a devenit, în secolul al XVI-lea, coordonata politică esenţială a celor mai însemnaţi domnitori români.

În numele acestui ideal politic a acţionat, într-un moment când transformarea Ţării Româneşti în paşalâc părea iminentă, *Radu de la Afumaţi*, intrat în galeria marilor personalităţi politice ale istoriei noastre prin numărul mare de bătălii împotriva turcilor, dar şi de victorii obţinute, care au răsturnat planurile agresorilor. Împotrivirea românească a obligat Imperiul otoman să schimbe direcţia înaintării şi cuceririlor lui în Europa, să ocolească pur şi simplu Ţările Române, să le respecte acestora statutul de autonomie politică, în schimbul plăţii haraciului.

Petru Rareş a ştiut, continuându-l pe Ştefan cel Mare, să imprime politicii Moldovei un dinamism care-l situează printre cei mai străluciţi domni români. Preocupat deopotrivă de extinderea şi întărirea stăpânirilor sale în Transilvania, de fixare a hotarului din nord în drepturile din vremea lui Ştefan cel Mare, de recuperare a pierderilor teritoriale din sudul Moldovei, de bune relaţii cu Ţara Românească, Petru Rareş a cuprins în gândirea-i politică întregul spaţiu românesc, anticipând prin actele lui opera politică de care îşi va lega numele Mihai Viteazul.

Iubitor şi ocrotitor de cultură, Petru Rareş a ştiut să stimuleze iniţiative în creaţia artistică şi literară, care au dat domniei lui, ca şi celei a lui Neagoe Basarab în Ţara Românească, o aureolă de care puţini voievozi români sau alţi monarhi ai lumii ortodoxe au avut

parte. Pătruns de un superior simț artistic, Petru Rareş s-a înconjurat şi el de meşteri talentați care, sub supravegherea lui, au realizat valoroase opere de artă. Din vremea domniei lui datează pictura exterioară, faima bisericilor din nordul Moldovei: *Humorul* (1535), *Moldovița* (1537), *Arbore* (1541), *Voronețul* (1547). Aceasta, prin impresionantul său program artistico-ideologic, a fost numită „Capela Sixtină a Orientului European".

Despot Vodă a nutrit gândul să refacă vechea Dacie. În manifestul către moldoveni, el formula ideea eliberării Moldovei de tirania otomană şi a unirii Țărilor Române, invocând ca argument, descendența din „vitejii romani, care au făcut să tremure lumea". Unirea celor trei țări, Moldova, Țara Românească şi Transilvania, într-un mare stat român deschidea – în planurile voievodului de formație umanistă – perspectiva restaurării Imperiului roman de răsărit, idee nutrită, de altfel, şi de Petru Rareş.

Ion Vodă cel Cumplit, unul din acele „spirite puternice", îndrăznețe, care au caracterizat secolul al XVI-lea, s-a angajat – în virtutea principiului că viața de stat fără libertate nu există – în greaua luptă de înlăturare a imixtiunilor otomane în treburile țării. Acestea au devenit tot mai frecvente şi tot mai greu de suportat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ion Vodă a reînviat, în inimile celor pe umerii cărora apăsa greutatea dărilor, virtuțile care impuseseră în trecut Moldova ca stat puternic pe arena internațională. El a atras din nou atenția asupra hotărârii țării de a-şi menține cu orice sacrificiu ființa statală.

După căderea eroică a lui Ion Vodă a urmat o perioadă în care Imperiul otoman părea că va reuşi să înfrângă definitiv rezistența românească. Presiunea şi abuzurile Porții otomane, care creşteau pe măsură ce Imperiul otoman decădea şi care tindeau să secătuiască economia Țărilor Române, au generat o puternică contrareacție, ce şi-a găsit expresia în epopeea românească de la sfârşitul secolului al XVI-lea, al cărei simbol a devenit Mihai Viteazul.

V. CREAREA DACIEI ROMÂNEŞTI

Prin victoriile pe câmpul de luptă, ca şi prin tratative, ingenios purtate, *Mihai Viteazul* a stăvilit câtva timp primejdia externă şi a asigurat libertatea țării. Acest fapt i-a deschis drumul spre împlinirea marilor lui planuri. În câteva luni a reuşit să unească sub sceptrul său cele trei Țări Române, intitulându-se: „Io Mihai voievod, din mila lui

Dumnezeu, domn al Țării Românești și al Ardealului și a toată țara Moldovei".

Privită în contextul realităților socio-politice ale vremii, unirea Țărilor Române, realizată prin geniul militar și iscusința diplomatică ale lui Mihai Viteazul, apare ca expresia concretă a *polarizării în jurul lui a întregului popor român, conștient de unitatea sa*.

Existența conștiinței unității de neam explică de ce Mihai Viteazul a optat pentru varianta planului „dacic", în condițiile în care, prin victoriile repurtate împotriva Imperiului otoman, în fața voievodului român se conturau și alte variante de planuri, cum era varianta balcano-bizantină, la care îndemnau și în care își puseseră speranțe popoarele sud-dunărene. Acestea doreau ca Mihai Vodă să fie în fruntea luptei lor de eliberare și să se încoroneze ca rege la Sofia sau ca împărat la Constantinopol. O altă variantă, cea poloneză, rezerva domnului român rolul de conducător al strădaniilor lor de eliberare și de rege al Poloniei.

Alegerea variantei de plan *dacic*, care-și propunea să reconstituie în formă românească vechea unitate politică pe care o reprezentase în antichitate *Dacia*, s-a soldat cu o mare biruință. Temporară din punct de vedere politico-militar, izbânda lui Mihai Viteazul avea să dureze pe plan ideologic și să stimuleze dezvoltarea conștiinței naționale.

Structurile social-economice, existente în Țările Române, cu elemente comune de origine străveche, dar și cu trăsături caracteristice fiecărei provincii în parte, datorită separării lor îndelungate, timpul scurt – câteva luni – de stăpânire a lui Mihai Viteazul, ca și rapidele schimbări politice, atât externe, cât și interne, în defavoarea lui Mihai Viteazul, l-au lipsit pe temerarul domn de forțele pe care s-au sprijinit monarhii absoluți ai vremii, de mijloacele economice ale acestora și de răgazul necesar desăvârșirii operei sale, admirabil începute.

Strădania lui Mihai Viteazul de a face din Țările Române reunite o puternică monarhie a augmentat conștiința unității românești. Anii domniei lui Mihai Viteazul au fost și ani de largă răspândire a limbii române în cancelaria domnească, în administrație, în scrierile laice și religioase, *fapt ce a contribuit la făurirea unității culturale a românilor*.

Se poate spune că dacă conștiința unității de neam a alimentat „planul dacic", urmărit de Mihai Viteazul, victoriile și măsurile întreprinse de el pe ansamblul teritoriului românesc au întărit încrederea în forța reprezentată de strângerea într-un întreg politic a Țărilor Române.

Prin anvergura acțiunilor întreprinse şi vastitatea planurilor care au inspirat aceste acțiuni, prin calitățile excepționale de comandant de oşti şi vitejia personală, ca şi prin relațiile politico-diplomatice pe plan european, pe care a reuşit să le creeze, *Mihai Viteazul a ridicat pe o nouă treaptă destinele şi orizontul istoriei româneşti*. Marea lui faptă – unirea Țărilor Române din 1599-1600, care purta în ea taina din adâncuri a vieții poporului român –, deşi de scurtă durată, a devenit peste vreme moment de referință, torța spre lumina căreia s-au îndreptat toate generațiile din etapele ulterioare în lupta pentru unirea românilor. Cei mai destoinici dintre domnitorii români, urmaşi ai lui Mihai Viteazul, au căutat şi ei, în funcție de împrejurările istorice, să-i imite opera.

ISTORIA MEDIE A ROMÂNILOR (SECOLELE XVI-XVIII)

Prof.univ.dr. **ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU**

I. DE LA UNIREA ROMÂNILOR SUB CONDUCEREA LUI MIHAI VITEAZUL LA „MONARHIA CULTURALĂ BRÂNCOVENEASCĂ"

Secolul al XVII-lea a înregistrat eforturi de realizare a unității celor trei țări româneşti în lupta împotriva ostilităților din afară. Acțiunea politică şi militară comună tindea să devină un principiu în politica externă a celor trei țări. Legăturile între Țările Române s-au diversificat şi întărit, a crescut în tot mai mare măsură speranța că prin unirea lor vor obține şi libertatea. Interesele externe şi rivalități interne au împiedicat, ca şi altădată, realizarea de durată a unității Țărilor Române, care ar fi dus *ipso facto* la eliberarea lor. Prezentă însă permanent în conştiința românească, ideea câştigării libertății căuta să se realizeze ori de câte ori împrejurările păreau favorabile.

Matei Basarab, care în spiritul tradiției create în decursul secolelor şi dezvoltată în vremea lui Mihai Viteazul, a întreținut relații strânse cu Transilvania şi, spre sfârşitul domniei, după 1644, şi cu Moldova, a aderat la planul creării unei largi coaliții împotriva Imperiului otoman. Această coaliție urma să beneficieze de sprijinul susținut al împăratului romano-german, al regelui polon şi al Veneției. Alianța creştină urma să înlesnească insurecția generală a popoarelor din Balcani, supuse turcilor.

Pentru pregătirea expediției antiotomane, Matei Basarab – despre care diplomații străini ai vremii informau că turcii se tem de el „şi-l consideră aproape ca pe un al doilea Mihai Vodă" – a desfăşurat o intensă activitate diplomatică. El a intrat în relații prieteneşti cu polonii, a întreținut contacte diplomatice, pline de speranțe, cu Viena şi Veneția, a trimis solii la Moscova

şi a răspuns cu promisiuni încurajatoare solicitărilor care îi erau adresate de conducătorii popoarelor din Balcani.

O solie a căpeteniilor bulgare îi oferea domnului român conducerea insurecției plănuite. În cazul reuşitei acesteia, el urma să fie ales „principe al Orientului". Regele Vladislav al IV-lea al Poloniei, câştigat pentru coaliția antiotomană, împărtăşea ideea de a i se atribui lui Matei Vodă un rol de frunte în răscoala antiotomană, numindu-l „generalissim al întregului Orient" *(geeneralissim di tutto l'Oriente)*. Moartea, la 20 mai 1648, a regelui Poloniei a spulberat speranțele în reuşita acțiunii, care trebuia să ducă la eliberarea popoarelor supuse de turci.

Reluarea, în anii următori, a planului popoarelor balcanice de a-şi redobândi prin luptă libertatea, ca şi inițierea de noi demersuri, făcute în acest scop pe lângă monarhii creştini, de către voievodul român, s-au dovedit zadarnice, după cum zadarnice se dovediseră odinioară şi stăruințele depuse de Ştefan cel Mare. Lipsa de sprijin direct şi eficient din partea puterilor europene a făcut să eşueze planul izbucnirii răscoalei antiotomane preconizate şi să nu se mai manifeste destoinicia voievodului român, în virtuțile căruia credeau popoarele sud-est europene.

Ideea coaliției creştine, ca o condiție favorizantă declanşării luptei de eliberare a popoarelor supuse stăpânirii sau dominației otomane, avea să revină după moartea lui Matei Basarab. Încercări de transpunere a ei în fapt s-au manifestat ori de câte ori împrejurările păreau favorabile. O asemenea împrejurare s-a creat în 1658, când reizbucnirea războiului turco-venețian şi declanşarea, în Asia Mică, a revoltei lui Hasan-Paşa au generat planul unei acțiuni coordonate între Țările Române, Veneția şi Imperiul romano-german împotriva turcilor. Faptul că acțiunile n-au pornit în acelaşi timp a făcut ca succesele repurtate în anul 1659 pe „frontul românesc" – al cărui protagonist s-a dovedit a fi Mihnea al III-lea, domnul Țării Româneşti – să nu poată fi valorificate.

Teama factorilor politici din Principatele Române, față de încercările Porții otomane, devenite, din anul 1660, tot mai insistente, de a înlocui regimul de autonomie al Țărilor Române cu cel de paşalâc a determinat înmulțirea planurilor de a împiedica o asemenea soluție. În anul 1668, mitropolitul transilvănean Sava Brancovici propunea la

Moscova o cruciadă a statelor creştine, la care să se alăture sârbii, românii şi bulgarii, împotriva „blestematului turc".

După cucerirea Cameniței de către turci, în 1672, crescând primejdia transformării Moldovei şi Țării Româneşti în paşalâcuri, s-au făurit tot felul de planuri de a preîntâmpina intențiile Porții otomane. În 1673, *Ştefan Petriceicu, domnul Moldovei (1672-1673; 1673-1674; 1683-1684),* îşi punea speranțe într-o alianță a Rusiei cu Polonia, la care să adere Veneția şi Moldova, cazacii din Ucraina, tătarii calmuci şi şahul Persiei.

Grigore Ghica, domnul Țării Româneşti (1660-1664; 1672-1673), solicita Poloniei, în mai 1673, printr-un trimis al său, intrarea armatei polone în Moldova şi Țara Românească, asigurând că cele două țări dispun de o armată de 30.000 de oameni şi că efectivele acesteia ar putea creşte o dată cu venirea polonilor.

La 31 decembrie 1673, Ştefan Petriceicu şi Constantin Şerban cereau ajutor țarului rus pentru a continua luptele cu turcii.

În anii următori, în mediul românesc avea să-şi facă loc în tot mai mare măsură ideea că numai în cooperare cu Rusia, Polonia sau Imperiul habsburgic va putea fi înlăturată amenințarea otomană.

În vremea domniei lui *Şerban Cantacuzino (1678-1688)*, într-un context internațional ce părea favorabil, s-a accentuat în Țara Românească, ca şi în Moldova, politica antiotomană şi a crescut înclinarea factorilor politici români spre puterile creştine. Experiența istorică făcea, însă, ca această înclinare să fie prudentă, temperată de rațiunea politică. „De lăudat este – arăta Miron Costin – fiecare domn să fie spre partea creştinească …însă cu înțelepciune, nu fără socoteală şi fără temei, ca în loc de folos țării să aducă pieire". Acelaşi mare cronicar moldovean, afirmând necesitatea politicii de echilibru a Țărilor Române, care se impunea ca o condiție a supraviețuirii lor statale, preconiza: „La turci credință şi la creştini laudă".

Politica externă a Țărilor Române, condusă cu măsură şi pru-dență, îşi fixa ca obiective, în vremea lui Şerban Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir, *apărarea independenței politice, integritatea teri-torială şi instituirea unor monarhii autoritare prin respectarea ideii eredității dinastice*. În acest sens, domnii români au încercat să organizeze forțe militare puternice, au încheiat înțelegeri cu centrele de răscoale din Balcani, Imperiul habsburgic şi cu Rusia. Unii din contemporanii lui Şerban Cantacuzino l-au învinuit pe acesta de prudență exagerată. Alții, fie sub imperiul groazei față

de turci, fie sub cel al intereselor proprii mărunte, l-au acuzat de asumarea unor riscuri nu numai enorme, dar şi inutile. În realitate, abilul conducător politic, care a fost Şerban Cantacuzino, a ştiut când trebuie să acţioneze cu prudenţă şi când trebuie să-şi asume anumite riscuri controlate. El a riscat de multe ori, dar nu de dragul riscului ca atare. Riscul a fost acceptat de el ca preţ normal pentru ceea ce dorea să obţină, un risc nu orb, ci conştient, un risc nu al pornirilor de moment, necontrolate, ci un risc clădit pe calcule, atent şi competent alcătuite.

Şerban Cantacuzino a ilustrat politica românească, plină de grija pentru soarta statului.

Dorinţa de a scăpa de împilarea otomană, dorinţă constantă la domnii români, nu i-a orbit pe aceştia, încât să nu se remarce uneori neîncrederea lor în sinceritatea marilor puteri creştine, ale căror interese se întâlneau în spaţiul românesc.

După anul 1683, în urma înlăturării asediului Vienei, moment în care Şerban Cantacuzino a avut un rol însemnat în slujirea cauzei creştine, puterile europene şi-au pus mari speranţe în domnul român. Acesta, la rându-i, în contextul victoriilor din 1683 şi al aureolei create în jurul regelui polon Jan Sobieski, „eroul de la Kahlemberg", cu rol hotărâtor în despresurarea Vienei, a contat, mai întâi, pe „cartea polonă". Românii aveau să constate curând că aceia în care îşi puseseră speranţele nu erau, pe de o parte, în măsură să-i ajute, iar pe de altă parte – ceea ce era şi mai grav – urmăreau să obţină sprijin din partea Ţărilor Române, dar nu pentru a le elibera, ci pentru a şi le supune.

Om politic echilibrat, chibzuit şi prudent, Şerban Cantacuzino, nu s-a implicat într-o acţiune antiotomană directă, atâta timp cât conjunctura internaţională nu părea favorabilă reuşitei. Încetineala polonezilor era evidentă, iar neputinţa lor începuse deja să se contureze. La sfârşitul anului 1684, după ce a constatat că Polonia nu va putea fi marele aliat cu ajutorul căruia să scape de dominaţia otomană, Şerban Cantacuzino s-a apropiat de imperiali. În anii următori a căutat să se sprijine când pe polonezi, când pe austrieci, iar atunci când s-a pus problema să accepte „protecţia" austriacă, pentru a apăra existenţa statală, el a încercat să obţină ajutor şi din partea Rusiei.

Încercările lui Şerban Cantacuzino de a armoniza interesele Ţării Româneşti cu acelea ale Vienei şi Varşoviei s-au dovedit iluzorii. Adevărata faţă şi adevăratele gânduri faţă de români ale celor două capitale s-au dezvăluit cu ocazia consiliului care s-a ţinut la Varşovia în ultima lună a anului 1685, când nunţiul papal de la Varşovia, Pallavicini, a declarat că „Sfântul Scaun recunoaşte drepturile Coroa-nei ungare asupra Munteniei, Moldovei şi Transilvaniei". La această afirmaţie regele polon a replicat că cele trei Principate au fost pierdute de atâta vreme de Coroana ungară, încât orişicine le poate ocupa.

Şi în cazul Rusiei, sunt de subliniat ignoranţa şi perfidia mani-festate de ţari, referitoare la români şi la domnitorul lor. Numai totala necunoaştere a sentimentului de demnitate şi a setei de libertate a românilor i-a făcut pe ţarii şi pe marii prinţi Ioan Alexievici şi Petru Alexievici să-i comunice, în octombrie 1688, lui Şerban Cantacuzino că, în schimbul ajutorului militar dat de el Rusiei, „vom binevoi a vă primi cu toate oraşele şi pământurile voastre sub autocrata majestăţii noastre imperiale mână". În acelaşi octombrie 1688, domnul Ţării Româneşti trimisese la Viena solia menită ca, prin negocieri, să obţină nu o închinare, ci o alianţă întărită de garanţii.

Urmaşul în domnie al lui Şerban Cantacuzino, *Constantin Brâncoveanu* a reuşit, probând un remarcabil talent diplomatic, ca, într-o conjunctură internaţională extrem de complicată, să-şi asigure o relativ lungă domnie, să afirme statutul de demnitate politică al Ţării Româneşti, să determine Poarta otomană să respecte prevederile „vechilor tratate" şi marile puteri creştine, aflate în conflict cu turcii, să înţeleagă că preocuparea lui de a înlătura oprimarea otomană nu va însemna acceptarea ştirbirii drepturilor suverane ale ţării de către o altă putere politică.

Conştiinţa continuităţii statale, ca expresie a continuităţii dinastice pe linie basarabească, a determinat preocuparea susţinută a lui Con-stantin Brâncoveanu de a-şi justifica apartenenţa la familia domnitoare, căreia tradiţia îi atribuia „întemeierea" statului Ţara Românească şi prestigiul acesteia în familia statelor europene. Grija domnului de a-şi asigura domnia

ereditară l-a făcut să-şi asocieze forţa ideologică; arta şi cronistica au fost chemate să depună mărturie în favoarea politicii domniei. La mănăstirea Hurezi, unde se afla unul din cel mai izbutite ansambluri picturale din întreaga artă românească, programul iconografic scotea în evidenţă două teme majore: iconografia Sfântului Constantin, patronul ctitorului, şi tabloul votiv – un impresionant cortegiu de personaje, neamurile Basarabilor şi Cantacuzinilor, membrii familiei lui C. Brâncoveanu – amândouă având profunde semnificaţii istorice-ideologice: puterea biruitoare a crucii, care l-a condus în luptă pe împăratul Constantin, şi o veritabilă pledoarie în favoarea ideii de dinastie ereditară.

În politica externă, Constantin Brâncoveanu s-a manifestat partizan al politicii de echilibru, pe care a practicat-o cu măiestrie, urmărind atent schimbările ce se petreceau sau se prefigurau în sistemul relaţiilor internaţionale. Fidelitatea aparentă faţă de turci, încrederea circumspectă faţă de imperiali, prudenţă în „ajutorul rus" i-au definit diplomaţia şi i-au asigurat o domnie, în pofida împrejurărilor defavorabile, relativ lungă.

În politica internă, preocuparea domnului de a-şi întări puterea şi de a o transmite ereditar a stârnit reacţia unor factori de putere din interior, printre ei fiind chiar membri ai familiei domnitoare, Canta-cuzinii, „care din felul lor – arăta Anonimul brâncovenesc – erau neodihniţi şi nemulţumitori tuturor domnilor".

Pentru a opri drumul de mărire a domnului a intervenit trădarea. Odioasa „pârâ la înalta Poartă" şi-a spus cuvântul. S-a dovedit încă o dată că răul din afară se produce numai prin aţâţarea lui de răul dinăuntru.

În teama-i de a nu se crea în spaţiul românesc o situaţie primejdioasă pentru el, stăpânitorul străin a grăbit sfârşitul domnului.

Mai învăţat decât Constantin Brâncoveanu, urmărind obiective similare cu ale domnului muntean, *Dimitrie Cantemir,* ca domn al Moldovei, s-a dovedit mai puţin abil în politica de stat. Încrederea lui în recâştigarea gloriei de altădată a Moldovei cu ajutorul Rusiei, pe care o vedea biruitoare în războiul cu Imperiul otoman, a fost atât de mare, încât i-a grăbit decizia de desprindere de turci. Prin trimisul său

Ştefan Luca, Dimitrie Cantemir a încheiat, la 13 aprilie 1711, la Luţk, tratatul secret de alianţă între Rusia şi Moldova, concretizat într-o diplomă a ţarului adresată domnului român.

Ţarul consimţea la condiţiile propuse de domn. Tratatul prevedea, în schimbul actului de supunere, ce trebuia făcut „mai întâi în taină" de Dimitrie Cantemir faţă de Petru cel Mare, făgăduiala ţarului de a lua sub protecţia sa Moldova. La intrarea oştilor ruseşti în Moldova, Dimitrie Cantemir urma să se declare pe faţă de partea ţarului, unindu-şi oastea cu cea a lui Petru cel Mare, care se obliga să contribuie cu bani la chemarea sub steagul de luptă şi la întreţinerea oastei moldoveneşti.

Ţarul se angaja în numele lui şi al urmaşilor lui să nu se amestece în schimbarea de domni în Moldova, ci să lase domnia Moldovei pe seama familiei Cantemir „în linie bărbătească", exceptând cazul când cineva dintre membrii acesteia s-ar lepăda de biserica ortodoxă şi „s-ar depărta de credinţă" faţă de ţar. Dacă o asemenea măsură s-ar impune, în locul domnului înlăturat ar urma să fie numit fiul lui, „dacă va fi socotit de bună credinţă" sau un alt membru al aceleiaşi familii a Cantemiriştilor, până la stingerea ei.

Se prevedea apoi că „după vechiul obicei moldovenesc, toată puterea cârmuirii va fi în mâna domnului Moldovei". „Domnul să aibă putere asupra tuturor şi asupra fiecăruia dintre boierii moldoveni, după obiceiul dinainte, fără a reînnoi legiuirile lor".

„Domnul, după vechiul obicei, să aibă dreptul să stăpânească întotdeauna toate oraşele moldoveneşti, ca avere proprie, şi să nu aibă nici o scădere şi piedică în încasarea tuturor veniturilor ţării".

„Boierii şi toţi supuşii domniei Moldovei să fie datori a se supune poruncii domnului, fără nici o împotrivire şi scuze (aşa precum mai înainte a fost totdeauna obiceiul)".

„Toată legea şi judecata să fie a domnului şi fără hrisovul dom-nului nimic nu va fi întărit sau desfăcut de ţar".

Încercând, cu sprijinul Rusiei, să instaureze domnia absolută în Moldova, Dimitrie Cantemir atribuia datinei ţării stări de lucruri ce erau invocate ca fundament istoric al programului său politic.

Un articol special cuprindea tratatul cu privire la integritatea teritorială a Moldovei în vechile ei hotare. Se prevedea retrocedarea la Moldova a ţinuturilor ocupate de turci

(„Pământurile principatului Moldovei, după vechea hotărnicire moldovenească asupra cărora domnul va avea drept de stăpânire sunt cele cuprinse între râul Nistru, Cameniţa, Bender, cu tot ţinutul Bugeacului, Dunărea, graniţele ţării Munteneşti şi ale Transilvaniei şi marginile Poloniei, după delimitările făcute cu acele ţări").

Se preconiza ca oraşele, cetăţile şi orice loc întărit din Moldova să fie păzite şi prevăzute cu garnizoane domneşti; după nevoie, cu învoirea domnului, puteau fi şi garnizoane ale ţarului.

Ultimele articole defineau statutul Moldovei şi situaţia lui D. Cantemir în cazul încheierii păcii cu Imperiul otoman. Se arăta că Moldova nu va fi lipsită de apărarea Rusiei şi protecţia ţarului. Dacă turcii vor fi victorioşi şi-şi vor întinde stăpânirea în Moldova, Dimitrie Cantemir îşi va găsi adăpost în Rusia, unde i se vor da de la vistierie, anual „atâtea venituri, câte pot să-i ajungă," nefiind lipsiţi de dărnicia ţarului nici urmaşii lui.

Proprietăţile şi palatele lui Dimitrie Cantemir, aflate la Constan-tinopol, urmau să-i fie despăgubite cu altele, asemănătoare lor, la Moscova.

Tratatul, care nu cuprindea altceva decât propunerile lui Dimitrie Cantemir, acceptate de ţar şi transmise apoi domnitorului Moldovei sub formă de diplomă imperială, semnată de ţarul Petru şi de contele Golovkin, se încheia cu jurământul ţarului de a păzi cu sfinţenie şi de a întări prevederile înscrise, ca şi cu precizarea că prevederile „vor avea urmare şi putere", după ce vor fi înfăţişate lui Dimitrie Cantemir şi el va depune jurământul de credinţă şi va iscăli cu mâna proprie, restituind apoi ţarului diploma. Din acel moment, domnul Moldovei trebuia să ducă la îndeplinire obligaţiile asumate. La intrarea oştilor ruseşti pe teritoriul Moldovei, Dimitrie Cantemir urma să ducă pe toţi boierii mari şi mici, oştirea şi întregul popor să jure credinţă ţarului şi să se unească cu oastea ţarului, care, la rându-i, îl va apăra pe el şi întreaga ţară de toţi duşmanii şi nu-l va părăsi niciodată.

Redus la esenţa sa, tratatul de la Luţk garanta independenţa şi suveranitatea Moldovei în graniţele ei vechi, consfinţea punctul de vedere al lui Dimitrie Cantemir în ce priveşte forma de guvernare viitoare a Moldovei – instituirea unei monarhii absolute – şi asigura

domnului, în cazul unei eventuale victorii în război a turcilor, azil politic în Rusia.

Tratatul de la Luţk este un document fundamental pentru gândirea politică românească, el reflectând preocuparea marilor conducători de stat români de a găsi în situaţiile internaţionale, adeseori foarte complicate, acele formule de alianţă, care să slujească, nu numai în acel moment, dar şi în perspectivă interesului de stat.

Cunoscând bine adevăratele năzuinţe ale ţării, precum şi pericolele care o ameninţau, domnii români au aderat la acele alianţe în măsură să asigure permanenţa statală şi să creeze stări de echilibru favorabile interesului naţional.

II. SECOLUL AL XVIII-LEA. ÎNTRE TRADIŢIE ŞI MODERNITATE

În secolul al XVIII-lea, în contextul unor schimbări în cadrul politicii general – europene, al modificărilor produse în raportul de forţe dintre marile puteri vecine Ţărilor Române, situaţia statală românească a cunoscut o criză acută. Prin pacea de la Karlowitz (16/26 ianuarie 1699), Transilvania a trecut sub stăpânirea dinastiei habsburgice, care s-a strecurat cu dibăcie (*cum timore et cum amore*) în locul suzeranităţii turceşti.

Curând de tot, populaţia avea să-şi dea seama că este supusă unor obligaţii mai grele, mai organizate. Cronicarul transilvan Mihai Csérei a exprimat plastic situaţia creată populaţiei din Transilvania o dată cu instaurarea aici a stăpânirii habsburgice: „câtă vreme căutam libertatea – am căzut la strâmtoare şi iobăgie cu atât mai mare; nu mai avem nimic, toţi au fost jefuiţi, care de Neamţ, care de Curuţ (ungur) şi totuşi trebuie să plătim dări; iar înaintea Neamţului nu aveam credinţă şi omenie nici cât un câine; jugul de lemn era greu, am vrut să-l sfărîmăm din grumazul nostru, aruncară însă asupra noastră jug de fier cu atât mai greu. Aşa păţeşte naţiunea care-şi caută mereu stăpâni noi …”.

Unirea unei părţi a românilor cu Biserica catolică. Imperiul habsburgic, alcătuit dintr-un conglomerat de state şi popoare, căuta să-şi menţină coeziunea prin dinastie, absolutism, birocraţie, armată şi catolicism.

După instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania s-au luat măsuri de protejare a catolicismului şi s-a dus o politică susţinută de

atragere la catolicism a românilor, care constituiau marea majoritate a populației. Prin câștigarea românilor de partea ei, stăpânirea Habsburgilor s-ar fi întărit în Transilvania şi, totodată, ar fi fost înlesnită politica Vienei de a-şi creşte influența şi apoi lărgi stăpânirea şi peste Carpați.

Interesați politiceşte să câştige pe români la catolicism, Habs-burgii au intensificat propaganda religioasă, folosind în această privință pe călugării iezuiți. La început, propaganda a prins mai ales printre boieri şi păturile înstărite române din Transilvania, mai apoi şi în rândurile preoților ortodocşi, când li s-a promis acestora acordarea unei situații identice cu aceea pe care o aveau slujitorii celorlalte culte recunoscute legal.

Unirea cu biserica romano-catolică a fost hotărâtă, în principiu, într-un sinod convocat, de episcopul Teofil, la Alba-Iulia, în februarie 1697. Se stabilea că unirea religioasă a românilor cu biserica catolică privea numai patru puncte de credință: 1. *să primească primatul papei;* 2. *întrebuințarea pâinii nedospită, a azimei, în cuminicatură;* 3. *purgatoriul, în care se purifică sufletele* şi 4. *purcedarea Duhului Sfânt, nu numai de la Tatăl, ci şi de la Fiul.*

Această hotărâre a fost urmată de un manifest pentru unire, semnat de 38 de protopopi, la promisiunea Curții de la Viena că aderenții „se vor bucura de privilegiile preoților catolici".

Hotărârea soborului de la Alba-Iulia a fost cel dintâi semn al spargerii unității româneşti, în forma ei bisericească – singura cu putință în acea vreme – prin care se realiza unitatea culturii, strânsă încă în jurul bisericii ortodoxe.

Printr-o diplomă a împăratului Leopold I (1658-1705) se întărea în 1699 *Unirea*; preoții uniți erau scutiți de iobăgie sau robotă, ca şi de toate prestațiile umilitoare.

Printr-o a doua diplomă leopoldină din 1701 s-a hotărât ca şi țăranii uniți să fie „primiți între straturile țării, ca şi ceilalți fii catolici ai patriei". Această diplomă n-a fost admisă de Dieta transilvană, formată din reprezentanții clasei politice, care se împotriveau să se acorde românilor drepturi mai mari decât cele avute până atunci. Nobilimea ar fi pierdut importante surse de venituri din dubla asuprire, socială şi națională, a poporului român.

Situația țăranilor a rămas mai departe tot cea de iobăgie. Reieşea limpede că Unirea şi privilegiile acordate conducerii Bisericii urmăreau atragerea ei pentru a sparge unitatea românească, pentru a găsi în

Biserică sprijin în menținerea mai departe a țărănimii în stare de iobăgie.

Primul episcop unit al românilor din Transilvania a fost Atanasie Anghel, care a fost hirotonit în 1701. Pentru trecerea la noua confe-siune, el a fost afurisit de către patriarhul Constantinopolului şi de mitropolitul Țării Româneşti.

Părțile sudice ale Transilvaniei au rămas fidele confesiunii ortodoxe. Domnii Țării Româneşti şi ai Moldovei au continuat să le acorde sprijin românilor din Transilvania în păstrarea ortodoxiei.

Pe termen lung, unirea cu Roma avea să aibă şi un aspect extrem de fecund pe planul vieții naționale. Contactul clerului unit cu marea cultură pe care o radia Roma a dus la augmentarea conştiinței originii latine şi a apartenenței românilor la aria civilizației europene. Acest fapt avea să stimuleze puternica mişcare de idei de care şi-a legat numele *Şcoala Ardeleană*, cu rol atât de important în formarea națiunii române şi dezvoltarea conştiinței naționale.

Pe termen scurt, unirea cu Roma şi nerespectarea promisiunilor făcute au generat reacții specifice unor perioade de criză. Nemulțumirilor de ordin social li s-au adăugat, în secolul al XVIII-lea, nemulțumiri de ordin religios, fapt ce a dus la un şir nesfârşit de mişcări sociale, care au culminat cu *marea răscoală condusă de Horea, Cloşca şi Crişan*, ca şi la o dârză luptă politică, susținută de intelectualitatea în formare a poporului român şi care țintea la ridicarea economică, socială, politică şi culturală a românilor, la ştergerea inegalității sociale şi a celei naționale. Ea era expresia creşterii conştiinței naționale a românilor, armă puternică împotriva asupririi străine şi a absolutismului.

Cât priveşte Țara Românească şi Moldova, orientarea unora dintre domni, Şerban Cantacuzino, C. Brâncoveanu, D. Cantemir, spre Imperiul habsburgic sau cel rus a determinat Poarta otomană să ia măsuri pentru a-şi asigura elemente devotate la conducerea celor două țări. Ele au fost găsite printre familiile greceşti îmbogățite ale capitalei Imperiului otoman, în mahalaua fanarului – de unde numele de *Fanarioți.*

Impunând pe tronul Țării Româneşti şi Moldovei domni străini, Poarta otomană le încredința acestora un rol diplomatic de seamă: ei

aveau misiunea de observatori şi de informatori cu privire la mişcările care se petreceau în culisele diplomației Austriei şi Rusiei.

Totodată, Poarta otomană urmărea integrarea cât mai profundă a celor două Principate Române în sistemul economic şi chiar adminis-trativ otoman.

Încălcând *ahid-name-urile* („vechile tratate", „înțelegerile") cu Țările Române, Poarta otomană a căutat să dispună tot mai mult de teritoriul Moldovei şi Țării Româneşti, ca de un teritoriu al Imperiului otoman.

În 1713, turcii au ocupat cetatea Hotin şi au prefăcut-o împreună cu ținutul ei în raia împărătească.

Sub pretextul apărării împotriva Rusiei, un conducător tătar, Alibei, a cerut de la Poartă – şi cererea i-a fost încuviințată – Soroca, cu ținutul înconjurător. Cu mari stăruințe, Nicolae Mavocordat a obținut revocarea acestei cedări. În *1718, prin pacea de la Passarowitz, turcii au cedat pentru prima oară unei puteri străine – Austriei – o parte din teritoriul statului Țara Românească*, provincia din dreapta Oltului (Oltenia), care a rămas sub stăpânirea austriacă până la pacea de la Belgrad (1739). În 1775, turcii au cedat Austriei partea de nord a Moldovei (Bucovina), iar în 1812, Rusiei partea de est a Moldovei (Basarabia), deşi – potrivit *ahid-name-urilor* – Imperiul otoman nu putea ceda ceea ce nu-i aparținea. Şi aceasta pentru că Porta otomană n-a fost niciodată suverană asupra Principatelor Române, ci suzerană. Turcii au recunoscut acest lucru când la Karlowitz (1699), presați de poloni să le cedeze Moldova, ei „au răspuns … că Țara Moldovei nu pot să o de' să le fie lor podani, că iaste volnică; că turcilor îi închinată, nu-i luată cu sabie" (I. Neculce). Cu alte cuvinte, Poarta otomană nu avea decât un drept de suzeranitate asupra Principatelor Române.

O dată cu creşterea primejdiei de desființare a statalității românești s-au întocmit şi proiecte care să definească o nouă hartă politică în spațiul locuit de români. *Planul dacic* a ajuns să preocupe marile puteri, îndeosebi Imperiul habsburgic şi Rusia țaristă, cu scopul de a servi țelurilor lor expansioniste.

Împăratul Iosif al II-lea urmărea să unească Transilvania, Țara Românească şi Moldova într-un mare „regat al Daciei". Mărturie în acest sens este figura simbolică, reprezentând „Dacia fericită" *(Dacia felix*), de pe unul din cei patru pilaştri ai statuii sale din Viena. Într-un

alt proiect, titlul de rege al Daciei era dat de ţarina Ecaterina a II-a a Rusiei, – căreia Diderot îi atribuia „sufletul lui Brutus şi lacrimile Cleopatrei", – nepotului ei, marele duce rus Constantin; *regatul dac* urma să se realizeze prin cedarea de către Casa de Austria a Transilvaniei, şi nu prin unirea acesteia cu Ţara Românească şi Moldova. Gândurile Ecaterinei a II-a mergeau, de altfel, şi mai departe: ea nutrea dorinţa de a reînfiinţa chiar Imperiul roman de răsărit pentru nepotul ei, botezat – nu întâmplător – cu numele de Constantin, după numele împăratului Constantin cel Mare, întemeietorul oraşului Constantinopol. *Regatul Daciei* ar fi revenit în acest caz favoritului împărătesei, Potemkin.

N-au lipsit nici planurile de împărţire a Principatelor Române şi de folosire a unor părţi din ele ca monedă de schimb în rapturile teritoriale practicate de puterile ce-şi ziceau „creştine" şi se proclamau „eliberatoare" ale popoarelor supuse Imperiului otoman.

Cei ce credeau în legenda împărătesei Ecaterina a II-a de „apărătoare a creştinilor" aveau să trăiască drama deziluziilor în prezenţa armatei ruseşti pe teritoriul lor. După ocupaţia rusă din anii 1768-1774, un anonim ne-a lăsat următoarea însemnare pe un Minei: „Am vrut să scriu o istorie scurtă, dar mai bine să zic o pildă ca să rămâie la cei ce vor veni după noi în lume, pentru ca să nu se mai amăgească a crede că Împărăţiele Evropii (nu) sunt interesate. Adecă la anul 1768 au dăschis război Poarta Othomanii cu Împărăţia Rusii, şi după ce au năvălit oştile ruseşti în ţara Moldovii şi în Ţara Rumânească, au început să amăgiască pe moldoveni cum şi pă rumâni cum că are împărăteasa Ecaterina a Rusii să izbăvească aceste două ţări dăn mâna turcului, şi aşa toate noroadele să năbunise, iar, când a fost la facerea păcii, la leat 1774, au mers la Iaş<i> boierii şi s-au strânsu să vorbească lui Romeanţov, fertmanşalului, cum că Împărăteasa i-au lăsat neslobozi. Iar el le-au zis că, mă mir de voi, boieri, dă aveţi minte ca un cap de bou, cum va iaste şi pecetea ţării voastre. Împărăteasa au avut alte interesuri cât pă lângă aceste două ţări".

Opoziţia diferitelor proiecte ale marilor puteri în privinţa Principatelor Române explică nereuşita lor în formele preconizate de Rusia şi Austria, de anexare a Principatelor Române. Mersul confruntărilor militare ruso-austro-otomane *în* şi *pentru* spaţiul românesc, ca şi evoluţia ansamblului de relaţii internaţionale au impus soluţii de compromis, care, deşi au asigurat continuitatea vieţii de stat româneşti, s-au soldat cu însemnate pierderi teritoriale. La 7 mai 1775

– aşa cum am menționat deja – turcii consimțeau la cedarea Bucovinei austriecilor. Era un succes al diplomației acestora, care-şi bazau cererea pe abile argumente mincinos ticluite.

După pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774) a crescut influența Rusiei în Principatele Române – ea a căpătat statutul de putere protectoare şi se va folosi de orice prilej favorabil pentru a le anexa.

În cea de-a doua domnie a lui Alexandru Moruzi în Țara Românească, în anul 1800, în schimbul ajutorului militar solicitat de sultanul Selim al III-lea Rusiei împotriva lui Pazvantoglu, paşa rebel de Vidin, țarul Pavel I cerea ca Valahia şi Moldova, să fie „supt stăpânirea Rosii". La această veste – scria Dionisie Eclesiarhul – Alexandru Moruzi a adresat, în numele întregii țări, o jalbă sultanului „să iarte pe Pazvantoglu, să nu mai vie şi oştile muscalului".

Cererile Rusiei de anexare a celor două Principate Române au revenit în negocierile de pace din timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 şi al schimbărilor ce se produceau în acea vreme în rapor-tul de forțe şi în jocul de interese ale marilor puteri europene.

În urma negocierilor franco-ruse de la Erfurt din 1808, Napoleon I recunoştea anexarea Moldovei şi a Țării Româneşti de către Rusia. Iar proiectul tratatului de pace ruso-turc, redactat la începutul anului 1810, art. 4, prevedea: „Principatele Moldova, Valahia Mare şi Mică (Muntenia şi Oltenia) şi Basarabia se alipesc prin acest tratat de pace pe veci Imperiului rus, cu oraşele, cetățile şi satele cu locuitorii acestora de ambele sexe şi cu averea lor. Fluviul Dunărea va fi de acum înainte granița între cele două imperii…. La însăşi gura flu-viului, malul stâng al brațului Sf. Gheorghe va fi granița rusă, iar malul drept al acestui braț va fi granița turcă… ".

Refuzul Imperiului otoman – sultanul Mahmud al II-lea fiind „hotărât să lupte până la ultimul ostaş, decât să renunțe la cele două Principate" –, ca şi iminența atacului francez au constrâns Rusia să-şi limiteze pretențiile la anexarea teritoriului dintre Nistru şi Prut prin Tratatul ruso-turc de la Bucureşti din 16/28 mai 1812.

Termenul de Basarabia, care desemna până atunci partea de nord a gurilor Dunării, a fost extins asupra întregului teritoriu dintre Nistru şi Prut, de la Hotin la Marea Neagră.

Primul statut al Basarabiei – declarată provincie (*oblasti*) – promulgat la 29 aprilie 1818 a acordat teritoriului dintre Nistru şi Prut autonomia în cadrul Imperiului rus şi a instaurat un regim administrativ şi judecătoresc inspirat de realităţile, legile şi obiceiurile locale.

Această individualitate a Basarabiei a fost abolită prin extinderea – la 29 februarie 1828 – a regimului provincial rusesc şi la vest de Nistru. La 28 octombrie 1873, Basarabia a devenit „gubernie".

În condiţiile războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea – sub ameninţarea pierderii iden-titătii lor statale – Principatele Române au reacţionat cu o vie activitate literară, cu o inteligentă activitate de informare a opiniei publice inter-naţionale privind trecutul poporului român, drepturile sale istorice şi recunoaşterea statutului de demnitate politică la care îl îndreptăţeau „vechile tratate" („capitulaţiile") cu Poarta otomană, necontenita şi dârza lui luptă pentru supravieţuire statală.

Poarta otomană nu a contestat existenţa unor asemenea „tratate" şi prevederile lor au fost invocate în tratatele internaţionale care au reglementat statutul politico-juridic al Principatelor Române până la unirea lor (1859) şi câştigarea independenţei României (1878).

Rapturile teritoriale ale Austriei şi Rusiei pe seama Principatelor Române, într-o perioadă care era marcată de trecerea de la conştiinţa etnică, conştiinţa de neam, la conştiinţa de unitate naţional – politică a românilor, au adăugat noi elemente dezvoltării *doctrinei naţionale a daco-românismului, doctrină ce dezvolta în condiţiile epocii moderne, planul dacic, luând drept model creaţia politică a lui Mihai Viteazul, şi exprima aspiraţia de a recupera teritoriile româneşti pierdute şi de a realiza unirea românilor într-un stat naţional unitar*. „Pretindem – se scria în „Gazeta de Transilvania", nr.47 din 10 iunie 1848 – a ni se lăsa nouă Dunărea şi linia Mării Negre cea de către noi, supt a noastră pază şi stăpânire, în folosul tuturor şi spre a nimănui stricare sau primejduire, din care pricină cerem de la împăratul Rusiei ca cu puterea ce are să mijlocească a ni se reîntrupa Basarabia, care s-au luat de la noi cu călcarea drepturilor neamului: pentru că Turcia nu era volnică a da ceea

ce nu era al ei şi nici Rusia nu avea dreptate a cuprinde o provinţie ce Turcia nu o putea da". (Cornelia Bodea, *1848 la români*, vol. I, *O istorie în date şi mărturii*, Bucureşti, 1998, p. 523).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Constantiniu, Florin, *O istorie sinceră a poporului român*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999.
2. **Ştefănescu, Ştefan, *Istoria medie a României*, 4 vol., Editura Universităţii din Bucureşti, 1991-1999.**
3. Brătianu, Gh., I., *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Valeriu Râpeanu, Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.
4. Iorga, N., *Studii asupra evului mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984.
5. Panaitescu, P., P., *Interpretări româneşti*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1994.
6. Papacostea, Şerban, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1988.
7. Pop, Ioan-Aurel, *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*. Centrul de studii transilvane, Fundaţia Culturală Română, Cluj-Napoca, 1996.
8. Prodan, David, *Răscoala lui Horea*, ediţie nouă, revăzută, vol. I-II, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984.
9. Theodorescu, Răzvan, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern*, vol. I, Editura Meridiane, Bucureşti, 1987.